

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГАМАНЮК ЛЮБОВ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 340.11:342.74(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ІНСТИТУТ ЮРИДИЧНОГО ОBOB'ЯЗКУ ГРОМАДЯНИНА:
МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ**

Спеціальність 081 Право
Галузь знань 08 Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктор філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Л.О. Гаманюк

Науковий керівник: Матвеева Лілія Георгіївна доктор юридичних наук,
професор

Одеса – 2025

АНОТАЦІЯ

Гаманюк Л. О. Інститут юридичного обов'язку громадянина: механізм формування та реалізації. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Одеський державний університет внутрішніх справ, Одеса, 2025.

Необхідність дослідження інституту юридичного обов'язку та механізмів його формування та реалізації посилюється сучасними викликами, що постали перед Україною. Воєнний стан і збройна агресія висунули на передній план конституційні обов'язки громадян щодо захисту держави та підтримки її обороноздатності. Належне виконання конституційних обов'язків є основою правопорядку, особливо в умовах надзвичайних ситуацій. Зокрема, в умовах воєнного стану зростає значення дисципліни й своєчасного виконання громадянами своїх обов'язків – від сплати податків, які напряму забезпечують фінансування армії, до участі в обороні держави. Досвід останніх років в Україні показує, що виконання громадянського обов'язку є критично важливим для національної безпеки та стабільності правової системи.

У першому розділі розглянуто теоретико-методологічні засади дослідження інституту юридичного обов'язку громадянина в сучасних умовах та висвітлено питання актуального стану дослідження інституту юридичного обов'язку у правовій науці, що надало можливість виділити такі напрями: *дослідження проблематики інституту юридичного обов'язку в контексті загальнотеоретичної юриспруденції*, що зумовлено необхідністю аналізу його сутності, змісту, функцій у правовій системі; *дослідження проблематики юридичного обов'язку у сфері публічного права*, зокрема у галузях: конституційного права, військового права, екологічного права, податкового права; *дослідження проблематики юридичного обов'язку у сфері приватного права*, зокрема цивільного та сімейного права.

Також у першому розділі систематизовано підстави класифікації юридичних обов'язків. Обґрунтовано, що необхідність класифікації юридичних обов'язків зумовлена потребами нормативного закріплення зобов'язань особи як суб'єкта суспільних правовідносин. Класифікація юридичних обов'язків відіграє значну практичну роль, сприяючи вдосконаленню нормативно-правового моделювання суспільних відносин, з одного боку, та підвищенню ефективності реалізації права як етапу правового впливу на суспільні відносини, з іншого. Визнано, що найпоширенішою класифікацією юридичних обов'язків є їх поділ на обов'язки людини та обов'язки громадянина.

Запропоновано авторський підхід до класифікації обов'язків в контексті поколінь прав людини. *Перше покоління обов'язків людини та громадянина* (друга половина XVIII – початок XX століття), включає обов'язки зумовлені переважно публічними інтересами (захист/оборона держави, військовий обов'язок); *друге покоління обов'язків людини і громадянина* (друга половина XX ст.), характеризується появою обов'язків, зумовлених індивідуальними інтересами, зі збереженням пріоритету обов'язків перед державою; *третє покоління обов'язків людини і громадянина* (кінець XX ст. до сьогодення) відрізняється формалізацією нових обов'язків, зумовлених індивідуальними інтересами, та їх пріоритетом.

Надано визначення юридичного обов'язку, який розуміється як одна із форм правового впливу, що спрямована на забезпечення виконання норм права через встановлення певних приписів, які є обов'язковими для дотримання та орієнтовані на свідоме виконання.

У другому розділі розкрито механізм формування юридичного обов'язку. З позиції історичного підходу систематизовано політико-правові ідеї, щодо формування інституту юридичного обов'язку та способи їх нормативного втілення. Генезис формування обов'язків людини представлено через хронологічний порядок розвитку соціальної організації людства.

Механізм формування юридичного обов'язку представлено як складну системну структуру, що охоплює правові норми, юридичні факти, акти

правозастосування та інструменти контролю за їх реалізацією. Він виконує важливу функцію узгодження прав і обов'язків суб'єктів правовідносин, що сприяє забезпеченню стабільності та підвищенню ефективності правового регулювання. Доведено, що ґрунтовне розуміння принципів і особливостей функціонування цього механізму є ключовим для подальшого удосконалення правової системи і покращення її спроможності ефективно забезпечувати захист правових інтересів.

В ході проведеного порівняльно-правового аналізу юридичних обов'язків громадян у законодавстві інших держав, конституційні обов'язки в інших державах охарактеризовано як вимоги, закріплені в положеннях основного закону, які держава висуває до своїх громадян та інших осіб, що перебувають на її території.

Здійснено порівняльно-правову характеристику системи юридичних обов'язків в сучасних державах, закріплених у конституціях та правових актах держав, до яких належать: 1) *фундаментальні* (основоположні) обов'язки громадян: дотримання вимог чинного законодавства, виконання обов'язку з захисту Вітчизни, турбота про стан навколишнього природного середовища, своєчасна сплата податків, збереження культурної спадщини, отримання освіти, обов'язок батьків забезпечувати належний догляд і виховання дітей; 2) *додаткові обов'язки* які мають поодинокі закріплення у законодавстві зарубіжних країн: обов'язок працювати; обов'язок працювати в екстрених ситуаціях, обов'язки пов'язані із приватною власністю; 3) *унікальні у світовому масштабі обов'язки громадян*: додаткові обов'язки у надзвичайних ситуаціях; охорона та захист державної (громадської) власності; обов'язки, пов'язані зі здоров'ям; політичні обов'язки; обов'язок здійснювати планування народжуваності; обов'язок збереження та дотримання благородних ідеалів, які надихають на національну боротьбу за свободу та інші.

Третій розділ роботи присвячений правовому механізму реалізації юридичного обов'язку. Акцентовано увагу на дослідження юридичних обов'язків у ключових сферах суспільного життя (військовий обов'язок,

обов'язок у сфері освіти та виховання, екологічні обов'язки, обов'язок громадян щодо сплати податків) адже безпека є запорукою існування як окремої людини так і держави в цілому, освіта та виховання виступають орієнтирами майбутнього, економічна стабільність є визначальним показником добробуту держави.

Доведено, що важливою умовою національної безпеки України є військовий обов'язок, а його реалізація виступає складовою забезпечення обороноздатності держави. На основі аналізу національного законодавства, зроблено висновок, що сьогодні в законодавстві не визначена офіційна дефініція військового обов'язку, яка у правовій доктрині визначається як встановлений законом обов'язок громадян нести військову службу у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до законодавства.

До основних напрямків вдосконалення виконання військового обов'язку громадянами України віднесено: проведення просвітницьких заходів з метою підвищення рівня обізнаності громадян щодо їхніх обов'язків та права в контексті військової служби; система патріотичного виховання громадян; вдосконалення на законодавчому рівні процедури мобілізації та демобілізації з урахування сучасних викликів, вирішення юридичних колізій та подолання прогалин; закріплення та покращення соціальних гарантій на законодавчому рівні, які мають передбачати забезпечення військовослужбовців якісним житлом, медичною допомогою, достойною оплатою праці, що сприятиме підвищенню їх мотивації; цифровізація процесів, які пов'язані з виконанням військового обов'язку.

Процес виховання дитини розуміється як складна система освітньо-виховних заходів, які спрямовані на розвиток всебічно та гармонійно сформованої особистості. Підкреслено, що на батьків покладається відповідальність не лише задовольняти базові життєві потреби дітей, а й приділяти їм належну увагу, забезпечувати моральну підтримку у вирішенні життєвих задач, розвивати в них впевненість у собі та стимулювати активну участь у житті суспільства. Акцентовано, що особлива увага повинна

приділяться стану морального та духовного розвитку дитини з метою забезпечення її гармонійного становлення в суспільстві.

Доведено, що добровільне виконання обов'язків на основі внутрішнього переконання є найвищим проявом дії права в демократичному суспільстві. Формування правового характеру поведінки потребує системної правової освіти, морального виховання та позитивного правового прикладу. Зроблено висновок, щодо об'єктивних факторів впливу на реалізацію юридичних обов'язків.

Надано рекомендації щодо ключових обов'язків держави у сфері освіти: створення безпечного середовища для навчання; забезпечення безперервного освітнього процесу; забезпечення психологічної підтримки всіх учасників освітнього життя; відновлення інфраструктури закладів освіти; реформування системи освіти на всіх її рівнях.

Визнано, що захист довкілля та впровадження дієвої екологічної політики є одним з найважливіших завдань, які стоять перед урядами сучасних держав. Екологічний обов'язок представлено як поняття, що відображає юридично закріплену відповідальність суб'єктів за збереження навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів. Особливу групу створюють юридичні обов'язки громадян в екологічній сфері, які характерні під час введення режиму надзвичайного стану, у разі оголошення місцевості зоною надзвичайної екологічної ситуації.

Доведено, що правовий механізм реалізації екологічних обов'язків повинен полягати у: можливості виконати екологічний обов'язок; встановленні екологічно-правового статусу громадян як носіїв екологічних обов'язків та специфіки їх правосуб'єктності; закріпленні фактичного складу екологічного правовідношення з чіткою фіксацією умов настання екологічних обов'язків громадян; заповненні прогалин в екологічному законодавстві, що регулюють зазначені обов'язки; тлумаченні норм права, що встановлюють екологічні обов'язки; створенні механізму застосування загальних та спеціальних гарантій реалізації екологічних обов'язків.

Показано, що здійснення обов'язку щодо сплати податків, передбачає зацікавленість суспільства у своєчасному та повному забезпеченні надходжень до публічних грошових коштів, фінансове забезпечення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, а також з фінансування соціально-економічних програм.

Юридичні обов'язки у податковій сфері названо необхідним компонентом соціальної життєдіяльності кожної людини і складовою системи гарантій правопорядку в державі.

Механізм реалізації юридичного обов'язку громадянина охарактеризовано як ключовий елемент правової системи, що забезпечує стабільність, правопорядок і виконання вимог законодавства. Доведено, що добровільність виконання юридичних обов'язків є одним із найважливіших показників ефективності правової системи. У суспільстві з високим рівнем правової культури громадяни не лише знають свої обов'язки, а й готові їх виконувати без примусу, на основі внутрішньої мотивації.

Визначено фактори, що впливають на ефективність реалізації юридичних обов'язків громадянина: якісне нормативне правове регулювання та ефективне законодавство; рівень правосвідомості та правової культури особи, а також моральні, психологічні, політичні установки та світогляд індивіда; система правового виховання; патріотичне виховання; правове інформування особистості; правова самоосвіта; правова освіта і популяризація правових знань серед населення держави.

Практичне значення здобутих результатів полягає в тому, що теоретичні положення, висновки та рекомендації дисертаційного дослідження можуть бути використані: у науково-дослідній діяльності – для подальшого розроблення методологічних, теоретичних, практичних питань інституту юридичного обов'язку; правотворчій сфері – для удосконалення механізму правового формування та правового регулювання юридичного обов'язку, правозастосовної діяльності – для удосконалення механізму реалізації юридичного обов'язку; викладацькій діяльності – під час викладання навчальних дисциплін «Теорія

держави і права», «Конституційне право України, «Конституційне право зарубіжних країн»; у правовиховній сфері – для підвищення рівня правової свідомості та правової культури громадян з метою свідомого виконання юридичних обов'язків.

Ключові слова: правовий статус особи, права людини, міжнародні стандарти прав людини, права громадянина, обмеження прав, юридичні обов'язки, військовий обов'язок, воєнний стан, юридичний обов'язок у сфері освіти та виховання, екологічний обов'язок, юридичний обов'язок громадян у податковій сфері.

SUMMARY

Hamaniuk L.O. Institute of legal duty of a citizen: mechanism of formation and implementation. Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the speciality 081 «Law» – Odesa State University of Internal Affairs, Odesa, 2025.

The need to study the institute of legal duty and the mechanisms of its formation and implementation is exacerbated by the current challenges facing Ukraine. Martial law and armed aggression have brought to the fore the constitutional obligations of citizens to protect the state and maintain its defence capability. The proper fulfilment of constitutional duties is the basis of law and order, especially in emergency situations. In particular, under martial law, the importance of discipline and timely fulfilment of citizens' obligations – from paying taxes that directly fund the army to participating in the defence of the state – is growing. The experience of recent years in Ukraine shows that the fulfilment of civic duty is critical for national security and the stability of the legal system.

The first section examines the theoretical and methodological foundations of the study of the institute of legal duty of a citizen in modern conditions and highlights the issues of the current state of research of the institute of legal duty in legal science,

which made it possible to identify the following areas: study of the institution of legal obligation in the context of general theoretical jurisprudence, which is due to the need to analyse its essence, content, functions in the legal system; study of the issues of legal obligation in the field of public law, in particular in the areas of constitutional law, military law, environmental law, tax law; study of the issues of legal obligation in the field of private law, in particular civil and family law.

The author offers her own approach to the classification of duties in the context of generations of human rights. The first generation of human and citizen's duties (the second half of the eighteenth – the beginning of the twentieth century) includes duties which are mainly driven by public interests (protection/defence of the State, military duty); the second generation of human and citizen's duties (the second half of the twentieth century) is characterised by the emergence of duties driven by individual interests.), is characterised by the emergence of duties driven by individual interests, while maintaining the priority of duties to the state; the third generation of duties of a person and a citizen (late twentieth century to the present) is characterised by the formalisation of new duties driven by individual interests and their priority.

The author defines legal obligation as one of the forms of legal influence aimed at ensuring compliance with the provisions of law by establishing certain requirements which are mandatory and focused on conscious performance.

The second section describes the mechanism of legal obligation formation. From the standpoint of the historical approach, the author systematises political and legal ideas concerning the formation of the institute of legal duty and the ways of their regulatory implementation. The genesis of the formation of human duties is presented through the chronological order of development of the social organisation of mankind.

The mechanism of formation of a legal obligation is presented as a complex systemic structure that includes legal norms, legal facts, acts of law enforcement and tools for monitoring their implementation. It performs an important function of harmonising the rights and obligations of subjects of legal relations, which contributes to ensuring stability and increasing the efficiency of legal regulation. The author proves that a thorough understanding of the principles and features of this mechanism is key

to further improvement of the legal system and enhancement of its ability to effectively ensure protection of legal interests.

In the course of the comparative legal analysis of legal duties of citizens in the legislation of other States, the author characterises constitutional duties in other States as requirements enshrined in the provisions of the fundamental law which the State imposes on its citizens and other persons staying on its territory.

The author makes a comparative legal characterisation of the system of legal obligations in modern states enshrined in the constitutions and legal acts of the states to which they belong: 1) fundamental (basic) duties of citizens: compliance with the requirements of the current legislation, fulfilment of the duty to defend the Motherland, care for the environment, timely payment of taxes, preservation of cultural heritage, education, parents' duty to provide proper care and upbringing of children; 2) additional duties that are only rarely enshrined in the legislation of foreign countries: the duty to work; the duty to work in emergency situations; duties related to private property; 3) globally unique duties of citizens: additional duties in emergency situations; protection and defence of state (public) property; health-related duties; political duties; the duty to carry out birth planning; the duty to preserve and observe noble ideals that inspire the national struggle for freedom, etc.

The third section of the work is devoted to the legal mechanism for the implementation of legal duties. The author focuses on the study of legal duties in key areas of public life (military duty, duty in the field of education and upbringing, environmental duties, and citizens' duty to pay taxes), since security is a guarantee of existence of both an individual and the State as a whole, education and upbringing are the guidelines for the future, and economic stability is a key indicator of the State's welfare.

It is proved that military duty is an important condition for national security of Ukraine, and its implementation is a component of ensuring the defence capability of the State. Based on the analysis of national legislation, the author concludes that today there is no accepted definition of military duty in the legislation, which is defined in legal doctrine as the statutory obligation of citizens to perform military service in the

Armed Forces of Ukraine and other military formations established in accordance with the law.

The main areas for improving the performance of military duty by citizens of Ukraine include: conducting educational activities to raise awareness of citizens about their duties and rights in the context of military service; a system of patriotic education of citizens; improving the mobilisation and demobilisation procedure at the legislative level, taking into account current challenges, resolving legal conflicts and overcoming gaps; Enshrining and improving social guarantees at the legislative level, which should include providing servicemen with quality housing, medical care, and decent wages, which will help increase their motivation; digitalising processes related to military duty.

The process of raising a child is understood as a complex system of educational and upbringing activities aimed at developing a fully and harmoniously formed personality. It is emphasised that parents are responsible not only for meeting the basic life needs of children, but also for paying due attention to them, providing moral support in solving life's problems, developing their self-confidence and encouraging active participation in society. It is emphasised that special attention should be paid to the state of moral and spiritual development of the child in order to ensure his or her harmonious development in society.

The author proves that voluntary performance of duties on the basis of internal conviction is the highest manifestation of the effect of law in a democratic society. Formation of the legal nature of behaviour requires systematic legal education, moral education and positive legal example. The author concludes that there are objective factors influencing the implementation of legal obligations.

The author provides recommendations on the key responsibilities of the state in the field of education: creating a safe environment for learning; ensuring a continuous educational process; providing psychological support to all participants in educational life; restoring the infrastructure of educational institutions; reforming the education system at all levels.

It is recognised that environmental protection and implementation of an effective environmental policy is one of the most important tasks facing governments of modern states. Environmental duty is presented as a concept that reflects the legally enshrined responsibility of entities for environmental protection and rational use of natural resources. A special group is created by the legal obligations of citizens in the environmental sphere, which are characteristic of the introduction of a state of emergency, in case of declaring an area an environmental emergency zone.

The author proves that the legal mechanism for implementation of environmental obligations should include: the ability to fulfil an environmental obligation; establishment of the environmental legal status of citizens as bearers of environmental obligations and the specifics of their legal personality; consolidation of the actual composition of environmental legal relations with clear fixation of the conditions for the occurrence of environmental obligations of citizens; filling in the gaps in environmental legislation regulating these obligations; interpretation of the legal provisions establishing environmental obligations; creation of a mechanism for application of environmental obligations.

The article shows that the obligation to pay taxes implies the interest of society in timely and complete provision of public funds, financial support for the activities of public authorities and local self-government bodies, as well as financing of socio-economic programmes.

Legal obligations in the tax sphere are described as a necessary component of the social life of every person and a component of the system of guarantees of law and order in the state.

The mechanism of implementation of a citizen's legal obligation is characterised as a key element of the legal system which ensures stability, law and order and compliance with the requirements of legislation. The author proves that voluntary fulfilment of legal obligations is one of the most important indicators of the efficiency of the legal system. In a society with a high level of legal culture, citizens are not only aware of their obligations, but are also ready to fulfil them without coercion, based on internal motivation.

The author identifies the factors influencing the efficiency of implementation of legal obligations of a citizen: high-quality regulatory legal regulation and effective legislation; level of legal awareness and legal culture of a person, as well as moral, psychological, political attitudes and worldview of an individual; system of legal education; patriotic education; legal information of an individual; legal self-education; legal education and popularisation of legal knowledge among the population of the State.

The practical significance of the results obtained is that the theoretical provisions, conclusions and recommendations of the dissertation research can be used in research activities – for further development of methodological, theoretical and practical issues of the institute of legal obligation; in law-making – to improve the mechanism of legal formation and legal regulation of legal obligation, in law enforcement – to improve the mechanism of implementation of legal obligation; teaching – in the course of teaching the disciplines «Theory of State and Law», «Constitutional Law of Ukraine», «Constitutional Law of Foreign Countries»; in the legal education sphere – to raise the level of legal awareness and legal culture of citizens in order to consciously fulfil legal obligations.

Keywords: legal status of a person, human rights, international human rights standards, citizen's rights, restriction of rights, legal obligations, military duty, martial law, legal obligation in the field of education and upbringing, environmental duty, legal obligation of citizens in the tax sphere.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Гаманюк Л. О. Юридичний та конституційний обов'язок в українському праві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 67. С. 248-254.
2. Гаманюк Л. О. Особливості юридичного обов'язку у військовому праві. *Митна справа: науково-аналітичний журнал*. 2015. №3 (99). Ч.2. С. 187-192.
3. Матвеева Л., Гаманюк Л. Юридичні обов'язки громадян під час дії воєнного стану: теоретико-правовий аспект. *«Інтернаука». Серія: «Юридичні науки» : Міжнародний науковий журнал*. 2024. № 6 (76). С. 113-119.
4. Гаманюк Л.О. Екологічні обов'язки громадян у національному праві та праві держав Європейського Союзу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. Вип.3 (56). С. 3-7.
5. Гаманюк Л.О. Особливості юридичного обов'язку громадян у податковій сфері. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2024. Вип. 84. Ч. 1. С. 24-28.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Гаманюк Л.О. Особливості юридичного обов'язку у праві Європейського Союзу. *Правові проблеми цивілізаційного вибору України: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої пам'яті професора Олександра Костянтиновича Вишнякова (м. Одеса, 6 листопада 2015 р.)*. Одеса: Фенікс, 2015. С. 204-207.
2. Гаманюк Л.О. Актуалізація юридичного обов'язку в адміністративному праві. Стан та перспективи розвитку адміністративного права України: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет конференції (м. Одеса, 22 жовтня 2021 р.). Одеса: ОДУВС. 2021. С. 32-34.
3. Гаманюк Л.О. Конституційний та юридичний обов'язок в українському праві. *Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті*

реформаційних процесів в Україні: матеріали круглого столу (м. Одеса, 18 листопада 2021 р.). Одеса: ОДУВС. 2021. С. 51-54.

4. Гаманюк Л.О. Взаємозв'язок суб'єктивних прав та юридичних обов'язків людини у сучасному світі. *Правова система держави: проблеми формування та перспективи розвитку в контексті євроінтеграції: матеріали XIV Всеукраїнської наукової конференції молодих учених* (м. Одеса, 10 грудня 2021 р.). Одеса: ОДУВС, 2021 С. 34-36.

5. Гаманюк Л.О. Механізм забезпечення виконання юридичного обов'язку щодо додержання Конституції України. *Конституція України як Основний Закон держави і громадянського суспільства: матеріали IV круглого столу, присвяченого Дню Конституції України* (м. Одеса, 24 червня 2022 р.). Одеса: ОДУВС, 2022. С. 6-9.

6. Гаманюк Л.О. Захист держави як обов'язок та складова професійної компетентності майбутнього офіцера. *Правова система держави: проблеми формування та перспективи розвитку в контексті євроінтеграції: матеріали XV Всеукраїнської наукової конференції молодих учених* (м. Одеса, 9 грудня 2022р.). Одеса: ОДУВС, 2022 С. 10-13.

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОГО ОБОВ'ЯЗКУ ГРОМАДЯНИНА.....	27
1.1. Юридичний обов'язок у сучасних правових дискурсах	27
1.2. Класифікація юридичних обов'язків: підстави та підходи	47
РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ЮРИДИЧНОГО ОБОВ'ЯЗКУ ...	59
2.1. Генезис інституту юридичного обов'язку громадянина	59
2.2. Юридичний обов'язок: від формування до реалізації	82
2.3. Нормативне закріплення юридичного обов'язку у законодавстві зарубіжних держав	92
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ЮРИДИЧНОГО ОБОВ'ЯЗКУ	117
3.1. Військовий обов'язок громадян України: правове регулювання та практика реалізації	117
3.2. Юридичний обов'язок у сфері освіти та виховання	138
3.3. Екологічні обов'язки громадян: порівняльно-правовий аналіз	150
3.4. Юридичний обов'язок громадян щодо сплати податків	163
3.5. Удосконалення механізму формування та реалізації реалізації юридичного обов'язку громадянина	173
ВИСНОВКИ	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	198
ДОДАТКИ	225

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Юридичний обов'язок є важливим елементом регулятивного механізму права, який визначає поведінкові моделі суб'єктів правовідносин, забезпечуючи стабільність і передбачуваність соціальних взаємодій. Дослідження інституту обов'язку дозволяє поглибити розуміння природи права та його ролі у впорядкуванні суспільних відносин.

Незважаючи на значущість і практичну цінність питання юридичного обов'язку, у науковому дискурсі залишаються нерозв'язані завдання як теоретичного, так і прикладного спрямування. Особливо це стосується механізмів реалізації юридичних обов'язків громадян, що підкреслює необхідність глибокого аналізу питання у межах вітчизняної правової доктрини.

Юридичні обов'язки виступають необхідним елементом забезпечення взаємодії держави, права та особистості. Реалізація юридичного обов'язку є запорукою збалансованої правової системи, ефективного регулювання, стійкого правопорядку та відповідно належного функціонування суспільного життя в цілому. Юридичні обов'язки є невід'ємною складовою правового статусу людини та громадянина. Вони не лише визначають правила поведінки, що мають обов'язковий характер та є корисними для суспільного благополуччя, але й визначають ключові принципи взаємодії держави та індивіда.

У межах правового статусу юридичні обов'язки виконують забезпечувальну функцію, адже реалізація прав одних осіб можлива лише за умови виконання відповідних юридичних обов'язків іншими. Зміст юридичних обов'язків не обов'язково є прямо пропорційним змісту суб'єктивних прав особи.

Основна мета інституту юридичних обов'язків полягає у забезпеченні суспільних інтересів у цілому з урахуванням інтересів окремої особи. Якість виконання покладених на особу обов'язків перед суспільством і державою є ознакою рівня правової свідомості особи і суспільства. У контексті кризи демократичної, правової держави в Україні, юридичні обов'язки зберігають свою

суттєву відмінність від прав, тому не ототожнюються з ними. З позиції теоретико-правового аналізу, питання юридичних обов'язків найчастіше розглядаються крізь призму вивчення прав людини. Водночас важливо пам'ятати, що права людини, як невід'ємні – наприклад, право на життя чи користування природними ресурсами – не є безмежними. Права людини повинні перебувати в правовому балансі з певними обов'язками.

Тема прав і обов'язків людини займає ключове місце в юридичній науці, виступає предметом наукових досліджень, політичних дискусій і практичних рекомендацій. Сучасний контекст питання прав і обов'язків відкриває нові аспекти, які потребують глибокого наукового аналізу та розробки практичних рекомендацій для їх вирішення.

Основна увага дослідників, як правило, приділяється питанню прав, їх реалізації, забезпеченню та захисту. Разом з тим, окремого акценту потребує механізм формування та реалізації інститут юридичного обов'язку, через призму соціально-історичних факторів.

Враховуючи вище зазначене та з урахуванням сучасних умов воєнного стану, тема інституту юридичного обов'язку набуває актуальності та потребує нового наукового осмислення. Пропонується дослідити реалізацію юридичних обов'язків в умовах зміни законодавства, переоцінки цінностей та пріоритетів, реформування інституційної системи держави.

Увагу буде акцентовано на дослідження юридичних обов'язків у ключових сферах суспільного життя, адже безпека є запорукою існування як окремої людини так і держави в цілому, освіта та виховання виступають орієнтирами майбутнього, економічна стабільність є визначальним показником добробуту держави.

З'ясовуючи сутність інституту юридичних обов'язків у дисертаційній роботі широко використані праці мислителів і філософів: Марка Тулія Цицерона, Аврелія Августина, Томи Аквінського, Томаса Гоббса, Гуго Гроція, Бенедикта Спінози, Самуеля фон Пуфендорфа, Джона Локка, Шарль-Луї де Монтеск'є, Жан-Жака Руссо, Іммануїла Канта, Георга Гегеля та інших.

Інститут юридичного обов'язку представлено в загальнотеоретичних та галузевих дослідженнях. Вивченню різних аспектів юридичного обов'язку присвячені праці таких вчених як: А. Баран, У. Бек, О. Беспалова, О. Білоскурська, П. Богущкий, В. Галас, Н. Градецька, С. Греца, А. Грищук, П. Дуравкін, В. Кобрин, М. Козюбра, А. Колодій, І. Корж, Е. Кондур, В. Котюк, Н. Крестовська, Л. Летнянчин, С. Малишко, Л. Матвєєва, Л. Медвідь, Ю. Оборотов, Н. Оніщенко, В. Паламарчук, Т. Попович, І. Проць, П. Рабінович, Д. Риндич, М. Савчин, Д. Сирота, С. Скуріхін, С. Тагієв, Ю. Телеп, О. Черновол, В. Шаповал, Л. Шестопалова, О. Шинкар'єв, І. Юрчак, Л. Ярмол.

Попри наявність значної кількості наукових праць, які присвячені аналізу юридичних обов'язків у різних сферах суспільного життя, на сьогодні у вітчизняній науці відсутні комплексні дослідження щодо механізму формування та реалізації юридичних обов'язків в сучасних умовах (в умовах воєнного стану).

Переважає більшість наукових досліджень носить галузевий характер, де теоретичні аспекти інституту юридичного обов'язку висвітлені фрагментарно. Між тим назріла необхідність наукового теоретичного узагальнення інституту юридичного обов'язку громадянина у сучасному суспільстві.

Актуальність обраної теми дослідження зумовлена також необхідністю зміни підходів до мотивів реалізації юридичних обов'язків. Перегляду потребує державна парадигма, щодо ролі освіти, виховання, свідомості, переконання та установок, як факторів, що впливають на реалізацію юридичних обов'язків.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках наукових досліджень Одеського державного університету внутрішніх справ у контексті теми «Пріоритетні напрямки розвитку реформування правоохоронних органів в умовах розгортання демократичних процесів у державі» (державний реєстраційний номер 0123U103538), а також плану науково-дослідницької роботи кафедри загальноправових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ – «Забезпечення прав і свобод особи в умовах транзитивного суспільства: сучасний вимір» на 2023-2026 рр. державний реєстраційний номер 0123U103760.

Тему дисертації затверджено Вченою радою Одеського державного університету внутрішніх справ 28 жовтня 2021 р. (протокол № 3).

Мета і завдання дослідження. Відповідно до теми дисертації, метою є виявлення закономірностей та особливостей механізму формування та реалізації юридичного обов'язку громадянина в сучасних умовах.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання:

розкрити сучасний стан дослідження інституту юридичного обов'язку;
систематизувати підстави та підходи класифікації юридичних обов'язків;
охарактеризувати генезис формування інституту юридичного обов'язку;
визначити способи формування юридичних обов'язків громадянина;
здійснити порівняльно-правовий аналіз юридичних обов'язків громадян у законодавстві зарубіжних держав;

з'ясувати основи правового регулювання та практику реалізації військового обов'язку громадян України;

визначити роль, значення та особливості юридичних обов'язків у сфері освіти та виховання;

здійснити порівняльно-правовий аналіз екологічних обов'язків громадян;
з'ясувати суть та значення юридичного обов'язку громадян щодо сплати податків;

визначити фактори удосконалення механізму реалізації юридичних обов'язків;

Об'єкт дослідження – інститут юридичного обов'язку громадянина.

Предмет дослідження – механізм формування та реалізації юридичних обов'язків громадянина.

Методи дослідження. Методологічна основа дисертаційного дослідження складається з комплексного підходу, який включає застосування загальних, загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних юридичних методів для вивчення інституту юридичного обов'язку громадянина в національній правовій доктрині, міжнародному праві, зарубіжному законодавстві, а також у національному законодавстві та юридичній практиці.

В основу наукової праці покладено ціннісно-нормативне праворозуміння, що означає дослідження інституту юридичного обов'язку громадянина крізь призму цінностей права, зокрема, прав людини (розділ 2, розділ 3).

Діалектичний методологічний підхід сприяв глибокому аналізу особливостей та детермінованості механізмів забезпечення виконання юридичних обов'язків громадянами в контексті актуальних суспільних процесів. Крім того, він дозволив встановити взаємозв'язки між реалізацією юридичних обов'язків громадян та іншими правовими феноменами, що існують у правовій системі (розділ 2, розділ 3).

Значну роль в осмисленні інституту юридичного обов'язку, механізму його формування та реалізації відіграло звернення до методів галузевих юридичних наук, зважаючи на те, що предмет дослідження охоплюється як теорією права, так і галузевими юридичними науками (підрозділи 1.2, 2.1., 3.1, 3.2, 3.3, 3.4).

Соціологічний підхід було застосовано з метою вивчення впливу соціальних процесів на формування, еволюцію, модифікацію та трансформацію змісту юридичних обов'язків громадян. Окрім того, досліджувався вплив надзвичайних обставин на перебіг суспільних процесів (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3).

Емпіричні соціологічні дослідження надали можливість детально вивчити й оцінити ставлення громадян до юридичних обов'язків, до сучасних трансформацій у правовій сфері та ставлення до інститутів публічної влади та сучасних соціальних процесів (розділ 3).

Історично-правовий та порівняльно-історичний методи використано для виявлення загальних закономірностей та особливостей становлення та розвитку інституту юридичного обов'язку громадянина (підрозділи 1.1, 2.3).

Формально-юридичний метод застосовано для пізнання конкретного змісту юридичного обов'язку та його смислового значення. За допомогою порівняльно-правового методу виявлено різноманіття форм закріплення юридичного обов'язку у законодавстві зарубіжних країн (розділ 1, розділ 2, розділ 3, висновки).

Метод теоретичного узагальнення надав змогу виокремити наявні в правовій літературі наукові уявлення про зміст юридичного обов'язку (підрозділи 1.2, 2.1, 2.2.).

Дескриптивний метод дозволив сформулювати висновки щодо особливостей механізму формування та реалізації юридичного обов'язку в умовах воєнного стану, простежити особливості зміни дефініції «юридичний обов'язок» (підрозділ 1.1, 1.2.).

Використання зазначених методів у поєднанні з науковими принципами історизму, всебічності дослідження, об'єктивності, плюралізму, науковості та обґрунтованості забезпечили комплексний аналіз механізму формування та реалізації юридичного обов'язку в умовах воєнного стану.

Нормативно-правова база дисертаційного дослідження включає Конституцію та закони України, міжнародні правові акти, законодавство інших держав, а також матеріали законопроектів.

Емпіричну основу дисертаційного дослідження включає дані соціологічних і статистичних досліджень, здійснених провідними аналітичними центрами України, матеріали засобів масової інформації, інтернет-ресурси та довідкові видання.

Теоретичні висновки дослідження ґрунтуються на аналізі нормативно-правових матеріалів різних галузей права: конституційного, кримінального, адміністративного, цивільного, екологічного, податкового, військового права та інші.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація стала першим загальнотеоретичним дослідженням реалізації юридичних обов'язків громадян в сучасних умовах.

Елементи наукової новизни виражено у таких положеннях та висновках:

уперше:

виокремлено напрями сучасних наукових досліджень інституту юридичного обов'язку громадянина: 1) дослідження проблематики інституту юридичного обов'язку в контексті загальнотеоретичної юриспруденції; 2)

дослідження проблематики юридичного обов'язку у сфері публічного права (конституційного права, військового права, екологічного права, податкового права); 3) дослідження проблематики юридичного обов'язку у сфері приватного права (цивільного та сімейного права).

запропоновано підхід до класифікації юридичних обов'язків через теорію поколінь прав і свобод людини, відповідно до їхнього історичного розвитку: перше покоління обов'язків людини та громадянина (друга половина XVIII – початок XX століття), включає обов'язки зумовлені переважно публічними інтересами (захист/оборона держави, військовій обов'язок); друге покоління обов'язків людини і громадянина (друга половина XX століття), характеризується появою обов'язків, зумовлених індивідуальними інтересами, з збереженням пріоритету обов'язків перед державою; третє покоління обов'язків людини і громадянина (кінець XX століття до сьогодення) відрізняється формалізацією нових обов'язків, зумовлених індивідуальними інтересами, та їх пріоритетом.

представлено механізм формування та реалізації юридичних обов'язків через призму соціально-історичних факторів;

визначено фактори впливу на ефективність механізму реалізації юридичних обов'язків: якісне нормативне правове регулювання та ефективне законодавство; рівень правосвідомості та правової культури особи; моральні-психологічні настанови індивіда; дієвість національної системи правового та патріотичного виховання; правова освіта та правова самоосвіта; правове інформування особистості і популяризація правових знань серед населення.

удосконалено:

знання про інститут юридичного обов'язку, який представлено через призму соціально-історичних факторів, що визначають його формування та реалізацію;

з позиції історичного підходу систематизовано політико-правові ідеї, щодо формування інституту юридичного обов'язку та способи їх нормативного впровадження;

доведено, що в умовах повномасштабного вторгнення в Україну, особливого значення набуває проблематика виконання юридичних обов'язків, зокрема у сфері публічного права;

з урахуванням зазначених тенденцій сформульовано авторську дефініцію «юридичний обов'язок», який розуміється як одна із форм правового впливу, що спрямована на забезпечення виконання норм права через встановлення певних приписів, які є обов'язковими для дотримання та орієнтовані на свідоме виконання.

набули подальшого розвитку:

ідея про роль юридичного обов'язку у процесі демократичного розвитку суспільства, зокрема, доведено, що якість реалізації юридичного обов'язку може виступати маркером правової свідомості суспільства і авторитету держави в суспільстві;

знання про конституційні обов'язки в інших державах, під якими розуміються вимоги, визначені державою в положеннях основного закону, відносно громадян держави та інших осіб, що перебувають на її території. Юридичні обов'язки відображають відповідальність громадян перед державою, що необхідно для забезпечення належного функціонування суспільної системи.

характеристика системи юридичних обов'язків у сучасних державах, які закріплені у конституціях та правових актах держав, до яких віднесено: 1) *фундаментальні* (основоположні) обов'язки громадян: дотримання вимог чинного законодавства, виконання обов'язку з захисту Вітчизни, турбота про стан навколишнього природного середовища, своєчасна сплата податків, збереження культурної спадщини, отримання освіти, обов'язок батьків забезпечувати належний догляд і виховання дітей; 2) *додаткові обов'язки* які мають поодинокі закріплення у законодавстві інших країн: обов'язок працювати; обов'язок працювати в екстрених ситуаціях, обов'язки пов'язані із приватною власністю; 3) *унікальні у світовому масштабі обов'язки громадян*: додаткові обов'язки у надзвичайних ситуаціях; охорона та захист державної (громадської) власності; обов'язки, пов'язані зі здоров'ям; політичні обов'язки;

обов'язок здійснювати планування народжуваності; обов'язок збереження та дотримання благородних ідеалів, які надихають на національну боротьбу за свободу та інші.

Практичне значення результатів дослідження. Положення і висновки проведеного дослідження можуть бути використані у:

науково-дослідній діяльності – для подальшого розроблення методологічних, теоретичних, практичних питань інституту юридичного обов'язку, основ правового статусу особи;

правотворчій сфері – для удосконалення правових механізмів формування юридичних обов'язків з урахуванням актуальних потреб суспільства;

правозастосовній діяльності – для удосконалення практики реалізації юридичних обов'язків людини і громадянина;

викладацькій діяльності – під час викладання навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Конституційне право України», «Екологічне право», «Податкове право», «Військове право».

Апробація результатів дисертації. Сформульовані у роботі основні положення, а також висновки апробовано на таких наукових заходах: Всеукраїнській науковій конференції, яка присвячена пам'яті професора О. К. Вишнякова «Правові проблеми цивілізаційного вибору України» (м. Одеса, 6 листопада 2015 р.); Міжнародній науково-практичній інтернет конференції «Стан та перспективи розвитку адміністративного права України» (м. Одеса, 22 жовтня 2021 р.); науково-практичних круглих столах «Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні» (м. Одеса, 18 листопада 2021 р.) та «Конституція України як Основний Закон держави і громадянського суспільства» (м. Одеса, 24 червня 2022 р.); XIV Всеукраїнській науковій конференції молодих учених «Правова система держави: проблеми формування та перспективи розвитку в контексті євроінтеграції» (м. Одеса, 10 грудня 2021 р.); XV Всеукраїнській науковій конференції молодих учених «Правова система держави: проблеми формування

та перспективи розвитку в контексті євроінтеграції» (м. Одеса, 09 грудня 2022 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено у 11 наукових публікаціях, 5 з яких опубліковано у наукових фахових виданнях, що входять до затвердженого переліку, 6 у тезах доповідей на міжнародних і національних науково-практичних конференціях. Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження.

Особистий внесок. Усі результати дисертаційного дослідження, які подані до захисту, одержані автором самостійно. Формулювання і вирішення наукових завдань здійснено самостійно. У науковій публікації, здійсненій у співавторстві, особистий внесок полягав у визначенні особливостей юридичного обов'язку в умовах воєнного стану.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, що поділені на вісім підрозділів, висновку, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 231 сторінку, із них основного тексту 180 сторінок, список використаних джерел містить 254 найменування і розміщений на 26 сторінках, додатки становлять 7 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОГО ОBOB'ЯЗКУ ГРОМАДЯНИНА

1.1. Юридичний обов'язок у сучасних правових дискурсах

Обов'язки людини і громадянина в Україні становлять важливу складову частину правового статусу, яка визначає базові принципи взаємодії між особою та державою. Так, у ст. 23 Конституції України встановлюється, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості[83]. Обов'язки тісно взаємопов'язані з правами та свободами. Важливо наголосити, що принцип пріоритету прав людини, який є однією з головних характеристик правової держави, не виключає відповідальності особи за неналежне виконання своїх конституційних обов'язків. Ця відповідальність нерозривно пов'язана з реалізацією прав і свобод. Водночас саме на державу покладається відповідальність за забезпечення належних умов для реалізації цих прав і обов'язків.

Інститут юридичного обов'язку громадянина, з огляду на міждисциплінарний характер проблеми, потребує ретельного аналізу наукової літератури, оцінки ступеня опрацьованості обраної тематики, виявлення недостатньо досліджених аспектів та визначення доктринальних положень, які можуть стати підґрунтям для новітніх наукових розробок. У контексті сучасних правових досліджень юридичний обов'язок часто осмислюється крізь призму ідей правової держави, верховенства права, захисту прав людини та соціальної відповідальності. Варто звернути увагу на те, що, незважаючи на значущість і практичну цінність питання, у науковому дискурсі все ще існує багато нерозв'язаних проблем як теоретичного, так і прикладного спрямування. Це особливо стосується механізмів реалізації юридичних обов'язків громадян, що

підкреслює необхідність докладного аналізу їхнього сучасного стану у межах вітчизняної правової доктрини.

Методологічна основа будь-якого наукового дослідження ґрунтується на навчальних та наукових джерелах, де дослідники висвітлювали питання, які пов'язані з сутністю правових проблем.

Інститут юридичного обов'язку постійно перебуває у фокусі дослідницької уваги українських науковців. Упродовж останніх десятиліть цій проблематиці присвятили свої роботи чимало вітчизняних правників. Аналіз наукових досліджень доцільно структурувати за кількома основними напрямками. Зокрема, це включає вивчення проблем юридичного обов'язку в контексті загальнотеоретичної юриспруденції, дослідження питань юридичного обов'язку у сфері публічного права (зокрема, конституційного, податкового та військового права), а також розгляд проблем юридичного обов'язку у сфері приватного права, таких як цивільне та сімейне право.

Питання юридичного обов'язку є однією з ключових проблем загальнотеоретичної юриспруденції, що зумовлює необхідність глибокого аналізу його сутності, змісту та функцій у правовій системі. Юридичний обов'язок виступає важливим елементом регулятивного механізму права, який визначає поведінкові моделі суб'єктів правовідносин, забезпечуючи стабільність і передбачуваність соціальних взаємодій. Його дослідження дозволяє поглибити розуміння природи права та його ролі у впорядкуванні суспільних відносин.

Інститут обов'язку традиційно розглядається у науковій і навчальній літературі з теорії держави і права в контексті правового статусу особи. Включення обов'язків до складу правового статусу не суперечить принципам правової держави, оскільки реалізація прав одних осіб є неможливою без виконання відповідних обов'язків іншими. Система взаємопов'язаних прав і обов'язків слугує фундаментом правової сфери, від стану якої залежить вирішення ключових юридичних питань. Зауважимо, що права та обов'язки виконують дві важливі функції: по-перше, вони закріплюють стандарти поведінки, які держава охороняє для забезпечення ефективного функціонування

соціальної системи; по-друге, через них розкриваються основоположні юридичні принципи взаємовідносин між державою та особою.

У загальній теорії права юридичний обов'язок розглядається як одна із форм правового впливу, що спрямована на забезпечення виконання норм права через встановлення певних приписів, які є обов'язковими для дотримання. Водночас актуальними залишаються дискусії щодо співвідношення юридичного обов'язку із іншими правовими явищами, такими як право, свобода, відповідальність чи правосвідомість. Особливу увагу приділяють також проблемам визначення меж юридичних обов'язків, їх законодавчої регламентації та реалізації в правозастосовній практиці. Таким чином, дослідження проблем юридичного обов'язку формує важливий напрямок у сфері загальнотеоретичних юридичних студій, сприяючи розвитку правознавства як науки і забезпеченню ефективності функціонування правової системи загалом.

Зазвичай у загальнотеоретичній юриспруденції прийнято розрізняти загальносоціальні та юридичні обов'язки. Відомий вітчизняний науковець П. Рабінович визначає загальносоціальний обов'язок людини як необхідність певної її поведінки, яка об'єктивно зумовлена конкретно-історичними потребами існування та розвитку інших людей, соціальних спільнот та об'єднань і всього людства[181, с.19]. У новітніх публікаціях замість дефініції «загальносоціальний обов'язок» науковець використовує дефініцію «буттєвий обов'язок людини». Автор акцентує увагу на тому, що буттєві права і свободи людини є за своєю природною сутністю явищем біосоціальним. Соціальність таких прав і свобод полягає у тому, що зафіксовані в них певні можливості людини, щоб бути здійсненими, повинні забезпечуватися відповідними обов'язками інших суб'єктів соціуму. У протилежному ж випадку буттєві права і свободи людини можуть стати нереальними, залишитись лише обіцянками, гаслами, деклараціями тощо[180, с.38-39]. Близьке за змістом визначення загальносоціальних обов'язків міститься в вітчизняних дослідженнях з загальної теорії права. Обов'язки виступають перешкодою для свавілля, хаосу та всього, що перешкоджає гармонійному розвитку суспільства.

Р. Тополевський та Н. Федіна розуміють обов'язок як спосіб забезпечення права. Автори вважають, що права людини і громадянина, якими б об'ємними вони не були, не є безмежними, абсолютними, їх реалізація не має завдавати шкоди іншим людям, суспільству загалом. Використання людиною своїх прав також передбачає її обов'язок захищати та зміцнювати ці права як для себе, так і для інших[220, с.120].

Юридичні обов'язки у загальнотеоретичній юриспруденції переважно визначаються як передбачені законодавством вид і міра належної поведінки людини і громадянина, яка гарантується державою[44, с.461]. Слід зауважити, що необхідність належної поведінки не завжди усвідомлюється індивідом, що може призвести до порушення вимог правових приписів. Роль держави під час формування системи юридичних обов'язків полягає в тому, що вона вказує на соціально-корисний, необхідний, доцільний варіант поведінки індивіда.

Зазвичай юридичний обов'язок визначається як міра належної поведінки особи, що встановлена нормами права, який може включати як активні (вчинення певних дій), так і пасивні (утримання від певних дій). Так, на думку В. Котюка, під юридичним обов'язком слід розуміти міру необхідної, добровільної або примусової поведінки чи діяльності особи здійснити правомірні дії або утриматися від дій, не порушувати заборонних норм права, які закріплені в Конституції або інших формах права. Обов'язок – це й виконання певних зобов'язань, договорів, угод, обіцянок, які бере на себе особа в процесі укладання таких угод і договорів в усній чи письмовій формі[90, с.378]. Адже, в обов'язках виражаються як особисті, так і суспільно значимі потреби та інтереси.

Л. Шестопалова під юридичним обов'язком розуміє визначену у нормах права міру необхідної поведінки суб'єкта, реалізація юридичного обов'язку що відбувається незалежно від бажання суб'єкта, невиконання або неналежне виконання суб'єктом покладеного на нього юридичного обов'язку має своїм наслідком притягнення до юридичної відповідальності[236, с.163]. Держава як носій публічно політичної влади завжди має в своєму розпорядженні

спеціальний механізм забезпечення прав громадян та виконання ними своїх обов'язків.

Н. Крестовська, Л. Матвєєва визначають юридичні обов'язки як встановлені і гарантовані державним примусом вимоги до поведінки індивіда, офіційна міра належної поведінки[95, с.200]. Держава приймаючи на себе зобов'язання щодо забезпечення прав громадян має право вимагати від них правомірної поведінки, яка б відповідала приписам правових норм.

У вітчизняному правознавстві різні аспекти юридичної відповідальності висвітлюються на рівні дисертаційних досліджень. З точки зору предмета нашого дослідження важливим доробком у сфері інституту юридичного обов'язку є дисертаційне дослідження І. Юрчак «Обов'язки особи: теоретико-правовий вимір», яке присвячене теоретико-правовому аналізу проблеми аксіологічно-нормативної детермінації обов'язків особи та виявленню факторів, що впливають на виконання особою своїх обов'язків у різноманітних соціальноважливих сферах суспільного життя. У науковій роботі проведено дослідження основних підходів до розуміння поняття обов'язки особи, здійснено його аналіз у структурологічному, типологічному та еволюційному аспектах. Авторка визначає поняття «обов'язки особи» через характеристику єдності в їхньому змісті правових і моральних компонентів з орієнтацією на міжнародно-правові стандарти прав людини. У висновках підкреслюється, що «обов'язки особи – це правова форма взаємозв'язку особи і держави, яка обумовлює стійкий і зворотній його характер; соціальна цінність обов'язків як правової форми взаємозв'язку особи і держави полягає в тому, що вони виступають юридичним засобом виконання державою своїх функцій, і в цьому плані покликані сприяти захисту суверенітету, територіальної цілісності і незалежності України, охороні конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина, забезпеченню економічної та екологічної безпеки держави, законності і правопорядку, виконанню державою соціальної функції»[241, с.171]. Варто зазначити, що у цій роботі зроблено висновок про формування правового інституту основних

обов'язків як важливого елемента в структурі генерального інституту основ правового статусу людини і громадянина.

Актуальним є наукове дослідження О. Черновол «Юридичні обов'язки людини і громадянина: теоретичні моделі правового забезпечення та реалізації», в якому авторка розглядає теоретико-правові аспекти визначення поняття юридичних обов'язків людини і громадянина, аналізує їх сутність, ознаки та зміст. При цьому проводиться дослідження моделі правового забезпечення та реалізації юридичних обов'язків на прикладі країн, що належать до романо-германської та англосаксонської правових сімей. Дослідницею обґрунтовано, «що модель правового забезпечення та реалізації юридичних обов'язків людини і громадянина в Україні базується на європейській концепції закріплення таких обов'язків. При цьому, в Україні створений ґрунтовний механізм правових процедур, які спрямовані на забезпечення їх ефективного виконання. Однак, розвиток інституту юридичних обов'язків в Україні на всіх етапах його формування постійно супроводжувався проблемами, що пов'язані з його реалізацією»[231, с.139]. Вчена дійшла висновку, що для української моделі правового забезпечення та реалізації юридичних обов'язків, властива нечіткість у формулюванні основних обов'язків. Це зумовлено тим, що законодавець здебільшого не визначає зміст основних обов'язків і, в окремих випадках, не вказує способи їх виконання. Разом з тим, діяльність державних органів здебільшого спрямована на контроль за виконанням основних обов'язків, а належне інформування та заохочення щодо їх виконання відсутнє. Високий рівень ігнорування виконання основних обов'язків підтверджується кількістю зареєстрованих кримінальних проваджень[230, с.260].

Різні аспекти юридичного обов'язку, його поняття як елемента правового статусу особи, шляхом окреслення його особливостей, різновидів, функцій, співвідношення з категорією прав людини досліджує у своїх наукових доробках Т. Попович. Авторка робить висновок про те, що «обов'язок як елемент правового статусу має власні характерні риси, виконує ряд важливих функцій, впливаючи на правовідносини у суспільстві, має власну класифікацію за різними

критеріями, що знову ж таки говорить про унікальність його природи. Але ключовою рисою, що дозволяє розмежовувати основні елементи правового статусу особи є те, що категорія прав характеризується крізь призму правової можливості, а категорія обов'язків – крізь призму правової необхідності. Тобто, права людини розуміються як можливості, які потрібні для ефективної реалізації особи у суспільстві, а обов'язки як вимоги, що висуваються до кожної людини та громадянина, діяти певним чином або ж утриматися від вчинення певних дій з метою забезпечення суспільних, державних, а також індивідуальних інтересів»[141, с.718]. Розглядаючи поняття обов'язку дослідниця наголошує на важливості обговорення взаємозв'язку між правами та обов'язками особи, підкреслюючи органічну єдність цих категорій та явищ. Адже без обов'язків, права у суспільстві втрачають свою цінність, вагомість і гарантії, а без прав обов'язки стануть суцільним диктатом поведінки особи. Права та обов'язки, перебуваючи в гармонійній єдності, сприяють всебічному розвитку особистості як частини суспільства. Обов'язки відіграють роль опори для прав, стримуючи їх від можливого переходу межі та перетворення на свавілля. Вони виступають інструментом обмеження, самодисципліни і водночас гарантом забезпечення правопорядку[138, с.112-117]. В іншій науковій статті Т. Попович розглядає поняття юридичного обов'язку як правової цінності з позиції сучасної правової науки. Дослідниця розуміє правовий припис, що формулюється державою як необхідна для забезпечення правопорядку модель поведінки особи, що встановлюється з метою підтримання належного функціонування суспільства як колективного цілого й забезпечення інтересів усіх його членів і виконується на основі сприйняття відповідної поведінки як справедливої та соціально доцільної. Обґрунтування юридичного обов'язку як фундаментальної правової цінності, на думку авторки, базується на кількох ключових аспектах. По-перше, це усвідомлення індивідом необхідності відповідної поведінки, яка відповідає критеріям справедливості, соціальної прийнятності та суспільно значимих орієнтирів. По-друге, держава відіграє активну роль у визначенні таких форм поведінки через закріплення їх у правових нормах, які відображають суспільні

інтереси. По-третє, реалізація юридичного обов'язку сприяє інтеграції соціальної природи людини у колективне ціле, підкреслюючи її роль як учасника спільноти. Нарешті, по-четверте, юридичний обов'язок виступає засобом досягнення балансу між взаємодоповнюваними і взаємозалежними правами та обов'язками особи, забезпечуючи гармонійне функціонування правової системи[144, с.46]. Серія статей Т. Попович присвячені аналізу правової природи обов'язків у працях видатних представників політико-правової думки[137; 142; 143].

Д. Сирота також доходить висновку, що обов'язки є невід'ємним елементом правового статусу будь-якого суб'єкта права. Це зумовлено відомим принципом, згідно з яким права не можуть існувати без обов'язків, так само як і обов'язки не можуть існувати без відповідних прав[206, с.389]. Відмітимо, що зазначена теза знайшла своє закріплення і розвиток в Конституції України.

Проблеми юридичного обов'язку у сфері публічного права заслуговує окремої уваги. Питання належить до сфери наукових досліджень у галузі конституційного права, де конституційний обов'язок трактується як юридична норма, закріплена в Конституції, що встановлює вимоги до громадян та інших суб'єктів права, щодо здійснення певних дій або утримання від них. Основна мета таких обов'язків полягає в забезпеченні суспільного порядку, підтримці державного суверенітету та реалізації конституційних принципів.

П. Рабінович та М. Хавронюк у контексті дослідження основних положень сучасної української доктрини щодо прав та свобод людини і громадянина, конституційні обов'язки людини і громадянина визначають як закріплену Конституцією України та гарантовану відповідним механізмом їх здійснення необхідність вчинення дій покладених на людину чи громадянина і безумовну для виконання ними[182]. Деякі науковці трактують конституційний обов'язок як елемент правового статусу особи, що є необхідним доповненням до конституційних прав і свобод, забезпечуючи баланс між інтересами особи, суспільства і держави. Наприклад, український вчений В. Погорілко зазначав, що

конституційні обов'язки є юридичним вираженням відповідальності громадян перед державою та суспільством[133].

Автори підрозділу «Система прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні» Н. Петрецька, М. Белова, Ж. Єленіна у підручнику з конституційного права підкреслюють, що конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні відзначаються їхнім тісним зв'язком із принципами, закладеними у Міжнародній хартії прав людини, що знайшло своє відображення у статтях Конституції України. Значна частина цих обов'язків ґрунтується на морально-релігійних та етично-моральних запитах суспільства щодо поведінки людини. А під конституційним обов'язком авторки розуміють визначену нормами Конституції та законів України міру обов'язкової, належної поведінки та діяльності у політичній, соціально-економічній, інформаційній, культурній, екологічній сферах суспільного життя[77, с. 162]. Єдність прав та обов'язків людини та громадянина виражається: в соціально-політичній однорідності; значущості і цінності; узгодженості; в діалектичній взаємодії як парних категорій; у рівнозначності прав і обов'язків як міри поведінки суб'єктів (відповідно можливого і необхідного); неможливості самостійного (незалежного) функціонування і реалізації; у спільності цілей, шляхів і завдань розвитку; гарантованості з боку держави і однакової зацікавленості в їх здійсненні[76, с. 389].

Дисертаційне дослідження Л. Летнянчина «Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики», присвячено комплексному дослідженню конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні як самостійного правового явища. Автор визначає поняття конституційних обов'язків, розкриває їх юридичну природу та висвітлює їх конституційні витоки та еволюцію, здійснює їх системно-структурний аналіз як елемента конституційного статусу особи, їх місця і ролі у побудові в Україні правової держави[100]. Дослідник надає наступне визначення, «конституційні обов'язки людини і громадянина – це різновид юридичних обов'язків; визнана і встановлена (забезпечена) державою в інтересах усіх членів суспільства і кожної

особи, зокрема заснована на нормах Міжнародної хартії прав людини і загальнолюдської (християнської) моралі та закріплена у Конституції України необхідність, яка приписує кожному індивіду певні вид та міру відповідної поведінки. Правником наголошено, що за юридичною природою основні обов'язки у переважній більшості є морально-етичними, релігійними принципами, вимогами суспільства до людини спрямовувати свою поведінку у русло суспільно необхідних потреб»[101, с.31].

У дисертаційному дослідженні «Правове забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах ЄС» авторка аналізує теоретико-правові засади забезпечення виконання конституційних обов'язків. С. Греца проводить класифікацію конституційних обов'язків та засоби забезпечення їх виконання у державах Європейського Союзу, вивчає актуальні проблеми та перспективи використання досвіду країн-учасниць Європейського Союзу для вдосконалення правових механізмів виконання конституційних обов'язків в Україні. Вона також встановлює основні трансформаційні чинники, що активізували наукові дослідження інституту обов'язків людини і громадянина. До таких досліджень відносяться: закріплення обов'язків людини і громадянина в міжнародних договорах з прав людини; запровадження громадянства ЄС; поглиблення інтеграції між державами-учасницями ЄС, між ЄС та третіми країнами, які не є членами ЄС; розвиток громадянського та політичного суспільства; зростання масштабів та рівня загроз міжнародному миру та безпеці[29].

Дисертаційне дослідження О. Білоскурської «Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей» присвячено аналізу теоретичних та практичних проблем конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні. Авторкою досліджено процес формування та еволюції конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні, починаючи з авторського проекту Конституції Пилипа Орлика 1710 року і до прийняття чинної Конституції 1996 року. Здійснено класифікацію конституційних обов'язків та детально розглянуто їх систему. У рамках дослідження представлено авторське визначення

конституційного обов'язку дотримуватись Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь та гідність інших людей, окреслено його структуру і запропоновано форми практичної реалізації[7].

Таким чином, у наукових дослідженнях з конституційного права конституційний обов'язок розглядається як фундаментальний правовий інститут, що відображає взаємозв'язок прав і відповідальності громадян у конституційному просторі.

За сучасних умов через повномасштабне вторгнення в Україну особливого значення набуває проблематика виконання військового обов'язку. Тому різні аспекти військового обов'язку досліджуються представниками науки конституційного права та військового права. Такі питання як проходження військової служби, права, обов'язки, відповідальність військовослужбовців є предметом військового права. Закріплення військового права як комплексної галузі прав визначається національною системою права, основами конституціоналізму та системою національної безпеки держави.

Н. Градецькою здійснено наукове дослідження, спрямоване на аналіз правової природи військового обов'язку, а також визначення ефективних заходів, що сприятимуть усвідомленому виконанню громадянами військового обов'язку. Окрему увагу приділено розробці механізмів запобігання ухиленню від призову за мобілізацією. Дослідниця робить висновок проте, що «військовий обов'язок є найважчим з конституційних обов'язків громадян, оскільки його виконання пов'язано з підпорядкуванням військової дисципліни, а також ризиком для життя та здоров'я, який багаторазово зростає під час проходження військової служби в бойових умовах»[28, с.87].

Порівняльно-правовий аспект військового обов'язку та військової служби в Україні та Німеччині є предметом аналізу в роботах А. Баран. Авторка констатує, що незважаючи на те, що національне законодавство запроваджує перехід на контрактну військову службу, військовий обов'язок громадян та призов на військову службу залишається актуальним. У Німеччині переважна частина німецьких чоловіків вважає, що обов'язок служити в армії – це

наси́льство над особистістю, грубе втручання у життя людини, тому молодь Німеччини здебільшого підтримує скасування призову та створення професійної армії[1, с.31].

Питання права громадян на заміну виконання військової служби альтернативною службою є предметом дослідження Л. Ярмола. Автор зазначає, що в Україні, як і в інших державах, серед юридичних обов'язків, виконання яких може суперечити релігійним переконанням особи, є проходження військової служби, а інколи й альтернативної служби. Практика заміни військової служби альтернативною розглядається як складова реалізації права на свободу віросповідання. Необхідність проходження альтернативної служби є одним із важливих юридичних обов'язків громадян[242, с.40]. Підкреслимо, що в Україні створено нормативно-правову базу для реалізації механізму юридичного забезпечення права громадян на заміну військової служби альтернативною. Проте ця система все ще потребує вдосконалення та належного узгодження, особливо з міжнародно-правовими стандартами.

Проблеми співвідношення обов'язку захисту вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України з правом на свободу світогляду та віросповідання в умовах правового режиму воєнного стану є сферою інтересів молодих вчених В. Кобрина, Ю. Нос та Р. Полюха. Автори підкреслюють, що «обов'язок із захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком кожного громадянина України без винятку. Адже без забезпечення суверенітету та територіальної цілісності жодна держава не може повноцінно функціонувати. Саме ці цінності утворюють основу державного існування, і лише через їх дотримання та збереження ми можемо ідентифікувати себе як громадян України. Разом з тим, зазначено, що українське законодавство було досить відірване від реальності, зважаючи на наявні значні суперечності. Досить важко уявити як віруючі громадяни будуть виконувати свій обов'язок щодо захисту України безпосередньо на полі бою, оскільки духовна складова є надзвичайно важливою у збройній боротьбі. Після запровадження воєнного стану набуло поширення явище зловживання правом на віросповідання. Чимало

громадян призовного віку активно почали приєднуватися до релігійних організацій, чії переконання та вірування забороняють участь у збройному протистоянні»[60, с.55].

Д. Риндич пише про те, що «на сьогоднішній час в чинному законодавстві не існує чіткого визначення військового обов'язку та наголошує, що військовий обов'язок в Україні є встановлений законом обов'язок громадян нести військову службу у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, які створені відповідно до законодавства»[188, с.253].

У сучасних правових дослідженнях екологічний обов'язок дедалі більше розглядається як невід'ємна складова сталого розвитку та забезпечення екологічної безпеки. Це питання набуває особливої актуальності в контексті євроінтеграційних процесів України та викликів, пов'язаних із глобальними змінами клімату. Екологічний обов'язок виступає одним із способів гарантування забезпечення екологічних прав, слугує умовою їхньої реалізації та ефективності. Якщо суб'єктивне екологічне право – це сфера влади і волі індивіда, то екологічний обов'язок – сфера необхідності і підпорядкування[38, с.71].

У дисертаційному дослідженні С. Тагієва, яке присвячено проблемам правового забезпечення екологічних обов'язків фізичних осіб в галузі охорони довкілля, «екологічні обов'язки» розглядаються як видове поняття по відношенню до юридичного обов'язку взагалі, зміст якого характеризується поведінкою певної якості і в певних правових рамках, межах. Характерною рисою екологічних обов'язків є їх спрямованість на формування специфічної групи зобов'язань, які визначають тип і обсяг необхідної поведінки суб'єктів у сфері охорони навколишнього середовища, раціонального використання природних ресурсів і гарантування екологічної безпеки[215]. Важливо зазначити що змістовна сторона екологічного обов'язку громадян держави може бути відображена як у формі закріплених нормативних вимог утриматися від скоєння будь-яких протиправних дій, так і у формі виконання певних дій.

Комплексну характеристику механізму правового регулювання екологічних обов'язків громадян здійснено О. Шинкарьовим. У центрі уваги дослідника базова категорія «екологічні обов'язки», розглядається автором як видове поняття по відношенню до юридичного обов'язку взагалі, зміст якого характеризується поведінкою певної якості і в певних правових рамках, межах. Від загального статусу особи, зазначається у роботі, походить її еколого-правовий статус, що закріплює ту сукупність суб'єктивних прав, законних інтересів та юридичних обов'язків, які пов'язані з регулюванням суспільних відносин у системі «людина-природа»[237].

У. Бек досліджує міжнародно-правові стандарти становлення екологічних обов'язків людини і громадянина. У статті аналізується поступовий процес розвитку системи екологічних прав та обов'язків у міжнародному праві, який формувалася поетапно впродовж кількох десятиліть. Акцент зосереджено на детальному аналізі основних міжнародних документів, які стали фундаментом для формування екологічних прав і обов'язків: Стокгольмської декларації 1972 року, Декларації Ріо-де-Жанейро 1992 року та Орхуської конвенції 1998 року. Автор проводить ґрунтовний аналіз універсальних і регіональних міжнародних договорів, спрямованих на захист навколишнього природного середовища. Зокрема, розглядаються такі документи, як Конвенція ООН про охорону біологічного різноманіття, Боннська конвенція, Конвенція CITES, а також Бернська й Рамсарська конвенції. Значна увага приділяється вивченню конституційного закріплення екологічних обов'язків у різних країнах Європи. Спираючись на аналіз конституційних положень іноземних держав, автор виокремлює п'ять ключових моделей закріплення екологічних обов'язків громадян: загальна констатація обов'язку охорони навколишнього середовища; вказівка на екологічні обов'язки у контексті права власності; розширене викладення екологічних обов'язків як похідних від екологічних прав; поєднаний підхід; розширене викладення екологічних обов'язків без прив'язки до екологічних прав. Додатково виокремлюються дві конституційні моделі встановлення екологічних обов'язків – пасивна та активна. Пасивна модель

передбачає утримання від дій, що завдають шкоди довкіллю. Вона може реалізуватися двома способами: як елемент правового статусу власника майна або як самостійний екологічний обов'язок кожного громадянина. У висновках наголошується на унікальності інституту екологічних обов'язків як самостійного і цілісного правового феномена. Окрема увага приділяється відносно пізньому визнанню екологічних прав і обов'язків у системі прав людини і громадянина, що отримали визнання лише в другій половині ХХ століття. Цей процес розпочався на міжнародному рівні, після чого зазначені норми поступово були імплементовано у національні законодавства[4, с.91-95].

Історії становлення та розвитку екологічних прав та обов'язків у міжнародному та національному законодавстві присвячена наукова стаття Е. Кондура. Автор стверджує, що взаємозв'язок між екологічними правами та обов'язками громадян створює оптимальні умови для забезпечення комфортної життєдіяльності людей. Таке поєднання забезпечує оптимальний баланс інтересів усіх суб'єктів екологічних правовідносин та сприяє гармонійній взаємодії між природою і суспільством. Суб'єктивні екологічні права можуть бути реалізовані лише тоді, коли вони підтримуються екологічними обов'язками інших осіб. У свою чергу, виконання екологічних обов'язків передбачає, що хтось має право вимагати їх виконання[67 с.175].

Науковці О. Зигрій, С. Крамарчук, Т. Крамарчук аналізують наукові точки зору щодо поняття та структури екологічного обов'язку та виокремлюють основні характеристики та особливості екологічних обов'язків. На думку авторів, характерною рисою екологічних обов'язків, є те, що вони здебільшого реалізуються поза правовідносинами. До таких обов'язків належать: не знищувати і не пошкоджувати газони, самовільно не знищувати та не висаджувати дерева, кущі тощо; «не вивозити і не звалювати в не відведених для цього місцях відходи, траву, гілки, деревину, листя»; «утримуватися від торгівлі лікарськими і декоративними видами рослин та їх частинами (корені, стебла, плоди тощо), зібраними у порядку загального використання природних рослинних ресурсів»; «не поводитися жорстоко із тваринами, сприяти

відтворенню відновлюваних об'єктів тваринного світу»; «забезпечувати охорону, захист, відтворення і підвищення продуктивності лісових насаджень, посилення їхніх корисних властивостей та покращення родючості ґрунтів, виконувати інші заходи відповідно до вимог лісового законодавства; дотримуватися правил та норм використання лісових ресурсів; вести лісове господарство і використовувати лісові ресурси способами, які не завдають шкоди навколишньому природному середовищу» тощо[47, с.133].

Таким чином, можна говорити про те, що екологічний обов'язок у сучасних правових дискурсах це поняття, яке відображає юридичну закріплену відповідальність суб'єктів за збереження навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів.

Податковий обов'язок є однією з ключових категорій податкового права, що привертає значну увагу українських правознавців. У наукових дослідженнях висвітлюються різноманітні аспекти цього поняття, зокрема його структура, складові елементи та взаємозв'язок з іншими обов'язками платників податків.

П. Дуравкін вважає можливим виокремлення родового поняття податкового обов'язку, яке має включати всю сукупність обов'язків платника податків. У свою чергу, його видовими різновидами мають бути окремі обов'язки, які на сьогоднішній день можна пов'язати із податковим обліком, сплатою податків і зборів, податковою звітністю, а також податковим контролем. Отже, податковий обов'язок є складним, він характеризується множинністю його складових елементів, до яких належать різноманітні обов'язки платника податків. Отже, обов'язки платника податків деталізують і конкретизують зміст податкового обов'язку. Різноманітність таких обов'язків ускладнює структуру самого податкового обов'язку, що вимагає виділення кількох складових, таких як податковий облік, сплата податків, податкова звітність та податковий контроль. При цьому не виключається ймовірність того, що з часом можуть з'явитися нові обов'язки платника податків, які вимагатимуть включення додаткових елементів до складу податкового обов'язку[37, с.190-191].

Проблеми співвідношення таких категорій як «обов'язок зі сплати податку» та «податкове зобов'язання» досліджують І. Проць, А. Грищук. Автори підкреслюють, що обов'язок сплачувати податки набув статусу конституційного обов'язку, а його правова регламентація здійснюється положеннями законодавства про податки та збори. Держава є основним суб'єктом податкових правовідносин, що володіє владними повноваженнями по відношенню до решти учасників, активно застосовує імперативні заходи впливу, що дозволяють йому визначати характер поведінки останніх. Науковцями, проаналізовано правові норми, що регламентують виявлення проблем, що виникають під час визначення таких понять як обов'язок зі сплати податку і податкове зобов'язання. Такі норми потребують глибокого наукового осмислення і трактування. Їх неоднозначність та суперечливість часто призводить до виникнення значної кількості податкових суперечок, зокрема судових[177, с.498]. На підставі аналізу співвідношення податкового зобов'язання та обов'язку зі сплати податку, авторами обґрунтовано висновок про те, що обов'язок зі сплати податку на відміну від цивільно-правового зобов'язання хоч і є також майновим, але носить не приватноправовий, а публічно-правовий характер, що зумовлено публічно-правовою природою держави та державної влади[177, с.502]. Держава встановлює розміри та види податків, зборів та інших обов'язкових платежів, а також забезпечує контроль за їх надходженням, а у разі ухилення від їх сплати, застосовує різні примусових заходів. Публічно-правовий характер підкреслюється також суб'єктним складом податкових правовідносин, оскільки держава від імені компетентних органів виступає обов'язковим його учасником[177, с.502].

Невиконання юридичного обов'язку передбачає негативні наслідки у вигляді цивільної, адміністративної або кримінальної відповідальності. Так, теоретико-методологічні проблеми відмови від виконання правового обов'язку як кримінально-правового поняття розглядаються у дисертації Т. Войтюка. Автор висвітлює питання як загальнотеоретичного, так і конкретно-наукового рівнів, що стосуються характеристики відмови від виконання правового

обов'язку у законодавчих конструкціях нормативно-правових актах, у тому числі у Кримінальному кодексі України. Також дослідником проаналізовані основні підходи теоретиків права до розуміння понять «юридичний обов'язок», «правовий статус особи», «реалізація», що є основою розуміння поняття «відмова від виконання правового обов'язку» як суспільно небезпечного діяння у кримінальному праві України та зроблено висновок, що відмова особи від виконання правового обов'язку є формою реалізації її правового статусу, що тягне різні правові наслідки у приватних та публічних галузях права. Зокрема, якщо особа відмовилася виконувати правовий обов'язок у межах публічних галузей права, то вона притягається до юридичної відповідальності[15]. На нашу думку така позиція потребує додаткової аргументації з позиції розуміння поняття «форма реалізації правового статусу».

Дослідження окремих аспектів цивільно-правової відповідальності за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку здійснено А. Цибань. Представлено висновок про те, що цивільно-правова відповідальність за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку породжує настання різноманітного спектра правових наслідків, як-от: обов'язок із відшкодування завданих збитків, обов'язок відновлення наявного стану до порушення зобов'язаною особою цивільно-правового обов'язку у правовідношенні тощо. Тобто таких мір цивільно-правової відповідальності, які вбачаються можливими для застосування згідно зі специфікою наявних правовідносин, де були порушені законні права й інтереси однієї зі сторін[224, с.100].

Проблеми юридичного обов'язку у сфері приватного права. У сфері приватного права юридичний обов'язок зазвичай розглядається як елемент правовідносин, що виражає необхідність певної поведінки суб'єкта права відповідно до норм права. Він є протилежністю суб'єктивного права та тісно пов'язаний з юридичною відповідальністю.

Категорія «зобов'язання» є однією з центральних в цивільному праві. Н. Голубева аналізує співвідношення понять «зобов'язання» та «обов'язок» на

сучасному етапі розвитку цивільного права та законодавства. Авторка акцентує увагу на тому, що поняття «зобов'язання» не можна ототожнювати з поняттям «обов'язок», їх можна розглядати як частину та ціле. Адже, сутність зобов'язання як цивільних правовідносин складають права, вимоги і обов'язки, що кореспондують першим. Тому обов'язок є тільки частиною зобов'язальних правовідносин та не вичерпує повною мірою його змісту[27, с.77]. Зобов'язання є цивільними правовідносинами структурним елементом змісту якого є обов'язок боржника, але поняття обов'язок є універсальним не завжди є складовою зобов'язання[27, с.79]. Права і обов'язки суб'єктів в межах окремо взятих правовідносин, кореспондуючи одне одному, становлять їх юридичний зміст.

Завжди важливою та актуальною є тематика належного виховання дітей, досягнення порозуміння між батьками і дітьми, відповідальності батьків за неналежне виконання батьківських обов'язків. Зазначеній проблематиці присвячені наукові статті, дисертації та монографії сучасних дослідників. Так, після здобуття Україною незалежності, питанням обов'язків батьків щодо належного виховання дітей присвячено наукові роботи: Л. Савченко «Особисті права та обов'язки батьків і дітей за сімейним законодавством України»[203], В. Мироненко «Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України»[114]. Важливим є дослідження Б. Левківського «Особисті немайнові права та обов'язки членів сім'ї» який розглядає конституційний обов'язок батьків утримувати своїх дітей з позиції цивільного права та характеризує правові наслідки невиконання або неналежного виконання батьками обов'язків по вихованню дітей[99].

С. Ловяк досліджує особисті немайнове право дитини та належне батьківське виховання та особливості його здійснення та виконання. Процес виховання дитини являє собою комплекс виховних заходів, що мають на меті формування гармонійно розвиненої та всебічно обізнаної особистості. Відповідно, на батьків покладається відповідальність не лише за забезпечення базових життєвих потреб дитини, але й за надання їй належної уваги та

моральної підтримки у вирішенні різноманітних життєвих завдань. Батьки повинні допомагати дитині набувати впевненості в собі та сприяти активному залученню її до громадського життя. Процес виховання характеризується його двостороннім характером, що проявляється у взаємодії вихователів, таких як батьки або їхні замітники, та вихованців, тобто неповнолітніх осіб. Ця взаємодія спрямована на формування у дітей системи поглядів, переконань, а також поведінкових навичок і звичок[102, с.221].

Дисертаційне дослідження О. Резвової присвячено дослідженню інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в сімейному праві України. Авторкою простежено еволюцію правового регулювання інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в Україні та у зарубіжних державах. Під обов'язком батьків піклуватися про дітей дослідниця розуміє правомірну поведінку батьків або інших уповноважених суб'єктів, що спрямована на утримання, виховання, навчання, забезпечення здоров'я та безпеки дітей, піклування про фізичний, духовний і моральний стан дитини, а також запобігання вчиненню щодо неї протиправних дій[185, с.179-180].

Правові засади обов'язку дітей утримувати батьків за сімейним законодавством України є сферою наукових інтересів О. Лук'янчук. Дослідницею визначено, що обов'язок дітей утримувати батьків передбачає як добровільне, так і примусове надання повнолітніми дітьми матеріальної чи фінансової підтримки своїм непрацездатним батькам для задоволення їхніх життєво необхідних потреб та створення умов для їхньої нормальної життєдіяльності[104, с.4].

Стаття Ю. Завгородньої «Механізм реалізації юридичного обов'язку батьків піклуватися про своїх дітей до їх повноліття: поняття та елементи», присвячена висвітленню питань щодо сутності та змісту механізму реалізації юридичного обов'язку батьків піклуватися про своїх дітей до їх повноліття, а також визначенню притаманних йому елементів та здійснення їх характеристики. За результатами дослідження встановлено, що до основних його складових необхідно віднести: а) принципи; б) правові норми; в) суб'єкти

виконання обов'язку; г) правовідносини; д) юридичні факти; є) форми та методи здійснення обов'язку; ж) гарантії[41, с.66].

Аналізу проблем цивільно-правових аспектів механізму реалізації юридичного обов'язку батьків утримувати своїх повнолітніх дітей присвячені наукові пошуки К. Кацюби та М. Конюхової. Авторки проаналізувавши норми сімейного та цивільного права, судову практику, дійшли висновку, що законодавство України закріплює обов'язок батьків утримувати як неповнолітніх, так і повнолітніх непрацездатних дітей і тих, що продовжують навчання[58, с.17]. Така практика є загально світовою.

Таким чином, існуючі у вітчизняній юридичній науці позиції та підходи до розуміння категорії юридичний обов'язок, можуть бути систематизовані і представлені як напрями сучасного стану дослідження даного інституту. А саме: дослідження проблематики інституту юридичного обов'язку в контексті загальнотеоретичної юриспруденції, що зумовлено необхідністю аналізу його сутності, змісту, функцій у правовій системі; дослідження проблематики юридичного обов'язку у сфері публічного права (у галузі конституційного права, у галузі військового права, у галузі екологічного права, у галузі податкового права); дослідження проблематики юридичного обов'язку у сфері приватного права (цивільного та сімейного права).

1.2. Класифікація юридичних обов'язків: підстави та підходи

Різноманіття соціальних обов'язків є результатом багатогранності соціальних відносин у суспільстві. Відповідно, соціальні обов'язки можуть бути класифіковані за моральними, релігійними, політичними, корпоративними, ритуальними, професійними, патріотичними, юридичними та іншими параметрами. Моральні обов'язки, зокрема, формуються на основі розвитку суспільної свідомості. Усвідомлення індивідом своїх обов'язків щодо інших членів колективу свідчить про наявність у суспільстві певних ціннісних орієнтирів, які визначають поняття добра. У цьому контексті цінною є думка

Марка Цицерона, який зазначав, що дослідження природи обов'язку має подвійний аспект: з одного боку, воно пов'язане з визначенням меж добра, а з іншого – зі встановленням правил поведінки, які забезпечують керівництво у повсякденному житті. Такий підхід демонструє еволюцію поняття морального обов'язку. По-перше, він вказує на внутрішнє усвідомлення добра і зла, а по-друге – на розробку етичних імперативів, які регулюють поведінку людей у повсякденному житті. Таким чином, моральний обов'язок охоплює як усвідомлення необхідності дотримання етичних норм, так і їх практичне втілення у реальній поведінці членів суспільства. Ключовою характеристикою морального обов'язку є його добровільний характер. Виконання обов'язку має базуватися на внутрішніх переконаннях особи. У разі, коли обов'язок виконується через страх перед санкціями або прагнення отримати винагороду, він втрачає свій моральний статус. Це питання особливо актуальне в контексті соціальних відносин, які не завжди підлягають зовнішньому контролю. Розвинене почуття морального обов'язку спонукає діяти відповідно до совісті та внутрішніх переконань, навіть тоді, коли це не зумовлено вимогами суспільства.

Сучасна теоретична наука містить і розгорнуті визначення морального обов'язку. Так, Т. Попович характеризує моральний обов'язок як невід'ємний компонент нормативної системи загальнопоширеної моралі, що мають для «звичайної людини» чи не аксіоматичний характер[139, с.72].

Різноманіття нормативних формулювань, що встановлюють суспільний правовий обов'язок, зумовлюється множинністю суспільних відносин, які потребують відповідного правового регулювання та нормативного закріплення. Визначення юридичних обов'язків та їх класифікація і сьогодні є предметом наукового пошуку, а теорія права пропонує чимало прикладів їх систематизації. Автори розглядають обов'язки як в єдності з відповідними правами, так і як самостійну категорію[175; 11]. Виконання конституційних обов'язків забезпечує реалізацію прав іншими громадянами, життєдіяльність суспільства, функціонування правової держави. Класифікація, багатогранність обов'язків демонструє особливість і значимість даного інституту.

Виходячи з положення, що будь-яка класифікація є умовною, оскільки забезпечує лише орієнтовний, а не абсолютний розподіл правових обов'язків, її значущість для вирішення завдань, які стоять перед правовою наукою, суспільством і державою, не зменшується. Слід враховувати, що класифікація юридичних обов'язків має суб'єктивний характер. Кожен дослідник пропонує власну точку зору щодо об'єкту дослідження, тому хибним є наполягання на універсальності тієї чи іншої класифікації. Навіть найбільш досконала типологія прав та обов'язків не виключає можливості існування інших її варіантів, а навпаки – дає простір для подальшої наукової дискусії. Необхідність класифікації юридичних обов'язків зумовлена потребами нормативного закріплення зобов'язань особи як суб'єкта суспільних правовідносин. У цьому контексті класифікація юридичних обов'язків відіграє значну практичну роль, сприяючи вдосконаленню нормативно-правового моделювання суспільних відносин, з одного боку, та підвищенню ефективності реалізації права як етапу правового впливу на суспільні відносини, з іншого. Соціальна цінність особи визначається не лише обсягом наданих їй прав, а й залежить від ступеня сумлінності у виконанні своїх обов'язків. Різноманітність свобод, прав і обов'язків у системі права дає підстави для їх групування за спорідненими характеристиками чи ознаками. Класифікація дозволяє глибше дослідити правову природу і значущість кожної із зазначених категорій.

На важливість та необхідність класифікації прав та обов'язків вказують у своїх роботах такі автори, як Л. Летнянчин, І. Пробко, О. Черновол та інші[101; 175; 231].

Самостійна класифікація ключових обов'язків не суперечить концепції органічної єдності прав і обов'язків, а також не підриває її сутності. Ця єдність забезпечується передусім завдяки кільком механізмам. По-перше, вона ґрунтується на таких формулюваннях прав і свобод, які складно чітко відокремити від обов'язків. У подібних випадках права і обов'язки інтегруються в єдину конструкцію. Це було особливо характерно для радянських конституцій, у яких право на освіту супроводжувалося обов'язком здобуття загальної

середньої освіти, право на житло – обов'язком збереження наданого житла, а право на працю – обов'язком сумлінно виконувати трудові обов'язки. По-друге, єдність прав та обов'язків досягається шляхом поєднання прав і обов'язків різного змісту. Наприклад, право на приватну власність або право на працю корелюють із обов'язком сплати податків і зборів, що зафіксовано у відповідних статтях законодавства. По-третє, гармонізація здійснюється через узгодження прав і свобод людини і громадянина із їхніми обов'язками або через забезпечення реалізації прав одних осіб шляхом виконання обов'язків іншими. Такий підхід підтримує баланс між правами й обов'язками індивіда, створюючи основу для стабільного суспільного ладу. Проте таке поєднання прав і обов'язків має певний штучний характер, оскільки багато в чому залежить від суб'єктивного погляду законодавця. В одному випадку законодавець може закріпити конкретний обов'язок, тоді як в іншому вирішити утриматися від цього.

Класифікація юридичних обов'язків у правових дослідженнях визначається низкою чинників, які включають індивідуальний підхід автора, ступінь сформованості нормативно-правової бази законодавства, наявність у ній чітко визначених та різноманітних за змістом правових обов'язків, специфіку типології суспільних відносин, рівень правосвідомості та правової культури суспільства, особливості державного устрою та інші важливі критерії.

Класифікація юридичних обов'язків як явища правового характеру може здійснюватися за різними критеріями, а поділ базуватися на різноманітних основах. Традиційно підставою для класифікації обов'язків виступає галузева ознака, за якою юридичні обов'язки можна класифікувати на кримінально-правові, цивільно-правові, конституційні, трудові та інші:

конституційні-правові обов'язки, такі що закріплені в основному законі держави (наприклад, дотримання законів, сплата податків, захист Вітчизни);

цивільно-правові обов'язки, такі що виникають у сфері майнових і особистих немайнових відносин (наприклад, обов'язок повернути борг, виконати договірні умови);

адміністративні-правові обов'язки, такі що пов'язані з державним управлінням (наприклад, обов'язок дотримуватися правил дорожнього руху, реєструвати підприємницьку діяльність);

кримінально-правові обов'язки, спрямовані на недопущення злочинних діянь та пов'язані з кримінальною відповідальністю (наприклад, обов'язок не вчиняти злочинні діяння);

трудова обов'язки працівників і роботодавців (наприклад, обов'язок дотримуватися трудової дисципліни, виплачувати заробітну плату);

сімейні обов'язки членів сім'ї (наприклад, батьки зобов'язані утримувати своїх дітей).

Юридичний обов'язок, що впливає з кримінально-правових відносин, регулюватиметься нормами цієї галузі – кримінального та кримінально-процесуального законодавства; юридичний обов'язок, що впливає з трудових відносин, регулюється нормами трудового права та т.д.

За суб'єктом виконання можна виокремити:

юридичні обов'язки фізичних осіб (наприклад, обов'язок громадянина сплачувати податки);

юридичні обов'язки юридичних осіб (наприклад, обов'язок підприємства дотримуватися екологічних норм);

юридичні обов'язки державних органів (наприклад, обов'язок суду здійснювати правосуддя; обов'язок держави визнавати, дотримуватись і захищати права і свободи людини та громадянина).

За часом виконання розрізняють: термінові юридичні обов'язки (тимчасові), такі що мають конкретний строк виконання (наприклад, сплата податків до певної дати, військова служба, взаємні обов'язки батьків і дітей); безстрокові юридичні обов'язки (постійні), такі що виконуються постійно або за необхідності (наприклад, обов'язок додержання Конституції і законів України, не посягати на права і свободи інших громадян, не завдавати шкоди природі дотримуватися законодавства)[101, с.153].

За способом закріплення можна виділити: юридичні обов'язки прямо закріплені в Конституції України та законодавстві (військовий обов'язок, платити аліменти); юридичні обов'язки, що випливають із тлумачення положень Основного Закону, законодавства (поважати права і свободи, честь і гідність інших громадян, гідно виконувати договірні зобов'язання).

В залежності від форми вираження юридичних обов'язків розрізняють: активні юридичні обов'язки; пасивні юридичні обов'язки; обов'язок зазнати юридичної відповідальності.

Юридичний обов'язок може мати активний характер, що полягає у необхідності здійснювати позитивні дії (наприклад, виконання трудового зобов'язання) та пасивний характер, який полягає у помірності від скоєння певних суспільно шкідливих чи суспільно небезпечних дій (наприклад, заборонених нормами Особливої частини Кримінального кодексу). Диференціація юридичних обов'язків щодо їх змісту сприяє розумінню призначення конкретного юридичного обов'язку. Юридичний обов'язок, як один із елементів правовідносини, є умовою нормального функціонування всіх систем та інститутів суспільств та державі. Різноманітність існуючих юридичних обов'язків повною мірою корелює існуючим суб'єктивним правам.

Активний юридичний обов'язок передбачає здійснення активних дій на користь уповноваженого суб'єкта. Цим суб'єктом може бути як держава, так і суспільство та окремі його члени. Такий вид обов'язку є найпоширенішим у цивільно-правових, фіскальних правовідносинах. Значення активних юридичних обов'язків у тому, що вони спонукають суб'єкта права на здійснення конкретного суспільно корисної дії. Будь-який активний обов'язок полягає у відповідній вимоги – наприклад, вимоги сплатити податок, передати майно за договором купівлі-продажу тощо.

Пасивний юридичний обов'язок полягає у необхідності утриматися від здійснення будь-якої дії/дій. Для виконання пасивного юридичного обов'язку суб'єкту необхідно не вчиняти дій, заборонених законодавцем. Цей вид обов'язки поширений в адміністративних, кримінальних правовідносинах.

Однак такі обов'язки можна знайти у нормах цивільного законодавства. Наприклад, у трудових правовідносинах працівник не повинен вчиняти дій, за які він може бути притягнений до дисциплінарної чи іншої відповідальності. Як зазначається у доктрині, цей вид обов'язків впливає із заборон.

Обов'язок зазнати заходів державного впливу, у разі вчинення правопорушення, є виразом державного забезпечення цього обов'язку, силою його примусу. Встановлюючи певні обов'язки, держава зацікавлена у їх своєчасному та повному виконанні. У разі, якщо такий обов'язок не буде виконано, або буде виконана не в повному обсязі, держава має право застосувати до порушника конкретні заходи впливу. Порушник, у свою чергу, повинен зазнати санкцій за скоєне правопорушення. Так, у випадку порушення правил дорожнього руху, порушник зобов'язаний сплатити штраф у встановлений законом строк, у разі невчасної сплати податку – додатково буде призначено пеню, у разі скоєння злочину, винного буде притягнуто до кримінальної відповідальності тощо. Обов'язок правопорушника зазнати юридичної відповідальності, таким чином, полягає в тому, що він не може відмовитись від несення відповідальності. Юридична відповідальність завжди забезпечена примусовою силою держави та механізмом її реалізації.

Таким чином, в основу такої класифікації покладено безпосередньо зміст та характер юридичного обов'язку. Цей критерій є важливим, але не єдиним при диференціації юридичних обов'язків. В межах даного дослідження особливої уваги потребує поділ юридичних обов'язків за критерієм наявності громадянства.

За критерієм наявності громадянства, у правовій доктрині розрізняють: юридичні обов'язки людини (людини та громадянина) та обов'язки громадянина[95, с.200-201; 6, с.9; 30, с.85]. Такий підхід є обґрунтованим, оскільки статус громадянства покладає на особу певні специфічні обов'язки, які відрізняються від обов'язків іноземців та осіб без громадянства. Наприклад, іноземні громадяни чи апатриди не мають права брати участь у виборчих процесах, висувати свої кандидатури на державні посади або претендувати на

певний набір можливостей, передбачених для громадян. Обов'язки, що належать кожній людині називають універсальними. Тільки громадяни України несуть «тягар» усіх обов'язків, передбачених Основним Законом України, в той час як іноземці та особи без громадянства звільнені від деяких з них (наприклад, від обов'язку відбувати військову службу).

Н. Крестовська та Л. Матвєєва наголошують, що основні обов'язки людини і громадянина закріплюються в конституційних актах та деталізуються у правових актах. Авторки акцентують увагу на тому, що до обов'язків людини і громадянина належить обов'язок дотримуватися конституції та законів, платити податки. Усі особи, які проживають у країні, зобов'язані зберігати природу і довкілля та раціонально використовувати природні ресурси. У конституціях деяких країн також передбачено додаткові обов'язки. Наприклад, у Японії встановлено зобов'язання працювати, в Україні – отримувати повну загальну середню освіту, у Польщі – сприяти загальному благу, а в Італії – виховувати дітей. В Уругваї серед обов'язків громадянина зазначено турботу про власне здоров'я. Захист Батьківщини є універсальним обов'язком громадянина, закріпленим у багатьох правових системах. У ряді країн передбачається також зобов'язання бути вірним державі, а в деяких (наприклад, Італії та Бельгії) громадяни зобов'язані брати участь у виборах. Окремо слід зазначити, що в мусульманських країнах встановлений обов'язок сплачувати закят – 5% податку з доходу, призначеного для підтримки нужденних[95, с.201]. Такий підхід свідчить про багатовимірність концепції обов'язків громадян, що відповідає культурним і юридичним традиціям конкретних правових систем.

За суб'єктним складом виконавців юридичного обов'язку прийнято розрізняти колективні (військова служба) та індивідуальні (сплата податків, аліментні зобов'язання) юридичні обов'язки. Проте за сучасних умов обов'язки мають індивідуальний характер[30, с.96; 101, с.152-153].

Також розрізняють абсолютні обов'язки перед невизначеним колом осіб (наприклад, не завдавати шкоди довкіллю) та відносні обов'язки перед конкретною особою або групою осіб (наприклад, боржник перед кредитором).

За функціональною спрямованістю (дією) розрізняють:

юридичні обов'язки дія яких спрямована на охорону і захист конституційного ладу України та його основ;

юридичні обов'язки спрямовані на забезпечення законності і правопорядку в державі;

юридичні обов'язки спрямовані на розвиток економічної системи, забезпечення екологічної безпеки країни[101, с.149-150].

Сучасний підхід до класифікації юридичних обов'язків може бути здійснено через теорію поколінь прав і свобод людини відповідно до їх історичного розвитку. Автором такої класифікації є чеський юрист Карел Васак, перший генеральний секретар Міжнародного інституту прав людини у Страсбурзі.

До першого покоління він відніс переважно особисті та політичні права: право на свободу слова, на справедливий суд, вибір релігії. Перші юридичні акти, що фіксують такі права людини, були створені під час революцій XVII—XVIII століть. У XIX столітті особисті, економічні та політичні права одержали формально-юридичне закріплення в більшості чинних конституцій[95; 197-198].

До другого покоління відносяться соціально-економічні та соціально-культурні права: право на працю, освіту, відпочинок, гідну винагороду за працю тощо. Ця група прав людини почала формуватися у середині XIX ст. в умовах промислової революції (Конституція Франції 1848 року, Франкфуртська Конституція Німеччини 1849 року, радянські конституції)[95; 198].

Третє покоління прав людини, яке включає колективні права, такі як право нації на самовизначення, право народу на розвиток, права жінок, дітей, біженців і національних меншин, сформувалося в другій половині XX століття. Цей процес відбувся під впливом національно-визвольних рухів, які призвели до розпаду колоніальних імперій.

Четверте покоління прав людини формується наприкінці XX століття – початку XXI століття в умовах загострення глобальних проблем людства. Серед них виділяються права, закріплені в міжнародних документах, такі як право на

мир і безпеку, право на сприятливе довкілля, право на доступ до економічних, наукових і культурних здобутків людства, зокрема інформаційні права та інші[95, с.198-199].

Зазначений критерій є цілком логічним в системі підходів до класифікації обов'язків людини і громадянина і тому пропонуємо представити його через законодавство сучасних держав:

перше покоління обов'язків людини та громадянина (середина XIX – початок XX століття), включає обов'язки зумовлені переважно публічними інтересами (захист/оборона держави, військовий обов'язок в Австрії, Аргентині, Ліхтенштейні, Норвегії);

друге покоління обов'язків людини і громадянина (післявоєнний періоду і до початку процесів, що зумовили суверенізацію нових держав (1945-1988 рр.), характеризується появою обов'язків, зумовлених індивідуальними інтересами, прі збереження пріоритету обов'язків перед державою;

третє покоління обов'язків людини і громадянина (від 1990 років до сучасного періоду) відрізняється формалізацією нових обов'язків, зумовлених індивідуальними інтересами, та їх пріоритетом.

Кожне покоління обов'язків людини та громадянина пов'язано з їх правовою формалізацією на конституційному рівні. Таким чином, такі обов'язки стають невід'ємною характеристикою правового статусу особистості та набувають подальшого конституційного розвитку.

За сферами суспільного життя юридичні обов'язки можуть бути представлені:

у сфері державного та суспільно-політичного життя – обов'язок дотримуватися Конституції України, законів; захист Вітчизни;

у економічній та соціальній сферах – обов'язок сплачувати законно встановлені податки та збори;

у екологічній сфері – обов'язок зберігати природу та навколишнє середовище, дбайливо ставитися до природних багатств;

у культурній сфері – обов’язок піклуватися про збереження історичної та культурної спадщини, берегти пам’ятки історії та культури;

у сфері особистої безпеки та приватного життя (взаємні обов’язки батьків та дітей)[21; с.252].

Даний перелік може визначати основні обов’язки громадянина як конституційно закріплені та охоронювані правовою відповідальністю вимоги, що пред’являються людині та громадянину та пов’язані з необхідністю її участі у забезпеченні інтересів суспільства, держави, інших громадян. Це конституційні обов’язки, що покладаються на громадянина України основним законом держави, що має вищу юридичну силу. Хоча для кожного громадянина держави обов’язки є важливою, непорушною складовою правового статусу, а також є обов’язковими до виконання, водночас обов’язки не виділено у окрему главу Конституції.

Будь-яка запропонована класифікація юридичних обов’язків не є остаточною та не претендує на вичерпність. По-перше, окремі категорії обов’язків можуть бути деталізовані шляхом виокремлення їхніх підвидів. По-друге, види обов’язків не існують у ізольованому вигляді, адже вони тісно взаємодіють, переплітаючись і проникаючи один в одного. Таким чином, запропонована система класифікації може зазнавати подальшого розвитку в межах виділених груп юридичних обов’язків. Водночас така система має базуватися на об’єктивних умовах, що покладені в основу класифікованого явища.

Таким чином, підстави та підходи для класифікації юридичних обов’язків є багатогранними. Диференціація відіграє ключову роль для глибшого усвідомлення сутності юридичних обов’язків і функціонування механізмів, які гарантують їх виконання. Такі класифікації сприяють розумінню природи правових обов’язків і їхнього значення у структурі правової системи. Слід визнати, що найпоширенішою класифікацією юридичних обов’язків є їх поділ на обов’язки людини та обов’язки громадянина.

Сучасний підхід до класифікації юридичних обов'язків можна здійснити через теорію поколінь прав і свобод людини відповідно до їх історичного розвитку та представлено наступним чином: *перше покоління обов'язків людини та громадянина* (друга половина XVIII – початок XX століття), включає обов'язки зумовлені переважно публічними інтересами (захист/оборона держави, військовій обов'язок); *друге покоління обов'язків людини і громадянина* (друга половина XX ст.), характеризується появою обов'язків, зумовлених індивідуальними інтересами, при збереженні пріоритету обов'язків перед державою; *третє покоління обов'язків людини і громадянина* (кінець XX ст. до сьогодення) відрізняється формалізацією нових обов'язків, зумовлених індивідуальними інтересами, та їх пріоритетом.

У дисертаційному дослідженні будуть розглянуті основні обов'язки громадянина які мають конституційне закріплення і реалізація яких набуває особливого значення в сучасних умовах. Мова йде про обов'язки у ключових сферах, що забезпечують життєдіяльність держави (економіка, безпека, освіта, екологія).

РОЗДІЛ 2.

МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ЮРИДИЧНОГО ОBOB'ЯЗКУ

2.1. Генезис інституту юридичного обов'язку громадянина

Витоки обов'язків людини сягають ранніх етапів розвитку соціальної організації людства. Обов'язки завжди були невід'ємною характеристикою будь-якої особи, що знаходило підтвердження як у правових джерелах минулого, так і в ідеях соціально-політичної думки. Метою історичного огляду є розуміння природи обов'язків людини і громадянина як явища, що виникло й еволюціонувало за певних умов та під впливом конкретних чинників і причин. Ці чинники самі змінюються з часом, що спричиняє трансформацію суспільної свідомості й соціальних практик.

У первісних суспільствах юридичний обов'язок у його сучасному розумінні ще не існував. Проте вже діяли звичаї, табу та традиції, що визначали поведінку індивідів у межах роду чи племені. Обов'язки переважно диктувалися потребою виживання спільноти. Санкції за порушення цих усталених норм найчастіше ґрунтувалися на колективному осуді або вигнанні з громади. Таким чином, відносини між членами родової громади регулювалися соціальними нормами, головні джерела яких включали міфи, традиції, звичаї, ритуали та обряди. Вони впливали на організацію праці, побут, сімейні відносини, відтворення населення та вирішення можливих конфліктів. Соціальні норми додержавного суспільства, що не можна віднести а ні до категорії правових, а ні моральних норм називають моно нормами [95, с.49].

У додержавній організації суспільства ключовим пріоритетом виступає задоволення колективного, тобто «загального» інтересу, що водночас сприяє реалізації приватного інтересу окремої особи через механізми колективної взаємодії. На початкових етапах становлення організаційних норм первісного суспільства першочергову роль відіграє заборона, або табу. Табу формують систему соціально значущих обмежень, які регулюють поведінку членів

спільноти: заборони стосуються прийому їжі у визначених випадках, нанесення шкоди чи спричинення смерті іншому члену спільноти, інцесту, брехливих висловлювань, порушення клятв, а також отруєння джерел водопостачання тощо. З розвитком первісного суспільства, пов'язаним із формуванням і поглибленням відносин виробництва, споживання, розподілу та обміну матеріальними благами, поряд із табу починають з'являтися соціальні обов'язки. Ці обов'язки мають вирішальне значення для забезпечення функціонування суспільства і передбачають обов'язкову позитивну поведінку окремих осіб. Запровадження соціальних обов'язків стає передумовою виникнення соціального права, яке можна визначити як нормативно закріплену можливість діяти відповідним чином. Поява соціального права в межах додержавних спільнот свідчить про формування соціальної норми як регулятора поведінки, що набуває чинності на завершальних стадіях становлення додержавної організації суспільства.

Вважається, що одними з перших, хто намагався осмислити природу поняття «обов'язок», були релігійні проповідники. Шлях до сучасного розуміння цієї концепції був значним і тривав від часів Мойсея до сьогодення. Наприклад, дослідниця О. Черновол зазначає, що Мойсей, як один із перших законодавців єврейського народу, звернув увагу суспільства на категорію обов'язку, визначивши його через десять Божих заповідей. Ці заповіді стали базисом для формування інституту обов'язків людини і громадянина, який функціонує як механізм регулювання суспільних відносин. На підставі цього О. Черновол робить висновок, що першим кодифікованим джерелом, яке визначало обов'язки людини, можна вважати Біблію[231, с.26-27].

Із утворенням перших держав, таких як Месопотамія, Єгипет, Індія, Китай, набули поширення писані закони, які регламентували обов'язки їхніх підданих. Одним із найдавніших прикладів систематизації обов'язків і прав громадян був Кодекс Хаммурапі, створений близько 1750 року до н. е. Основним обов'язком підданих було сплачування податків, служба в армії та підкорення владі правителя. Справедливість і відповідальність гарантувалися в рамках

сакрального розуміння права (закон – воля богів). Наприклад, з метою зміцнення військових сил Хаммурапі провів військову реформу, якою закріплювалася нова організація армії, підвищилася дисципліна, жорстокішими стали покарання за дезертирство, значно поліпшилось матеріальне забезпечення воїнів-професіоналів. Так, редуми і баїруми отримували від царя службовий наділ саме за обов'язок нести військову службу. Майно, надане воїну, і його обов'язки перед царем позначено терміном «ільк». Разом з тим, такі воїни зобов'язані були за відповідним наказом виступати «в царський похід». За відмову чи висунення замість себе найманця воїн страчувався, а той, хто змінив його, одержував його наділ[94, с.13]. У праві Месопотамії сформувалося поняття тамкара – це особа, яка поєднувала ролі лихваря, кредитора та торговця, і була тісно пов'язана з комерційною та фінансовою діяльністю палацу. Згідно із законами Хаммурапі, на тамкарів покладалися не лише обов'язки перерахування частини своїх доходів до царської скарбниці. Вони також, наприклад, були зобов'язані викуповувати полонених воїнів, а витрати на це згодом відшкодовували самі воїни, їхні громади чи храми[94, с.14] .

Одним з центральних принципів китайського філософа Конфуція виступає почуття обов'язку. Він вважав, що «батько повинен проявляти батьківські почуття, а син – шанобливість, старший брат – доброту, а молодший – дружелюбність, чоловік – справедливість, а його дружина – слухняність, старші – милосердя, молодші – покірність, володар – людинолюбство, а піддані – відданість. Ці десять якостей і називаються обов'язком людини»[66, с.577]. Конфуцій писав: «Благородна людина думає про обов'язок, низька людина піклується про вигоду»[3, с.147]. Філософ зосереджував увагу на необхідності чіткого, чесного, прозорого виконання людьми своїх службових, державних завдань та засуджує людей, які піклуються про власне збагачення за рахунок інших. У випадку свідомого та відданого виконання своїх обов'язків значно зростає ефективність державного управління. Разом з тим, послідовники Конфуція, приймаючи до уваги, відстоюють симбіоз ритуалу та обов'язку, вважаючи, що з їх допомогою встановлюється суспільний порядок, а без них

людське суспільство не змогло б існувати. До цього необхідно додати, що один із найвідоміших послідовників Конфуція, китайський філософ Мен Цзи зробив суттєвий внесок у розвиток конфуціанства та за суттю, у перетворення цього вчення у струнку систему поглядів і доповнив вчення про обов'язки категорією справедливості. Одним словом, обов'язок став складовою політичної філософії і практики китайського суспільства, поряд з культом предків, слідування ритуалу, моральним цінностям (людяності, доброчесності тощо)[17, с.25-27]. Людина повинна зосереджуватися на виконанні своїх обов'язків перед іншими, а не виключно на досягненні власних прав, що становить моральний базис суспільних і політичних відносин у Китаї. Цей принцип взаємної відповідальності лежить в основі конфуціанського світогляду. Варто зазначити, що ранні цивілізації Стародавнього Сходу стали першими у формуванні правового та політичного простору, прагнучі осмислити державну владу, політику та законодавство крізь призму людського виміру. Як і в інших державах цього регіону, у їхньому законодавстві акцент ставився насамперед на регулюванні обов'язків, а не на визначенні прав.

У Стародавній Греції та Римі бере свій початок концепція громадянства, яка базувалася на чіткому розмежуванні прав і обов'язків індивіда. У грецьких містах-державках (полісах) статус громадянина передбачав обов'язкову участь у політичному житті, захист батьківщини, а також дотримання чинних законів. Мислителі античної філософії Сократ (бл. 469-399 до н. е), Платон (428/427-348/347 до н.е.) та Аристотель (384-322 до н.е.) вчили, що людина може реалізуватися лише як член суспільства, яке вони мислили як сучасний їм поліс. Звідси виникає уявлення не лише про права особистості, а й про обов'язки стосовно полісу. Уже в цей історичний період з'являється розуміння, що свобода не створюється, а лише визнається. Це визнання передбачає погодження з існуванням меж цієї свободи, які виявляються через запровадження заборон, обмежень або прямих зобов'язань. Такі обов'язки на даному етапі слід розглядати як специфічні зобов'язання індивіда в рамках певної спільноти, а не як універсальні обов'язки людини загалом.

У рамках Римської імперії вперше було сформульовано концепцію *civitas* – громадянства, яке передбачало обов'язок служіння державі та сплати податків. Моральні й громадянські обов'язки, які пов'язують громадян із Римом, стали об'єктом уваги визначного римського оратора, політичного діяча та письменника Марка Тулія Цицерона (106 до н.е. – 43 н.е.). У своїх філософських працях, зокрема «Про державу» (*De re publica*) та «Про закони» (*De legibus*), Цицерон створив ідеалізовану концепцію досконалої держави, побудованої на взірцевій системі законодавства, втіленій у римській конституції. Серед інших його праць виділяються такі тексти, як «Про межі добра і зла» (*De finibus bonorum et malorum*), «Тускуланські бесіди» (*Tusculanae disputationes*) й «Про природу богів» (*De natura deorum*).

Однак особливе місце займає трактат «Про обов'язки» (*De officiis*), написаний у 43 році до н. е.[226]. Цей твір, один із найвизначніших і найпопулярніших у філософському доробку Цицерона, присвячений осмисленню суспільно-політичної, моральної та правової сутності категорії обов'язку. На відміну від інших філософських праць Цицерона, побудованих у формі діалогу, трактат «Про обов'язки» виконаний у формі моралізаторської настанови, адресованої синові автора. У своїй концепції *vir bonus* – ідеального римського громадянина – Цицерон виходив із уявлення про вище благо (*summum bonum*), яке він ототожнював з моральною досконалістю (грецький термін *τὸ καλόν*, перекладений Цицероном як *honestum*). Уже на самому початку трактату він наголошує, що кожна сфера життя й діяльності вимагає виконання відповідних обов'язків, котрі створюють моральний сенс усього людського існування (*honestas omnis vitae*)[226]. Трактат «Про обов'язки» звертається не до абстрактної людини як такої, а до римського громадянина, гідного члена громади. Для римлян безумовне дотримання республіканських законів було не лише юридичним обов'язком, але й справою честі, що втілювало саму суть їхньої національної ідентичності та політичної культури.

Обов'язок ідеального громадянина полягав в дотриманні основних чеснот, серед яких виокремлюються пізнання істини, справедливість, велич духу та

пристойність. У республіці не може бути байдужості до політики, адже, як зазначав Цицерон: при захисті свободи громадян не існує приватних осіб. Як і його попередники серед античних мислителів, Цицерон розглядав обов'язки римлянина як члена громади (*civitas*) та громадянина полісу. Звідси випливала його концепція відповідальності перед Батьківщиною, батьками, дітьми, сім'єю, родичами та друзями. На думку Цицерона, існують чотири основні джерела моральної досконалості або «частини» того, що називається моральною красою (*Off.*, 1, 15)[226]. Ці принципи стали основою чотирьох головних чеснот стоїчної етики. У його інтерпретації вони виглядають так: передусім пізнання істини (*cognitio*), за яким слідує «двостороння» чеснота – справедливість у поєднанні з благодійністю (*iustitia i beneficentia*), потім велич духу (*magnitudo animi*), і наостанок – пристойність або поміркованість (*decorum*). Кожна із цих основних чеснот породжує відповідні практичні обов'язки, які реалізуються в щоденному житті.

Автори В. Галас, Т. Попович і Ю. Телеп, досліджуючи правову природу обов'язків у працях видатного римського мислителя Марка Туллія Цицерона, доходять висновку, що Цицерон, як послідовник природно-правової доктрини, розглядає джерела обов'язків у загальних законах природи. Він характеризує людину як найвищий витвір цієї природи, тим самим підкреслюючи її унікальну роль і відповідальність перед законом універсального порядку. Дослідники звертають увагу на те, що відповідно до трактату «Про обов'язки», кожне дослідження обов'язків двояке: з одного боку воно має на увазі межі добра, а з іншого – складається з настанов, що визначають поведінку людей у різних життєвих обставинах. Цицерон аналізує категорію обов'язків через дві основні концепції: «морально-прекрасного», що ґрунтується на одній із чотирьох базових чеснот, та «корисного». По-перше, це передбачає перетворення моральних норм у систему конкретних обов'язків, асоційованих із категорією «морально-прекрасного». По-друге, розглядається практичний вимір обов'язків, який випливає з принципу «корисного». Нарешті, акцентується можливий конфлікт між цими двома категоріями, де пріоритет завжди має віддаватися

«морально-прекрасному». Крім того, Цицерон вибудовує своєрідну ієрархію обов'язків, основу якої становить ідея про те, що важливість обов'язку визначається тим, у чию користь він виконується. Відповідно до цього принципу, на перше місце мислитель ставить обов'язки щодо держави та батьків; наступними за значущістю є обов'язки перед дітьми та сім'єю; нарешті, йдеться про обов'язки стосовно родичів і друзів. При цьому він вважає, що обов'язки стосовно одних осіб мають виконуватися з більшою обов'язковістю та пріоритетністю порівняно з іншими[18, с.26]. Для Цицерона було очевидно, що обов'язки індивіда відображають стан його залежності від суспільства та інших людей, а внаслідок їх юридичного закріплення – і від держави, у формі притаманної для епохи. Обов'язки покладаються тільки на вільних або добровільно приймаються ними, а в їх основі лежать божественне приречення чи давність традицій.

Трактат «Про обов'язки» здобув визнання не лише за часів свого створення, а й у подальші епохи серед видатних мислителів. У епоху панування раціоналістичних ідей, напередодні Французької революції, одну з найвищих оцінок йому дав Вольтер – фігура, відома своїм скептицизмом. Він зазначав, що трактат є неперевершеним за своєю мудрістю, правдивістю та практичною користю. Активним прихильником Вольтера був і Фрідріх II, який назвав цей твір Цицерона видатною працею з моральної філософії, яка, за його словами, була і залишатиметься найкращою в цій галузі. Отже, ще у XVIII ст. трактат «Про обов'язки» сприймався не лише як пам'ятник античної думки й літератури, але також як цінний практичний довідник з питань прикладної моралі.

Вважається, що стан залежності в історії людської цивілізації проявлявся у різних формах, зокрема таких як рабство, кріпацтво та стан зобов'язаних. Рабство характеризувалося повним позбавленням будь-яких прав підлеглої особи; кріпацтво, хоч і передбачало наявність певних прав у кріпаків, повністю підпорядковувало їх волі панів; тим часом статус зобов'язаних передбачав індивідуальну свободу з одночасним накладенням певних обов'язків перед суспільством та державою, а не конкретним власником чи паном. Ці форми

залежності відповідали специфічній економічній структурі та способу виробництва, властивим певним етапам суспільного розвитку, що детермінували їх трансформації. Проте економічні чинники не були єдиним каталізатором таких змін. На формування державно-правових відносин залежності індивіда вагомий вплив здійснювали й інші аспекти, зокрема культура, релігія та суспільна мораль. Ці чинники поступово сприяли нівелюванню моральних відмінностей між людьми, утверджуючи принципи рівної гідності всіх осіб, а також рівності перед Богом, законом та судом.

Середньовічний період характеризувався домінуванням феодалного права та впливу церкви. Юридичний обов'язок був нерозривно пов'язаний із васально-сеньйоріальними відносинами. Обов'язки громадян були здебільшого обумовлені їхнім соціальним статусом (кріпаки, дворяни, духовенство). Церква активно формувала морально-правові обов'язки, наприклад, через канонічне право.

Найвпливовішим християнським мислителем цього періоду, одним із видатних отців церкви був Аврелій Августин. Основною ідеєю його релігійної філософії є пізнання Бога та Божественної любові[205]. Уявлення Августина про право в ряді моментів подібні до поглядів римських стоїків, юристів і Цицерона, зокрема з їх трактуванням «природного права». Праворозуміння єпископа проявляється у міркуваннях про обов'язки, що накладаються законами природними, божественними та людськими. Цим законам слід підкорятися, але їх часто порушують.

Інший відомий у середньовіччя теолог, філософ-схоласт, вчитель церкви та християнський святий, Тома Аквінський розвивав етико-юридичні погляди Цицерона. Так, по-перше, для Аквінського, як і для Цицерона, базовою категорією правопорядку є поняття (юридичного) обов'язку, яке спирається на поняття (морального) боргу. Цим забезпечується єдність етики та права. По-друге, Аквінський посилив об'єктивний аспект вчення Цицерона про обов'язки. Так, на його думку, посадова особа має протидіяти несправедливості як такої,

незважаючи на статуси: важливо, щоб зло як таке, як об'єктивна реальність, було припинено.

В цілому слід зазначити, що головна особливість філософських вчень середньовіччя полягає в їх теоцентричному характері. Принцип теоцентризму, послідовно впроваджений і Августином, і Аквінським, стверджував Бога як центр світобудови головного хранителя світового та соціального порядку.

У період становлення національних держав (XVII–XVIII ст.) юридичний обов'язок громадянина набуває сучасних рис. Епоха Просвітництва сприяла розвитку концепцій суспільного договору (Томас Гоббс, Джон Локк, Жан Жак Руссо), згідно з якими громадяни передають частину своїх прав державі в обмін на захист і порядок[95, с.54-55]. А Конституції США (1787 р.) і Франції (1791 р.) закріпили основи громадянських прав і обов'язків[95, с.198]. Варто зазначити, що демократичні трансформації, які відбулися в Європі у період XVI–XVIII століть, зумовили суттєві зміни у сприйнятті індивіда. Людина перестала розглядатися виключно як частина певного стану чи класу і набула самостійної людської ідентичності. Із плином часу традиційне уявлення про природну нерівність людей, яке було юридично закріплене й тривалий час сприймалося як незаперечна норма, поступилось утвердженню принципу рівності. Ця рівність охоплювала не лише права, але й обов'язки, стаючи визнаним природним станом людського існування.

Філософія права не могла залишатися поза контекстом епохи та властивих їй процесів переосмислення взаємовідносин суспільства та особистості. Саме в цю епоху європейською політико-правовою думкою було відроджено ціцеронівський *officium*. Саме в епоху розвитку природно-правової доктрини обов'язки людини взагалі як суспільне явище отримали нове філософське, політичне та юридичне обґрунтування. Так, обов'язки стали пояснюватися не стільки велінням згори чи давністю традицій, як це було в минулому, а своєрідним юридичним рефлексом надпозитивного права на участь індивіда в громадянському суспільстві або державі, що засновується в ім'я блага народу та

захисту благ громадян. Це, своєю чергою, покладає на людину певні обов'язки, які виникають із її включення до структури держави.

Ідея обов'язків людини і громадянина не тільки вивчалася представниками школи природного права, а й поряд з правами отримала відображення у конституційній практиці європейських держав. Зокрема, Ф. Бекон (1561–1626), вчення якого вплинув на розвиток науки і філософії, зокрема Т. Гоббса (1588–1679), розглядав обов'язки у зв'язку з суспільним благом. Він розрізняв загальні обов'язки, тобто обов'язки людини як людини, і спеціальні або відносні обов'язки (професійні, станові, статусні).

Т. Гоббс, розвиваючи вчення свого попередника, розумів під обов'язками зобов'язання, обумовлені законом. Отже, які закони (природний, громадянський, церковний), такі і обов'язки. Той, хто сам вступає у рекрути або бере завдаток, не може посылатись на природну боязливість і зобов'язаний не лише брати участь у битві, а й не втікати без дозволу свого начальника. А коли захист держави вимагає допомоги всіх, хто може тримати зброю, кожен зобов'язаний брати участь у ній. Бо інакше настановлення держави, якої громадяни не мають бажання або мужності заснувати, виявляється даремним[25, с.222].

Обов'язки людини поряд із обов'язками громадянина знайшли відображення у працях видатного нідерландського політичного мислителя, юриста, філософа, історика, одного із засновників новітньої теорії природного права Г. Гроція (1583–1645). У своїй знаменитій праці «Про право війни і миру» 1625 року, учений зазначав, що будувати підступи проти іншої людини є одним із найбільших проявів беззаконня. Він наголошував на важливості виконання обіцянок, а також на необхідності відшкодування збитків, що виникли з нашої вини. На його переконання, громадянин, який порушує закони держави заради власної короткострокової вигоди, тим самим підриває основи як свого добробуту, так і благополуччя майбутніх поколінь[246]. Тим самим було Г. Гроцій сформулював важливі настанови про обов'язки людини і громадянина, які набули розвитку та обґрунтування у працях наступних представників природно-правової доктрини. При цьому змінювався характер аргументів, види

самих обов'язків людини та громадянина, але загальна ідея про властиві людині та громадянину обов'язки залишалася незмінною.

Нідерландський філософ єврейського походження, науковець, політичний та релігійний мислитель, Бенедикт Спиноза (1632-1677) пояснював необхідність законів протиріччям між розумом та пристрастями людей. «Кожна людина прагне своєї користі, до вигоди, але більшість керується своєю думкою, захопленням, а не розумом, рухомим примхами, не зважає на майбутнє. Тому жодне суспільство не може існувати без влади і сили, а отже, і без законів, що стримують пристрасті і непогамовані пориви людей»[209, с.4]. Підпорядкування цим законам, розумним і рівним для всіх, і є сутність раціоналістичного бачення свободи, яка, в такий спосіб, зовсім не заперечує ні влади, ні підпорядкування закону, ні покарання за його порушення. Однак таке підпорядкування не означає відмову від свободи, яка сама є пізнаною необхідністю, і підпорядкування цієї необхідності і є найвищим виявом свободи[142, с.72-76].

У 1673 р. у Німеччині була видана книга засновника світської юридичної науки та доктрини природного права в Німеччині Самуеля фон Пуфендорфа (1632–1694) «Про обов'язки людини і громадянина за природним правом»[249], яка користувалася широкою популярністю у західноєвропейських університетах. Вчений в системі природнього та загальнонародного права розрізняв обов'язки до себе, обов'язки до інших та обов'язки до Бога.

Обов'язки, за вченням Самуеля фон Пуфендорфа, мають три джерела: із світла розуму випливають найзагальніші обов'язки, «дотримання яких робить можливим існування людської спільноти»; з постанов законодавчої влади – «обов'язки, які повинна виконувати людина як член певного народу і держави»; з одкровення божественної сутності – обов'язки людини як християнина.

З цих джерел виникають три основні сфери права: природне право, яке має універсальний характер і є спільним для всіх народів; позитивне право, що відображає специфіку окремих держав і «різноманітність якого відповідає кількості наявних держав»; а також божественний моральний закон. Природне право ґрунтується на принципі «слідувати тому, що розум і здоровий глузд

вважають необхідним для гармонійного існування людської спільноти». Основою позитивного права є принцип «керуватися тим, що закріплено в законах, прийнятих законодавцем». Нарешті, божественний закон передбачає «дотримання Божих настанов, викладених у Святому Письмі, зокрема Десяти Заповідей, які є ключовою ланкою взаємозв'язку між Богом і людиною». Право у Пуфендорфа визначається прагненням до щастя, необхідністю самозбереження та виникає на основі конфлікту між людиною і державою. Обов'язки до себе, згідно вчення автора, полягали у самозбереженні та розвитку своїх здібностей. Обов'язки ж до інших поділяються на абсолютні (нікого не ображати, вважати всіх за природою рівними, робити по можливості добро іншим, зберігати вірність договорам) і гіпотетичні – говорити правду тим, хто має на неї право, поважати чужу власність, підкорятися сімейній та державній владі – які супроводжувалися певними застереженнями[178, с.353-359].

Т. Поповіч досліджуючи зміст видової класифікації обов'язків згідно вчення Самуеля фон Пуфендорфа, приходять до висновку, що загалом вчення Пуфендорфа про обов'язки являє собою спробу побудувати гармонійне суспільство на основі взаємних зобов'язань між людьми, а також між громадянами і правителем, враховуючи інтеграцію задоволення як індивідуальних, так і колективних інтересів. З огляду на сучасні реалії, значимість цієї концепції полягає у тому, що воно дозволяє посилити акцент саме на обов'язку людини, що, за умови його розгалуженого трактування та подальшої реалізації, дозволить збудувати гармонійні взаємовідносини між людьми в рамках державно організованого суспільства. Наголос на обов'язку людини й громадянина здатен по-новому продемонструвати значимість права, зокрема його надійність та ефективність[137, с.42]. Межа між абсолютною владою держави і правом особи у мислителя відносна[52, 186-187].

Відомий англійський філософ доби Просвітництва Дж. Локк (1632–1704) не ставив під сумнів наявність меж природної свободи, природжені права людини, серед яких «життя, свобода та володіння», обмежуються тим, що необхідно для охорони себе та других. Свобода виражається у тому, щоб

слідувати загальному для всіх закону, встановленому в суспільстві, а так само слідувати власним бажанням у випадках, коли цього не забороняє закон[103]. Тим самим було задано вектор розвитку обов'язків людини та громадянина – обмеження та заборони, які встановлюються задля загального блага. У Дж. Локка обов'язок переважно розглядається крізь призму законів – спершу природного (не спричинювати шкоди іншому), а згодом і громадянського, що встановлюється верховною владою. На індивіда в державі покладається обов'язок виконувати визначені владою приписи, тоді як влада зобов'язана забезпечувати мир, охороняти власність і справедливо вирішувати спори між громадянами. У такий спосіб свобода індивідів отримує гарантування від держави, адже дійсна свобода, переконаний мислитель, можлива лише у правовому стані[143, с.318].

Видатний правознавець, мислитель епохи просвітництва у Франції Шарль-Луї де Монтеск'є писав: «Якщо би я міг зробити так, щоб люди отримали нові підстави полюбити свої обов'язки.., свою батьківщину і свої закони, щоб вони відчували себе щасливішими в будь-якій країні.., я вважав би себе найщасливішим із смертних». Монтеск'є підкреслює, що політична свобода може бути тільки в державі, де всі відносини регулюються правом і де закони панують над волею правителів. Тобто, мірою свободи у Монтеск'є незмінно виступає право. «У природному стані люди народжуються рівними, писав Монтеск'є, – але вони не можуть зберегти цієї рівності – суспільство забирає цю рівність у них – і вони знову стають рівними тільки завдяки законам». Керуючись таким уявленням, Монтеск'є так визначав політичну свободу: «Свобода є право робити те, що дозволено законами. Якщо б громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то в нього не було б свободи, оскільки те ж саме могли б робити й інші громадяни»[219, с.112].

В контексті хронології світової правової думки, згадку про обов'язки вперше в історії української конституційної думки можна виявити у проєкті Конституції Пилипа Орлика 1710 року, відомому як «Пакти і Конституції законів та вольностей Війська Запорізького». У Конституції Орлика утверджувався

важливий правовий принцип – верховенство закону в державі. У цьому визначному документі того часу обов'язки не отримали прямого нормативного закріплення, а мали доволі завуальовану форму. Їхня присутність впливала зі змісту XI статті, за якою «встановлюється і оголошується непорушним, що вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і господарства жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, не притягуватимуться до жодних обов'язкових для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків». Вказувалось на необхідність припинення утисків і гноблення козаків та громадян старшиною[208, с.33]. Таким чином, у тексті закладалося певне розуміння суспільних обов'язків через їхній зв'язок із соціальними і правовими нормами тієї епохи.

Обов'язки людини і громадянина отримали теоретичне обґрунтування й у творах видатного мислителя передреволюційної Франції Ж.-Ж. Руссо (1712-1778), особливо в його «Суспільному договорі». Суспільна свобода, писав автор зводиться до тих прав, які залишаються в індивіда за вирахуванням його громадянських обов'язків. Ці обов'язки, однак, можуть покладатися тільки за законом, останній же згідно суспільного договору, що призводить до утворення держави, повинен бути рівним по відношенню до всіх громадян[202, с.21]. Згідно з ідеєю народного суверенітету та принципами прямої демократії, які обґрунтував французький мислитель, люди повинні не лише дотримуватись встановлених правил, але й активно долучатися до державного і правового життя. Зокрема, вони мають брати участь у процесі створення законів. Лише такі закони, що виступають втіленням загальної волі, здатні гарантувати справедливість, рівність і свободу кожного члена суспільства[143, с.318].

Основоположник класичної німецької філософії Імануїл Кант (1724–1804), розрізняв правові обов'язки (*official juris*), обов'язки, для яких потрібне зовнішнє законодавство, та обов'язки чесноти (*official virtutis*), для яких у зовнішньому законодавстві немає потреби. Моральна поведінка визначається не користю, не розрахунком, не прагненням щастя (вищим благом). Єдиним спонуканням до

морального вчинку, на думку Канта, є безумовний та всезагальний моральний обов'язок. Для пояснення поняття «моральний обов'язок» Кант вводить таке поняття, як практичний розум[57, с.463-464]. Внутрішню мотивацію, що визначається обов'язком, неможливо повністю досягнути чи пояснити за допомогою теоретичного розуму. Попри це, жодна дія, здійснена з морального обов'язку, не може вважатися нераціональною. Наприклад, відмова від злочинних дій чи вимога поваги до інших людей безсумнівно мають раціональний характер. Отже, моральний обов'язок, за Кантом, – це вияв практичного розуму. Теоретичний розум розглядає цілі діяльності, формулює судження про реальність, але безпосередньо не спонукає до самої дії. Розум перетворюється на практичний тоді, коли він формулює не судження, а імперативи, умотивовує конкретні дії людини[211, с.37]. Основні положення вчення Канта повністю відповідають антропоцентричному світогляду Нового часу, в якому остаточно оформлюється новий тип особистості. Людська діяльність визначається не лише зовнішніми факторами, але також має внутрішні раціональні засади. Особистість приймає рішення, відокремлюючи свої імпульси та примхи, здатна долати та контролювати власні бажання. Завдяки цим здібностям людина постає як моральний суб'єкт, що заслуговує на шану та повагу. Іммануїл Кант наголошує, що саме через здатність розрізняти зовнішні причини і раціональні засади, а також протиставляти спонукання і прагнення, дію і пристрасть, людська істота формує свою особистісну сутність. Тільки така особистість володіє правами, обов'язками та моральними зобов'язаннями. Це свідчить про те, що повага до людської особистості та її гідності нерозривно пов'язана з абсолютною природою морального закону[211, с.38].

Не викликало сумніву значення обов'язків як організуючого та цементуючого початку соціуму у Гегеля (1770-1831). Розрізняючи громадянське суспільство і державу, Гегель розмежовував обов'язки людини перед самим собою, власною сім'єю, іншими людьми та державою і вважав їх умовою збереження суспільства як цілого: ці обов'язки «взаємопов'язані, корелятивні, інакше ціле розпалося б». При цьому, за Гегелем, людина володіє «правами

остільки, оскільки у неї є обов'язки, і обов'язками, оскільки у неї є права»[23, с.9]. Однак їх співвідношення відмінно в абстрактному праві та в моралі: якщо в першому випадку праву однієї особи відповідає обов'язок іншої особи, щодо цього права, то в області моралі людина має право на власне знання, волю та благо лише в єдності з обов'язками.

Поняття обов'язків людини сформувалося в період демократичних революцій у Європі, згодом відобразившись у конституційних актах того часу. Спочатку обов'язки особистості трактувалися як обмеження її свавілля, а згодом також як виконання позитивних послуг на користь суспільства та держави.

Конституції першої хвилі містили обмежений обсяг юридичних обов'язків, які переважно співвідносилися з необхідністю обмеження держави стосовно особистості, чи регламентацією співвідношення повноважень різних суб'єктів публічної влади.

Так, Конституція США 1787 р. спочатку містила прямі вказівки на низку пасивних обов'язків щодо діяльності влади, насамперед Конгресу, за допомогою заборони на прийняття біллів про опалу або законів *ex post facto*, встановлення подушних податей або інших прямих податків інакше як відповідно до перепису або обчислення населення, оподаткування чи мита товарів, що вивозили з будь-якого штату. Ряд пасивних обов'язків було встановлено щодо діяльності штатів. До таких відноситься заборона укладати будь-який договір, вступати в союз або конфедерацію, карбувати монету, випускати кредитні квитки, сплачувати борги чим-небудь, крім золотої або срібної монети та інше. Щодо діяльності судів Конституцією встановлено, що «Ніхто не може бути засуджений за державну зраду, окрім як на підставі показань двох свідків про одне й те саме очевидне діяння або власного визнання на відкритому засіданні суду»[69]. Конституція США не обмежувалася встановленням пасивних обов'язків, хоча така форма обов'язків була привабливою. Так, розділ 4 статті IV передбачає активний обов'язок, що виражається в тому, що «Сполучені Штати гарантують кожному штату в цьому Союзі республіканську форму правління і захищають кожен з них від вторгнення, а за клопотанням законодавчих зборів або виконавчої влади

(коли законодавчі збори не можуть бути скликані) і від внутрішнього насилля. Передбачає Конституція США і обов'язки конкретних осіб, які є членами представницьких органів, посадових осіб виконавчих та судових органів, встановлюючи, що вони, надаючи присягу чи урочисту обіцянку, зобов'язуються підтримувати Конституцію (стаття VI)[69].

У французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року можна простежити наступне розуміння сенсу обов'язків індивіда:

по-перше, обов'язки слугують засобом обмеження індивідуального свавілля, оскільки вони окреслюють чіткі межі свободи. Так у статті 4 закріплюється, що «свобода полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншому: таким чином, здійснення природних прав кожної людини обмежене лише тими межами, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Межі ці можуть бути визначені тільки законом»[94, с.290];

по-друге, з метою збереження суспільної згоди статтею 5 встановлюється, що «закон має право забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Все, що не заборонене законом, то дозволено і ніхто не може бути примушений робити те, що не наказане законом»[94, с.290]. Таким чином, історично першими конституційну легітимацію набули обов'язки обмеження та обов'язки-заборони, пов'язані з суспільством.

4 серпня 1789 року на засіданні Установчих зборів, які 26 серпня ухвалили Декларацію прав людини і громадянина, було висунуто пропозицію одночасно проголосити Декларацію обов'язків або ж долучити відповідний текст до Декларації прав. У зазначеній пропозиції акцентувалася увага на персональних і предметних обов'язках, що покладалися на індивіда у зв'язку з його відносинами з державою та виражалися у виконанні певних зобов'язань. Проте ця ініціатива не знайшла підтримки серед членів зборів і була відхилена.

Конституція Франції 1791 року, у порівнянні з Конституцією США, мала більший обсяг і деталізацію регулювання діяльності суб'єктів публічної влади передбачала більш детальний каталог конституційних обов'язків, які

стосувалися діяльності органів влади. Зокрема, до таких обов'язків належали обов'язок зробити вибір між посадою та депутатським повноваженням у разі обрання; обов'язок міністра щорічно представляти законодавчому корпусу на початку його сесії кошторис витрат за своїм відомством, давати звіт про витрачання асигнованих за цим відомством сум і запобігати зловживанням, що можуть виникнути в різних галузях підвідомчого управління); обов'язок виконавчої влади повідомляти закони частинам управління та судам, засвідчувати це повідомлення і повідомляти про них законодавчий корпус та інше. (пункт 1 Відділу V Глави четвертої). Містилися у документі і значна кількість пасивних конституційних обов'язків: зокрема, заборона громадянам з'являтися та подавати голос у зборах, якщо він озброєний (пункт 2 Відділу IV Глави першої); неприпустимість виконання наказу короля, якщо він не підписаний ним та не скріплений міністром або розпорядником кредитів відповідного відомства (пункт 4 Відділу IV Розділу другого) та інші[94, с.291].

22 серпня 1795 року у Франції була ухвалена Конституція третього року Революції, яка змінила Основний Закон 1791 року. Одночасно Конвент затвердив Декларацію обов'язків людини і громадянина. Дослідники часто відзначають вплив північноамериканських биллів на французьку Декларацію прав людини і громадянина 1789 року. Однак Декларація обов'язків була безпрецедентною, не маючи аналогів у світовій практиці. Це пов'язано з соціальним та політичним значенням конституційних актів, присвячених правам. Американські конституції виконували роль підтвердження незалежності колоній від Англії, тоді як французька Декларація 1789 року боролася проти феодалних бар'єрів, що стримували суспільний розвиток, і закладала основи Нового порядку, головним провідником якого ставала держава.

Отже, виникнення обов'язків людини й громадянина було тісно пов'язане з перемогою демократичних революцій та відповідало принципам природно-правової доктрини. В основі обов'язків лежали положення природного права. У статті 2 Декларації обов'язків проголошувалося, що «усі обов'язки людини і громадянина випливають з наступних двох принципів, відбитих природою в усіх

серцях: не робити іншому того, чого ви не хотіли б щоб зробили з вами. Творіть постійно іншим те благо, що ви хотіли б отримати самі»[94, с.313].

Значення Декларації обов'язків полягає у тому, що вона стала результатом і водночас відображенням переосмислення всієї системи суспільно-політичних цінностей. Третій стан отримав довгоочікувані права, громадянське суспільство стало недоторканою сферою для дій публічної влади, а колись тиранічна держава перетворилася на носія та гаранта нового порядку, продиктованого Революцією. Ці зміни відобразили реальні потреби у раціоналізації та зміцненні нового суспільного устрою, що призвело до переосмислення співвідношення в тріаді «людина – суспільство – держава».

Декларація III року розглядала індивіда, з одного боку, як людину, якій притаманні деякі витікаючи з її людської природи обов'язки, з іншого боку, як громадянина – держави, участь у якій покладає на неї певні громадянські обов'язки. Декларація III року розрізняє:

- «обов'язки людини» («не завдавати іншому того, чого ви не хотіли б самі зазнати від інших»; «творіть постійно іншим те благо, яке ви хотіли б від них отримати»; «не може бути добрим громадянином той, хто не виявляється добрим сином, добрим батьком, добрим другом і добрим чоловіком» (ст. 4)[94, с.314];

- «обов'язки громадянина» – це обов'язки члена держави, пов'язаного відповідними узами і відповідального за її зміцнення (обов'язки захищати батьківщину, служити йому, підкорятися законам і поважати тих, хто є органом законів, тобто його творцем та виконавцем (ст. 3). У ст. 5 проголошувалося: «Не може вважатися доброю людиною той, хто не виконує щиросердно та свято встановлені закони». «Хто відкрито порушує закони, той оголошує себе у війні із суспільством» (ст. 6); Хто, не порушуючи законів, обходить їх хитрістю чи обманом, той завдає шкоди інтересам всіх громадян і є негідним їхньої любові та поваги» (ст. 7)[94, с. 314].

З проголошення у Декларації 1789 року та наступних конституційних актах Франції власності основним правом людини впливає обов'язок «визнання

всіх форм власності»: на визнанні всіх форм власності ґрунтується розвиток землеробства, всіх виробництв, всіх видів праці та всього суспільного устрою (ст.8). Нарешті, Декларація завершується проголошенням «обов'язок кожного громадянина служити Батьківщині, відстоювати Свободу, Рівність і Власність завжди, коли закон закликає його до захисту» (ст. 9)[94, с.314].

Обов'язки людини та громадянина, на відміну від прав, відповідно до позиції укладачів Декларації III року, мали абсолютний характер і підлягали гарантованому виконанню через авторитет і силу державної влади. Основоположним принципом такого підходу було докорінне переосмислення взаємовідносин між індивідом і суспільством. Якщо в період, що передував Великій французькій революції, обов'язки реалізовувалися у формі особистої залежності від феодала або станових обмежень, сприймаючись як важкий тягар, то пізніша соціально-політична думка значно трансформувала інтерпретацію обов'язків людини і громадянина. Обов'язки почали розглядатися як невід'ємна складова незмінного суспільного договору, що базується на взаємних зобов'язаннях між державою та її громадянами.

Унікальність посттрадиційного суспільства проявлялася в тому, що інтереси держави та вимоги закону стали сприйматися як складова морального обов'язку людини. Проте розуміння такого підкорення індивідуальних інтересів інтересам спільноти не означало повного розчинення особистості як суб'єкта в цілому, що було характерним для традиційної культури. Мислителі наголошували на тому, що особистісний інтерес обов'язково має набути розумного характеру й у такий спосіб діяльність окремої людини повинна дістати суспільної значущості[211, с.34].

Розвиток демократичних інститутів і правової держави у модерний період (XIX–XX ст.) значно розширив розуміння юридичного обов'язку та характеризувався введенням обов'язкової освіти, захисту прав людини, соціальних гарантій. Юридичний обов'язок громадянина, у зазначений період, набув більш універсального характеру: підкорення законам, участь у виборах, сплата податків.

Обов'язки людини та громадянина зберігали своє значення й у подальшій конституційній історії Франції. Зокрема, в Конституції 1848 року, у вступній частині, що складалася з восьми статей, було зазначено не лише про права, а й про обов'язки. Однак для тогочасної конституційної практики західноєвропейських держав пряме закріплення в основних законах обов'язків особи та громадянина не було типовим явищем. Згодом від цього підходу відмовилися й французькі конституції. У XIX столітті така відмова поступово набула характеру загальної тенденції в межах європейської демократії. Так, характерними ознаками Конституційної хартії Прусії 1850 року, Конституції Японської імперії 1889 року, Основного Закону Австрії 1867 року та Конституції Великого Герцогства Люксембург 1868 року було значне звуження переліку основних обов'язків у порівнянні з французькими конституційними актами. Основні обов'язки здебільшого обмежувалися сплатою податків і виконанням військових повинностей.

Таким чином, конституційна практика більшості країн Європи віддавала перевагу непрямій формі закріплення обов'язків громадян – заборонам та обмеженням, за винятком позитивно закріплюваних обов'язків законослужняності та сплати податків.

До завершення Другої світової війни конституції більшості країн світу практично не містили положень про обов'язки громадян. Водночас такі обов'язки завжди визнавалися на практиці та часто фіксувалися в окремих законах, звичаях чи судових рішеннях. Наприклад, обов'язок дотримуватися конституції та законів, сплачувати податки тощо. За недотримання цих вимог передбачалися відповідні санкції.

На регіональному рівні обов'язки людини закріплюються у Американській декларації прав та обов'язків людини (Боготська декларація) 2 травня 1948 року. У 1978 році її замінила Американська конвенція про права людини.

На міжнародному рівні обов'язки громадян вперше закріплені в Загальній декларації прав людини 1948 року. У статті 29 зазначено, що кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний

розвиток її особи[43]. Подібні акценти ми бачимо й у преамбулі Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 року, де сказано, що кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить, повинна добиватися заохочення і додержання прав, визнаних у Пакті[116]. На основі міжнародних актів післявоєнного періоду у нових конституціях зарубіжних держав з'являється поняття «обов'язку громадянина» та відповідні розділи.

У 1997 році в ООН обговорювався проєкт Універсальної Декларації обов'язків людини, який запропоновано організацією Inter Action Council, але проєкт не був прийнятий. У преамбулі зазначалось, що «Генеральна Асамблея проголошує Універсальну декларацію обов'язків людини загальним стандартом для всіх народів і всіх націй із тією метою, щоб кожна людина і кожний орган суспільства, завжди враховуючи Декларацію, сприяли розвитку спільнот і освіченості всіх їхніх членів. Ми, світові нації, ще раз підтверджуємо та закріплюємо зобов'язання, попередньо проголошені в Загальній декларації прав людини, а саме: абсолютне визнання гідності всіх людей, їхньої невід'ємної свободи та рівності, а також солідарності один з одним. Ми повинні сприяти обізнаності з цими зобов'язаннями та визнанню цих зобов'язань у всьому світі»[221]. Прийняття відповідної декларації могло би мати важливе правове, політичне, виховне значення для формування загальної правової культури людини.

Особистість як суб'єкт конституційних обов'язків утвердилася у конституціях сучасного етапу конституційно-правового розвитку. Багато конституцій стали утримувати категорію обов'язків особистості найменуваннях структурних елементів конституцій. Про це свідчить конституційна практика сучасних держав. Так, ч. 1 Конституції Італії 1947 р. називається «Права та обов'язки громадян», гол. III чинної Конституції Японії – «Права та обов'язки народу», ч. 1 Конституції Іспанії 1978 р. – «Про основні права та обов'язки». Для чинних нині конституцій характерне пряме закріплення кола юридичних обов'язків різних суб'єктів.

Таким чином, у ХХ столітті в суспільній свідомості сформувалось переконання, що обов'язки людини тісно пов'язані з її соціальною природою і, разом із правами, формують універсальний принцип демократичного устрою. Це положення стало фундаментом для конституційної практики сучасних держав – як тих, що мають глибокі демократичні традиції, так і тих, які лише формують основи молодій демократії. До ключових обов'язків громадян зазвичай відносять дотримання конституції та законів, сплату податків, захист вітчизни, виконання військового обов'язку, збереження спільного надбання тощо. У деяких державах до цього додаються обов'язки брати участь у виборчих процесах або піклуватися про власне здоров'я. Ідея людських обов'язків набула особливого значення під час демократичних революцій у Європі, коли поряд із правами активно обговорювалися й обов'язки, що знаходило значну підтримку серед населення. Ця концепція не лише зайняла важливе місце у філософській дискусії про право, але й була відображена в конституційних актах нових суспільно-політичних систем, які приходили на зміну феодальній системі.

У сучасній європейській демократії новелою стало конституційне закріплення обов'язку працювати, що передбачено, зокрема, в Італії та Іспанії. Деякі конституції також визначають обов'язки батьків у вихованні дітей, турботу про власне здоров'я, необхідність своєчасного звернення за медичною допомогою, а також обов'язки щодо охорони природи та культурної спадщини. Цей підхід свідчить про те, що поняття обов'язків людини та громадянина пройшло тривалий історичний розвиток. Попри плин часу від моменту формування філософських і правових концепцій обов'язків ще в європейському минулому, базові принципи їхнього обґрунтування зазнали лише незначних змін. Якщо людина народжується вільною і рівною в гідності та правах, то вона має не лише можливість користуватися суспільними благами та реалізовувати свої конституційні права, а й зобов'язана дотримуватися встановлених державою правил. Інакше кажучи, обов'язки людини і громадянина безпосередньо впливають із їхніх прав, а відповідальність є наслідком свободи. Ці поняття тісно пов'язані між собою і перебувають у тісному взаємозв'язку та

функціональній взаємозалежності. Таким чином, можна дійти висновку, що основні обов'язки як юридична категорія належать людині незалежно від того, чи вони прямо закріплені конституцією, чи визначаються на розсуд законодавця. У сучасному світі обов'язки є невід'ємною частиною будь-якого правового порядку, зокрема й міжнародного.

Проведений аналіз історичної ретроспективи формування інституту юридичного обов'язку, дозволяє дійти висновку, що історичний досвід, міжнародна практика та національна унікальність довели цінність верховенства права, рівності та демократичності як ключових принципів розвитку інституту юридичного обов'язку громадянина. Конституції сучасних держав закріплюють принципи, які сприяють утвердженню суспільної дисципліни та правопорядку серед громадян і держави, створюючи передумови для раціональності та стабільності соціального порядку, встановленого цими нормами. Обов'язки людини й громадянина, включаючи обмеження, заборони та конкретні вимоги, є невід'ємною складовою Конституцій, хоча можуть бути виражені як явно, так і неявно. Вони є невід'ємною частиною конституційного устрою, так само як права і свободи, без яких неможливо уявити саму Конституцію.

2.2. Юридичний обов'язок: від формування до реалізації

Невід'ємною складовою розуміння природи інституту юридичного обов'язку і підставою визначення умов його реалізації є характеристика механізму формування юридичного обов'язку. Термін «механізм» у теоретичних та енциклопедичних джерелах має багатозначне трактування, яке охоплює як пряме, так і переносне значення. У прямому сенсі цей термін визначається як система рухомих елементів або деталей, призначена для передачі чи трансформації руху. У переносному значенні «механізм» розглядається як спосіб організації функціонування певної системи, сукупність проміжних процесів або станів, що забезпечують перебіг явищ. Крім того, в переносному контексті поняття механізму може стосуватися внутрішньої структури або принципу

роботи будь-якої системи, зокрема механізму діяльності у тій чи іншій галузі. Це включає методи, способи та складові процеси, які формують основу певних явищ. Такий погляд на механізм акцентується у відповідних джерелах, зокрема в енциклопедичних словниках[13, с.673]. Варто відзначити, що в правничій науці слово «механізм» доволі часто використовується дослідниками для відображення правових форм в їх динаміці[108, с.14].

Визнавши юридичний обов'язок фундаментальною категорією правової науки, що відображає необхідність певної поведінки суб'єкта права, встановлену нормами права, слід погодитись, що обов'язок виражає міру необхідної поведінки, яку держава вимагає від індивідів або організацій для забезпечення правопорядку та реалізації прав інших осіб. Загальнотеоретична юриспруденція представляє юридичний обов'язок ключовим елементом правовідносин, що забезпечує баланс між правами та обов'язками суб'єктів права. Традиційно походження юридичного обов'язку пов'язують з нормою права – ключовою категорією юриспруденції. Водночас сучасна юридична наука пропонує багато глибоких, цікавих і фундаментальних робіт які узагальнили розуміння норми права з позиції правової доктрини[35, с.351]. Предметом досліджень останнього десятиліття виступає норма права в контексті сучасних тенденцій розуміння. На етапі формування незалежної української держави, ідея про те, що правова норма походить від держави та її виконання забезпечується примусовими заходами, набула характеру аксіоми і була покладена в основу сучасної теорії права. Більшість класиків радянської юридичної науки представляли юридичну норму як похідне від держави, загальнообов'язкове і формально визначене правило поведінки, яке охороняється державою. Це правило (самостійно або в комбінації з іншими нормами права) забезпечує учасникам певного типу суспільних відносин юридичні права, одночасно покладаючи на них відповідні юридичні обов'язки. Такі ключові ознаки як загальнообов'язковий характер та державне забезпечення у формі примусу визначили розуміння норми права не лише як спосіб оформлення існуючої діяльності, а як спрямовану державну форми її відображення; правова норма – це державна вказівка загального характеру, що

виражає державну необхідність певної організації діяльності громадян та їх об'єднань. Поняття правової норми й закону охарактеризувалось як примусове правило, що виходить від держави та відноситься до галузі права. Отже, з такої позиції походження юридичного обов'язку слід шукати саме в державних приписах – нормах встановлених і санкціонованих державою.

В контексті даного дослідження, заслуговую на увагу ототожнення понять обов'язок і примус, адже саме можливість примусового забезпечення норми права державою, з позиції радянського права, становить основний інструмент її впливу на правовідносини. Проте така позиція, в сучасному науковому дискурсі дає простір для дискусії. Слушною є позиція, згідно якої заперечується уявлення про обов'язковий зв'язок між правовою нормою та примусовістю. На думку дослідників притаманна праву обов'язковість зовсім не тотожна примусовості, оскільки більшість правових норм дотримуються добровільно, без додаткового втручання держави, а примусовість є лише окремим аспектом забезпечення права, який активується в ситуаціях порушення норм[45, с.127]. В умовах зміни політичної парадигми, ціннісних орієнтирів та правових ідеалів змінились і підходи у сучасних концепціях теорії права. Зокрема, у дослідженнях останнього десятиліття зазначається, що забезпеченість норми права має ширший вимір і виходить за межі виключно примусового характеру. З такої позиції держава створює такі умови, за яких суб'єкти права мають реальні можливості для добровільного виконання обов'язків, закладених у правових нормах. При цьому для підтримки належної правової поведінки держава застосовує комплекс різноманітних засобів: переконання, моральний осуд, стимулювання, а за необхідності і примус. Таким чином, можемо зробити висновок, що в сучасному правознавстві визначення правової норми істотно розширилося. Правова норма – це загальнообов'язкове правило поведінки, яке формується в суспільстві відповідно до основоположних критеріїв справедливості, міри свободи та рівності. Вона є формально визначеною та закріпленою (встановленою чи санкціонованою) державою і слугує інструментом регулювання, охорони і захисту суспільних відносин[131; 124]. Отже, сучасні дослідження дедалі більше

фокусуються на добровільній природі реалізації правових норм, водночас не заперечуючи ролі державного примусу як крайнього засобу забезпечення їх виконання[214]. Видатний український правознавець М. Козюбра аналізуючи норму права, розуміє поняття як закріплене у джерелах права і відтворюване в поведінці суб'єктів права правило загального характеру, що визначає стандарт належної чи дозволеної поведінки або наслідки його порушення, ефективна дія якого забезпечується державою[61, с.37-43].

Вчений пропонує аргументований підхід до розуміння обов'язковості правових норм, акцентуючи увагу на тому, що ця обов'язковість ґрунтується не лише на потенційному застосуванні державного примусу. Наголошується, що державний примус виконує функцію гарантії, яка активується лише у випадку порушення встановленої норми, забезпечуючи її дотримання у крайніх ситуаціях. Головним механізмом виконання правових норм (юридичних обов'язків) згідно з його переконаннями, має бути добровільна поведінка на основі внутрішнього переконання людини у їх справедливості, необхідності та доцільності. Людина сприймає ці приписи як легітимні вимоги, які відповідають її моральним чи етичним принципам. Звертаючи увагу на аспекти юридичної техніки, дослідник додає, що навіть найретельніше закріплення поведінкових моделей в законодавчих актах або інших джерелах права не гарантує автоматичного їх перетворення в дієві правові норми. Дієвість норм, а отже і виконання обов'язків передбачає що моделі поведінки були прийняті та оцінені людьми, а також відтворені у їхній реальній поведінці. Якщо нормативний припис не викликає прийняття серед більшості суб'єктів правовідносин, не оцінюється ними як суспільно значущий, необхідний і справедливий, він фактично тобто втрачає практичну силу.

Слід погодитись з думкою, що жодні механізми державного примусу не здатні самотійно забезпечити дієвість приписів якщо відсутнє їх усвідомлення і прийняття. Нормативна сила права значно більше залежить від внутрішньої психологічно-ментальної установки суб'єктів права, ніж від впливу держави. Ефективність правових норм формується завдяки їх прийняттю людьми на рівні

свідомості й переконань: вони мають сприйматися як справедливі, корисні та адекватні до конкретних суспільних умов. Таким чином, саме люди через свою поведінку стають носіями і виконавцями обов'язків, а не лише адресатами примусу або санкцій з боку держави. У цьому полягає фундаментальна ідея: виконання нормативно визначених обов'язків (норма народжує обов'язки) ґрунтується передусім на їх легітимації у суспільній свідомості та внутрішній готовності до виконання.

Держава декларує обов'язки через нормативні приписи, відповідно нормативний акт виступає специфічним засобом комунікації або правового спілкування, завдання якого полягає в регулюванні найважливіших соціальних взаємодій на основі принципів рівності, свободи та справедливості. Правові акти завжди містять інформацію про факти й обставини з реального світу, що дозволяє визначити прийнятний із правової точки зору спосіб дії в конкретних ситуаціях. Правові норми орієнтовані на регулювання найбільш типових відносин, тоді як випадкові зв'язки та вчинки, що спричиняють обов'язки, не знаходять свого відображення в правилах. Це дає підстави для розуміння норми права як своєрідний стереотип, базований як на внутрішніх мотивах, так і на зовнішньому впливі. Нормативне визначення прав і обов'язків виступає своєрідним еталоном, захищаючи суспільство від хаосу та спрямовуючи його розвиток у певному напрямі. Соціально схвалені та закріплені оцінки, на основі яких усі дії класифікуються як обов'язкові, заборонені або нейтральні в нормативному сенсі втілюються у формі норм.

Залежно від змісту та способу впливу на поведінку суб'єктів, можна виокремити такі види норм, що формують юридичні обов'язки: зобов'язуючі норми, як спосіб прямо сформулювати обов'язок (податкові, кримінальні, трудові норми); дозвільні норми, як норми, що побічно формують обов'язки інших суб'єктів (реалізація права споживача на обмін товару породжує обов'язок продавця здійснити обмін); норми заборони, які формують обов'язок утриматися від певної дії (обов'язок не вчиняти злочин).

За сучасних умов можна виділити кілька рівнів правового закріплення юридичних обов'язків:

по-перше, міжнародний (універсальний) рівень, відповідно до якого фундаментальні обов'язки людини та громадянина закріплені у міжнародних стандартах з прав людини;

по-друге, конституційний рівень, відповідно до якого основні обов'язки людини, громадянина, держави, державних органів та інших суб'єктів правовідносин внутрішньодержавного права закріплюються нормами конституцій;

по-третє, галузевий рівень, що регламентує похідні обов'язки спрямовані на поглиблення, конкретизацію та розвиток конституційних та міжнародних обов'язків у галузевому національному законодавстві.

Юридичний обов'язок – це реалізація диспозиції норми права в конкретних умовах. Він стає обов'язковим для виконання після настання умов, передбачених гіпотезою. Як зазначає П. Рабінович, «норма права не просто описує бажану поведінку, а створює обов'язкову модель, що підлягає імперативному виконанню»[179, с.142]. У цьому сенсі норми, які містять імперативну диспозицію, мають найбільший потенціал для формування чітких і однозначних юридичних обов'язків. Натомість диспозитивні норми також можуть породжувати обов'язки, якщо сторони не домовилися про інше – тобто за умовчанням.

Таким чином, можемо зробити висновок, що у механізмі правового регулювання норма виконує функцію програмування соціальної поведінки, виступає початковим імпульсом, без якого не може виникнути правовий обов'язок. Правова норма – це первинна клітинка механізму правового регулювання, без якої не може існувати ані право, ані юридичний обов'язок як його функціональний прояв.

Юридичні обов'язки являють собою ключовий елемент організації системи суспільних відносин, слугуючи фундаментом для формування демократичної, правової та соціальної держави. Їх належне закріплення на рівні

внутрішнього законодавства і міжнародного права, а також забезпечення їх виконання є визначальними для ефективного функціонування державних і громадських інститутів. Саме від цього залежить утвердження законності, зміцнення правопорядку, а також забезпечення стійкості та стабільності соціально-економічного розвитку.

Юридичний обов'язок є складовим елементом структури правовідносин. В межах договірного регулювання обов'язки не лише встановлюються нормами права, а й конкретизуються умовами договору. Сторони, відповідно до принципу свободи договору, можуть погодити такі обов'язки, які прямо не передбачені нормативно-правовими актами, але не суперечать їм. В юридичній науці юридичні обов'язки, що виникають з договору, класифікуються за характером виконання: основні (головні) та додаткові; за змістом: матеріальні (сплатити кошти, передати майно) та нематеріальні (виконати певні дії, утриматись від певних дій); за способом виникнення: прямо передбачені законом або визначені на розсуд сторін. Особливістю договірного зобов'язання є те, що обов'язок однієї сторони кореспондує з правом іншої сторони. Тобто, правова конструкція договору завжди включає взаємні права й обов'язки[33, с.131].

У механізмі договірного правового регулювання юридичний обов'язок виникає через укладення договору, що визнається юридичним фактом. Механізм можна представити як послідовність елементів:

нормативне підґрунтя – законодавчі положення, що визначають загальні рамки для укладення договорів;

волевиявлення сторін – основа для формування змісту договору, в якому сторони погоджують обов'язки одна одної;

закріплення умов договору – фіксація погоджених обов'язків у письмовій або усній формі;

настання правових наслідків – виникнення конкретних юридичних обов'язків із моменту набрання чинності договором;

забезпечення виконання – гарантії виконання обов'язків (неустойка, застава, порука, тощо);

юридична відповідальність – настання несприятливих наслідків у разі порушення встановлених договором обов'язків.

Принцип свободи договору дозволяє сторонам самостійно визначати зміст договору, зокрема обсяг юридичних обов'язків. Разом із тим, реалізація цього принципу обмежується імперативними нормами законодавства, моральними засадами суспільства, необхідністю захисту прав третіх осіб або публічних інтересів. Це дає підстави констатувати, що хоча сторони і мають можливість формувати власні обов'язки, ця свобода не є абсолютною. Наприклад, згідно зі статтею 203 ЦК України, зміст правочину не може суперечити актам цивільного законодавства, моральним засадам суспільства та інтересам держави [225]. В Україні поступово утверджується європейський підхід до свободи договору, однак проблеми формалізму, шаблонності договорів, недостатнього дотримання принципу добросовісності залишаються актуальними

Практика судів загальної юрисдикції та господарських судів демонструє, що найбільш ефективними визнаються ті договори, в яких обов'язки сторін чітко сформульовані, не допускають подвійного тлумачення та супроводжуються механізмами відповідальності. Водночас, аналіз судових рішень свідчить про факти порушення сторонами саме зобов'язальних положень договорів, що часто стає наслідком: юридичної неграмотності; формального підходу до укладення договору; використання шаблонних договорів без урахування специфіки правовідносин. Таким чином, ефективність договірної регуляції значною мірою залежить від якості формулювання юридичних обов'язків у договорі.

Отже договірне правове регулювання виступає важливим інструментом встановлення юридичних обов'язків у сучасному праві. Його ефективність базується на принципах свободи договору, диспозитивності та юридичної визначеності, а юридичні обов'язки, що виникають із договорів, мають різноманітний зміст і форму, та підлягають обов'язковому виконанню, незалежно від їх природи (матеріальної чи нематеріальної). Судова практика доводить необхідність уважного ставлення до формування договірних умов,

особливо в частині обов'язків, адже нечіткість формулювань часто стає підставою для спорів.

Як зазначалось в контексті аналізу норми права, формування юридичного обов'язку виходить за межі простого закріплення у зовнішніх нормативних приписах. Як правова категорія, обов'язок зазвичай визначається законом, але набуває реальної дієвості лише тоді, коли стає частиною внутрішнього переконання суб'єкта, тобто коли усвідомлюється ним як власна відповідальність. Тільки в таких випадках можна говорити про глибоке внутрішнє прийняття обов'язку. Серед базових умови усвідомленого прийняття юридичного обов'язку слід виділити: наявність мінімального рівня правової освіти; доступність правової інформації; здатність особи до морально-правового аналізу ситуацій; розуміння наслідків правопорушення або правомірної поведінки. А високий рівень правосвідомості сприяє добровільному прийняттю юридичних обов'язків.

Добровільність виконання юридичних обов'язків – один із найважливіших показників ефективності правової системи. У суспільстві з високим рівнем правової культури громадяни не лише знають свої обов'язки, а й готові їх виконувати без примусу, на основі внутрішньої мотивації. Добровільність тут не означає відсутність зобов'язання чи вибіркоче виконання закону. Навпаки, мова йде про вільну згоду на виконання встановлених норм, що спирається на: віру в справедливість і доцільність правового регулювання, повагу до держави та її інститутів, розуміння соціальної значущості правового порядку.

Таким чином, правосвідомість є містком між юридичним обов'язком як абстракцією і реальною правомірною поведінкою особи. Чим вищий рівень правової культури – тим менше необхідності у застосуванні санкцій та примусових заходів. Правова поведінка виступає зовнішнім виявом правосвідомості, уособлюючи практичне застосування знань, переконань та світоглядних установок у конкретних життєвих ситуаціях. Особливо значущим у процесі формування почуття обов'язку є не лише сам факт виконання правових вимог, але й розвиток стійкої мотивації, що сприяє закріпленню правового

характеру дій та вчинків. Формування правового характеру поведінки здійснюється через кілька ключових чинників: виховання в сім'ї та школі, вплив соціальних інститутів (ЗМІ, культура, релігія), здобуття юридичної освіти, а також ознайомлення з реальними правовими практиками та аналіз моделей поведінки інших людей. Зрештою, індивід починає керуватися нормами не через страх перед покаранням, а завдяки засвоєнню внутрішніх правових принципів (справедливість, рівність, відповідальність тощо). Це можна вважати найвищим рівнем усвідомленого виконання юридичних обов'язків. поведінки.

Добровільне виконання обов'язків на основі внутрішнього переконання є найвищим проявом дії права в демократичному суспільстві. Формування правового характеру поведінки, як підкреслюють дослідники, потребує системної правової освіти, морального виховання та позитивного правового прикладу[151, с.323]. У реальному житті рівень правосвідомості безпосередньо впливає на правомірність поведінки громадян. Наприклад, аналіз практики патрульної поліції в Україні показує, що в регіонах із вищим рівнем правової культури фіксується менше адміністративних правопорушень, пов'язаних із порушенням правил дорожнього руху, громадського порядку тощо. У 2023 році в межах проєкту «Правова культура: вимір довіри» було проведено опитування громадян України щодо їх ставлення до виконання юридичних обов'язків. Згідно з результатами: 71% респондентів погодилися з твердженням, що дотримуються законів не тому, що бояться покарання, а тому що вважають це своїм обов'язком. Лише 19% зазначили, що не завжди виконують юридичні обов'язки, бо не вважають їх справедливими або логічними. 65% вказали, що приклад з боку інших громадян є важливим чинником у формуванні власної правової поведінки[210]. Ці дані свідчать про тенденції зростання правосвідомості в суспільстві, хоча ще зберігаються певні залишки правового нігілізму, особливо серед молоді та в соціально вразливих групах населення.

У справі № 910/5432/22 (Господарський суд м. Києва) йшлося про невиконання орендного обов'язку однією зі сторін договору. Суд вказав, що добросовісність і усвідомлене прийняття договірних обов'язків є основою

цивільного обігу, та відмовив у пом'якшенні відповідальності, мотивуючи тим, що відповідач діяв усупереч елементарним нормам правової поведінки [190]. Це рішення підкреслює значення правової культури сторін у господарських правовідносинах.

Таким чином, механізм формування юридичного обов'язку являє собою складну системну структуру, що охоплює правові норми, юридичні факти, акти правозастосування та інструменти контролю за їх реалізацією. Він виконує важливу функцію узгодження прав і обов'язків суб'єктів правовідносин, що сприяє забезпеченню стабільності та підвищенню ефективності правового регулювання. Ґрунтовне розуміння принципів і особливостей функціонування цього механізму є ключовим для подальшого удосконалення правової системи і поліпшення її здатності ефективно забезпечувати захист правових інтересів.

2.3. Нормативне закріплення юридичного обов'язку у законодавстві зарубіжних держав

Порівняльно-правовий аналіз інституту юридичних обов'язків відкриває можливості для їх дослідження за межами національної правової системи, дозволяючи розглянути традиційні аспекти юридичної науки через призму сучасних тенденцій законодавчого розвитку у зарубіжних державах. Права людини та громадянина набувають реального змісту лише тоді, коли вони тісно пов'язані з обов'язками. Слід зауважити, що права та свободи особи значно частіше є об'єктом порівняльних досліджень, ніж юридичні обов'язки, що встановлюються законом. Такий підхід сформувався у середині ХХ століття після масштабних суспільних потрясінь, включаючи дві світові війни та численні порушення базових прав людини. У цей період на міжнародному рівні було прийнято низку актів, які проголосили права і свободи головною соціальною цінністю, задавши таким чином напрямок розвитку національних правових систем. У рамках нашого дослідження основний акцент буде зроблено саме на

юридичних обов'язках особистості. У сучасному законодавстві різних держав перелік та обсяг закріплених обов'язків значно варіюються.

До основоположних обов'язків громадян, закріплених у конституціях та правових актах сучасних держав, належать наступні: додержання вимог чинного законодавства, виконання обов'язку з захисту Вітчизни, турбота про стан навколишнього природного середовища, своєчасна сплата податків, збереження культурної спадщини, отримання освіти, а також обов'язок батьків забезпечувати належний догляд і виховання дітей.

Дотримання законів держави є основоположним принципом, закріпленим у конституціях більшості сучасних країн. Цей принцип сприяє підтримці правопорядку та суспільної стабільності. Наприклад, у статті 1 Конституції Франції зазначається, що Республіка гарантує рівність усіх громадян перед законом незалежно від їхнього походження, раси чи віросповідання[85, с.17]. Відповідно до положень Конституції Іспанії (стаття 9.1), як громадяни так і органи публічної влади зобов'язані дотримуватися Конституції та поважати правовий порядок. Конституція гарантує принцип законності, ієрархію нормативних актів, опублікування правових норм, заборону зворотної сили норм, що містять санкції, що не сприяють здійсненню особистих прав або обмежують їх, право на юридичний захист, відповідальність органів публічної влади за свавілля[78].

Стаття 54 Конституції Італії 1947 року встановлює обов'язок усіх громадян бути вірними Республіці і додержуватися Конституції і законів. Громадяни, яким доручено здійснення публічних функцій, мають виконувати їх дисципліновано та гідно, а також у передбачених законом випадках складати присягу[79, с.31].

Найбільшою за обсягом конституцією у світі є Конституція Індії 1950 року. Підпункт «а» статті 51А Конституції Індії передбачає розширену версію такого обов'язку – дотримуватися Конституції та поважати її ідеали та інститути[252]. Конституція КНР (стаття 5) вимагає, щоб усі державні органи та збройні сили, політичні партії та громадські організації, підприємства та

установи дотримувалися Конституції та законів. За будь-яке порушення Конституції та законів необхідно притягувати до відповідальності[80].

Конституція США прямо не містить положення про обов'язок дотримання законів, така норма випливає з принципу верховенства права (ст. IV) та повноважень Конгресу встановлювати закони, яких громадянині повинні дотримуватися[69].

Конституція Польщі (стаття 83) прямо зазначає, що кожний зобов'язаний дотримуватися законодавства Польської Республіки[81, с.34]. Стаття 68 Конституції України також встановлює, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей[83]. Конституційний Суд України звертає увагу, що за невиконання цих зобов'язань до осіб можуть бути застосовані заходи юридичної відповідальності на підставі судових рішень, виконання яких є обов'язковим[195]. Виконання саме зазначеного обов'язку в найбільш повній мірі сприяє дотриманню, виконанню інших конституційних обов'язків, є також однією з гарантій дотримання конституційних прав людини і громадянина[6, с.4].

Найбільш поширеною нормою в конституціях багатьох країн світу є *обов'язок захищати Вітчизну*, реалізація якого залежить від політичної системи та історичних умов. Одні держави мають обов'язковий призов, інші покладаються на добровольців. Такий обов'язок може виражатися у різних формах, включаючи загальний військовий обов'язок, громадянську оборону або альтернативну службу. Кожна держава самостійно визначає граничний вік проходження військового обов'язку, а також способи та тривалість служби. Можливості кожної держави є неоднаковими, і саме рівень фінансування, що спрямовується на задоволення військових потреб, визначає як чисельність збройних сил, так і їхню якість. Мінімальний вік проходження військової служби становить 18 років. Відповідно, залучення дітей до військової служби, незалежно від того, чи є вона добровільною чи обов'язковою, є категорично забороненим.

Ця пропозиція була внесена Генеральним Секретарем ООН спільно з урядовими та неурядовими організаціями у 1995 році[223, с.77].

Військова служба може бути добровільною, ґрунтуючись на контрактній системі, за якої громадянин має можливість укласти договір з державою і виконувати професійні обов'язки у військовій сфері. У інших державах існує військовий заклик коли всі громадяни, які досягли мінімального віку 18 років, зобов'язані пройти загальну військову термінову службу, тривалість якої становить від 6 місяців до 3 років залежно від країни. У більшості держав на військову службу закликають виключно чоловіків, проте є держави, які також здійснюють заклик жінок, а саме: Китай, Північна Корея, Греція, Ізраїль, Норвегія, Швеція, Перу, Еритрея, Тайвань, Малайзія, Лівія. Таке рішення зазвичай продиктоване кількома факторами, зокрема чисельністю населення, участю країни у військових конфліктах, необхідністю фінансування оборонного сектору, а також історичними особливостями та обраним державним курсом [223, с.78].

«Сплячий» військовий заклик притаманний для держав, у яких на законодавчому рівні не була офіційно скасовано термінову службу в армії, але, при цьому обов'язковий заклик на недобровільних засадах тимчасово припинено. Деякі з них і роки призупинення термінового призову на військову службу: Австралія, 1972; Албанія, 2010; Аргентина, 1994; Бельгія, 1994; Бермудські острови, 2018; Болгарія, 2007; Боснія та Герцеговина, 2006; Велика Британія, 1963; Угорщина, 2004; Німеччина, 2011; Іспанія, 2001; Португалія, 2004; Чорногорія, 2006 і т.д.[223, с.78]

World Population Review, яка аналізує глобальні дані про населення світу, зазначає, що обов'язкова військова служба діє нині у 66 країнах. Упродовж минулого століття європейські армії здебільшого ґрунтувалися на призові, проте після завершення Холодної війни багато з них почали скорочувати свої оборонні сили. В останні десятиліття значна кількість держав перейшла від призову до формування професійних військ[98]. Зазначимо, що після початку повномасштабної російсько-української війни європейські країни почали

переглядати свою військову політику, зокрема питання відновлення строкової служби.

Конституція США прямо не передбачає військовий обов'язок, але Selective Service Act зобов'язує всіх чоловіків віком 18–25 років реєструватися для можливого призову. А друга поправка Конституції гарантує право громадян на збройний захист. З 1973 року призовний метод проходження військової служби був скасований у США. Комплектування Збройних сил США з 1973 року здійснюється виключно на добровільній основі серед громадян, які досягли віку 18 років строком від 4-х до 8-ми років, але Конгрес може відновити призов у разі надзвичайної ситуації в країні. Чоловіки віком від 18-25 років зобов'язані зареєструватися у Відбірковій службі на випадок можливого відновлення призову. Добровільно вступати до армії можна з 18 років, а з 17 років за згодою батьків. Усі військові професії та посади також доступні для жінок. У 2021 році понад 17% від загальної кількості військовослужбовців строкової служби США становили жінки. Особи, що не є громадянами США, але проживають у державі на постійній та легальній основі, також можуть служити у збройних силах за наявності дозволу на роботу в США, атестат про повну загальну середню освіту та володіння англійською мовою. Служба в збройних силах може дати право на прискорене отримання громадянства. У 2021 році чинний президент США Джо Байден скасував заборону на проходження військової служби трансгендерним людям.

У Великій Британії вперше обов'язкову військову службу запровадили після Другої світової війни для всіх працездатних чоловіків віком від 18 до 21 року. Призов призупинився у 1960-х. Служба становила 18 місяців і включала шість тижнів навчальної підготовки. Останні солдати-строковики демобілізувалися в 1963 році, і британські збройні сили знову стали повністю професійними, якими залишаються досі.

Стаття 1 Конституції Франції 1958 року (із змінами) встановлює, що «громадяни мають обов'язки перед Батьківщиною, зокрема щодо її оборони». Військова служба у Франції обов'язковою була до 1997 року, зараз армія

професійна[85]. 86% Франції громадян виступають за відновлення військової служби за призовом, яка була остаточно скасована у 2001 році. Про це свідчить опитування Ipsos, проведене на замовлення видання Le Parisien. Зокрема, 53% респондентів підтримують обов'язкову службу, але лише 32% з них вважають, що вона має поширюватися й на жінок. Ще 33% опитаних віддали б перевагу добровільній службі. Молодь до 35 років виявила найменшу підтримку ідеї відновлення військової служби: хоча 78% у принципі схвалюють її повернення, лише 41% вважають, що вона має бути обов'язковою. Щодо гендерного розподілу думок, 39% чоловіків підтримують обов'язкову службу для всіх, тоді як серед жінок таких лише 26%. Водночас 24% жінок виступають за обов'язкову службу лише для чоловіків, порівняно з 19% чоловіків, які дотримуються такої ж позиції. Франція скасувала обов'язкову військову службу у 2001 році, ставши однією з перших великих європейських країн, що перейшла на повністю професійну армію[243].

Обов'язок проходження військової або іншої служби встановлено статтею 12-а Основного закону Федеративної Республіки Німеччина яка встановлює, що чоловіки, які досягли вісімнадцятирічного віку, можуть бути призваними на службу до збройних сил, Федеральної прикордонної охорони або підрозділу цивільної оборони. Якщо військова служба зі зброєю суперечить переконанням особи, то така особа може бути залучена до альтернативної служби. Тривалість альтернативної служби не може перевищувати тривалості військової служби. Подробиці регулюються законом, який не може обмежувати свободи переконання й водночас має передбачити можливість проходження альтернативної служби, жодним чином не пов'язаної з підрозділами збройних сил і Федеральної прикордонної служби[128, с.20-21]. До 2011 року всі працездатні чоловіки старше 18 років були зобов'язані проходити дев'ятимісячну службу в Бундесвері, де вони навчалися користуватися зброєю та знайомилися з внутрішньою структурою армії. Ті, хто не бажав служити, могли вибрати альтернативну роботу на 12 місяців, наприклад, працювати в лікарні[1, с.31]. А. Баран досліджуючи військовий обов'язок та військову службу в Україні та

Німеччини робить висновок про те, що переважна частина німецьких чоловіків вважає, що обов'язок служити в армії – це насильство над особистістю, грубе втручання у життя людини. Молодь Німеччини здебільшого виступає за відміну призову та створення професійної армії[1, с.30]. Слід зазначити, що ФРН у 2011 році призупинила обов'язковий військовий призов та перейшла на професійні війська. Разом з тим, у червні 2024 року міністр оборони Німеччини Борис Пісторіус озвучив план щодо повернення обов'язкової військової служби. Він представив новий підхід, з огляду на загрозу міжнародній безпеці: ключовим чинником стали російський напад на Україну та прогнози військових експертів про можливе вторгнення Росії в НАТО протягом наступних 5-8 років. Запропонована модель передбачає поєднання обов'язкової та добровільної служби. Молоді люди, які досягають призовного віку, отримуватимуть анкети: чоловіки мають заповнювати їх обов'язково, а жінки – за бажанням. Згодом певна частина опитаних буде запрошена для постановки на військовий облік. До військової служби буде відібрано найбільш придатних та високо вмотивованих кандидатів. Призовники мають можливість обрати тривалість служби: 6 або 23 місяці. Держава запропонує додаткові освітні можливості для осіб, які зареєструються на навчання тривалістю понад шість місяців. Особи, які завершили військову службу, переходять до резерву і матимуть можливість щорічно проходити навчання. Протягом першого року планується залучити приблизно 5000 новобранців. Однак станом на сьогодні пропозиції Бориса Пісторіуса ще не реалізовані[98].

У Конституції Польської Республіки (стаття 85) встановлено, що обов'язком польського громадянина є захист Вітчизни, а обсяг обов'язку військової служби визначається законом. Громадянин, якому релігійні переконання або його моральні принципи перешкоджають проходити військову службу, може бути зобов'язаний до служби, що її замінює, відповідно до принципів, визначених законом[81, с.34]. Разом з тим, військовий обов'язок скасовано у 2009 році, але може бути відновлений у разі загрози.

Стаття 55 Конституції КНР «Захист Вітчизни та відображення агресії є священним обов'язком кожного громадянина Китайської Народної Республіки[80]. Військова служба та участь у народному ополченні відповідно до закону є почесним обов'язком громадян Китайської Народної Республіки. Військова служба обов'язкова, хоча більшість служить добровільно. У Китаї система військової служби функціонує у такий спосіб: держава визначає необхідну кількість призовників, після чого встановлюються квоти для кожної провінції. У межах цих квот регіональні органи влади здійснюють набір певної кількості добровольців. У випадку, якщо кількість залучених осіб не відповідає встановленим квотам, місцеві адміністрації мають право примусово залучати громадян до проходження служби. Тривалість служби складає два роки. До призову підлягають чоловіки віком від 18 до 22 років і жінки у віці від 18 до 19 років, за умови завершення середньої освіти та відповідності встановленим вимогам для конкретних військових посад. Зараз в Пекіні розглядають пропозиції про обов'язкову військову підготовку студентів – на тлі зростання напруженості зі США щодо Тайваню та Південнокитайського моря[98].

Військовий обов'язок у державі Ізраїль передбачений законом, а не конституцією (фактична конституція Ізраїлю заснована на Основних законах Ізраїлю та інших законах держави, на Декларації незалежності, судових прецедентах і принципах, закладених в спадщині єврейського народу). Армійський заклик в Ізраїлі – це процес обов'язкового призову молодих людей до лав збройних сил в Ізраїлі, які були визнані придатними для армійської служби. Армія оборони Ізраїлю в основному призовна. Чоловіки та жінки зобов'язані проходити службу в армії, чоловіки служать 2 роки 8 місяців, а жінки 2 роки. Арабські громадяни Ізраїлю в обов'язковому порядку не призиваються, але можуть добровільно записуватися до лав збройних сил. На законодавчому рівні передбачено випадки, при яких людина звільняється від служби в армії. Робляться винятки з релігійних, фізичних чи психологічних причин. Наприклад, звільнені від служби ортодоксальні євреї[54].

У ряді зарубіжних конституцій вказується стать військовозобов'язаних (чоловічої) або зі сфери дії положення про військову службу вилучаються жінки та інші оговорені категорії громадян. Згідно § 2 ст. 143 Конституції Бразилії 1988 р., звільняються від обов'язкової військової служби в мирний час жінки та служителі культу (духовенство), але підлягають іншим обов'язкам, які можуть бути покладені на них законом.

У деяких випадках підкреслюється високе морально-етичне значення військового обов'язку, навіщо як заміну слова «обов'язок» використовуються словосполучення «священний обов'язок» (ст. 52 Конституції Італії, ст. 43 Конституції ОАЕ 1971 року, ст. 55 Конституції КНР 1982 року (у редакції 2018 року), «найвищий обов'язок» і «справа честі» (ст.86 Конституції КНДР 1972 року).

У Швейцарії військова служба є почесним обов'язком та традицією. У цій країні заклик проводиться серед громадян чоловічої статі, які досягли 20-річного віку на 300 днів. Наприклад, на референдумі у 2013 році 73% громадян висловилися проти скасування обов'язкової термінової служби на заклик, але також існує альтернативний спосіб проходження військової служби шляхом сплати «воєнного податку», який полягає у сплаті на користь держави 3% від усього заробітку протягом можливої служби в армії. Швейцарці, які не бажають нести ні військову, ні громадянську службу, зобов'язані платити відповідний грошовий збір.

У Туреччині ж військовий обов'язок чоловічого населення країни є не просто обов'язком, а до певної міри примусовим заходом. Чоловіки у віковій категорії від 20 до 40 років підлягатимуть обов'язковому проходженню військової служби. Ухилення від виконання цього обов'язку тягне за собою юридичну відповідальність, яка передбачає позбавлення волі відповідно до чинного законодавства.

Держави Балтії, такі як Латвія та Литва, нещодавно ініціювали відновлення військової служби у відповідь на зростання безпекових викликів у регіоні, головним чином спричинених загрозами з боку Росії. У квітні 2023 року Сейм

Латвії схвалив рішення про поновлення військового призову. Спочатку участь була добровільною, однак із 1 січня 2024 року військова служба офіційно стала обов'язковою. Відповідно до ухваленого законодавства, призов запроваджено для чоловіків віком від 18 до 27 років. Жінки також можуть проходити службу, але виключно на добровільній основі. Тривалість служби складає 11 місяців, із можливістю вибору альтернативних форм. Після завершення служби всі учасники отримують статус військовослужбовців запасу із подальшим обов'язком періодично брати участь у короткострокових навчальних зборах для підтримання військових навичок і знань. Литва, своєю чергою, стала першою європейською країною, яка ще в 2015 році частково відновила військовий призов через аналогічну загрозу з боку Росії. У грудні 2023 року було проведено значущу реформу, що передбачала розширення масштабів строкової служби та внесення змін до системи військової підготовки. У червні 2024 року Сейм Литви ухвалив закон про обов'язкову військову службу. Згідно з ним, молодь у віці від 18 до 22 років має проходити дев'ятимісячну службу, хоча термін може бути скорочений до шести місяців залежно від потреб армії. Ця система почне діяти з 2026 року. Важливо зазначити, що без проходження військової служби вступ до вищих навчальних закладів буде неможливим. Для тих, хто не підпадає під обов'язковий призов, залишається можливість долучитися до армії на добровільних засадах[98].

Це підтверджує тезу про залежність реалізації обов'язку захисту Вітчизни від політичної системи. Згідно з опитуванням Ipsos-CESI, більшість французів загалом виступають за відновлення військової служби (86%) і навіть підтримують її обов'язковість (53%)[243]. Водночас за даними YouGov, 58% німців схвально ставляться до ідеї обов'язкової військової служби для молоді. Серед італійців та британців думки розділилися, а в Іспанії більшість (53%) висловлюються проти цієї ініціативи. Після закінчення холодної війни більшість європейських країн скасували обов'язковий призов до армії. Проте дев'ять держав, зокрема Греція, Кіпр, Австрія, Швейцарія, Данія, Естонія, Фінляндія, Норвегія та Туреччина, продовжують його зберігати. У 2015 році Литва

повернула обов'язкову службу у відповідь на анексію Криму Росією. Швеція наслідувала її приклад у 2017 році, а Латвія зробила це у 2023 році[243]. Польща, яка скасувала призов у 2008 році, планує з 2027 року щорічно організовувати військову підготовку для 100 тисяч цивільних осіб. У Німеччині кандидат на пост канцлера Мерц підтримує запровадження обов'язкового року служби для молоді, яка могла б вибирати між військовою та громадянською діяльністю. Водночас міністр оборони Італії виключає можливість повернення призову, проте ініціює створення резервних сил. У Великій Британії обов'язкова військова служба завершилася ще в 1963 році, і нинішній уряд не планує змінювати свою позицію. Франція скасувала обов'язкову службу в 2001 році, ставши однією з перших великих європейських країн, що перейшла на повністю професійну армію[243], але президент Макрон заявив про намір розглянути можливість мобілізації цивільних осіб. Експерти вважають, що політики Західної Європи повинні звернути увагу на досвід скандинавських і балтійських країн, таких як Фінляндія та Швеція. Зокрема, Фінляндія, маючи протяжний кордон з Росією і враховуючи досвід радянського вторгнення в 1939 році, утримує одні з наймасштабніших резервних сил у Європі.

Обов'язок піклуватися про довкілля закріплений у конституціях багатьох країн світу. Це може бути зобов'язання громадян, держави або обох сторін. Так, в одних державах це переважно відповідальність держави (Китай, Німеччина), в інших – і громадян (Україна, Бразилія, Індія).

Детальніше зазначений обов'язок закріплено законодавством Франції. Так, у 2005р. до преамбули Конституції Франції 1958 р. було включене положення стосовно «прав і обов'язків, визначених Хартією про довкілля» (2004 р.), що означало закріплення на національному рівні права людини на безпечне довкілля та інших екологічних прав[85, с.7]. Хартію визначено, що кожен має право жити в здоровому середовищі та обов'язок його зберігати. Крім виконання очевидного обов'язку брати участь у збереженні та поліпшенні навколишнього середовища (ст. 2), кожна особа також зобов'язана запобігати посяганням у цій сфері в

рамках закону (ст. 3) та сприяти відшкодуванню заподіяної навколишньому середовищу шкоди на умовах, також встановлених законом (ст. 4).

Конституція ФРН статтею 20а «Захист природних ресурсів і тварин» встановлює обов'язок держави, з огляду на усвідомлення відповідальності перед майбутніми поколіннями захищати природні основи життя і тварин у рамках конституційного ладу за допомогою ухвалення законів і здійснення виконавчої влади відповідно до закону і права [128, с.29]. Таким чином, положення прямо визначає обов'язок держави щодо охорони природи, що є важливою частиною політики Німеччини з екологічної безпеки та сталого розвитку та передбачає екологічну відповідальність громадян.

Конституція Іспанії (стаття 45) закріплює право кожного на сприятливе довкілля та встановлює обов'язок його берегти. Держава гарантує раціональне використання природних ресурсів [78].

Конституція Бразилії є однією з найбільш детальних у формулюванні обов'язку піклуватися про довкілля. Стаття 225 закріплюється право кожного на здорове навколишнє середовище та обов'язок його захищати, а держава обов'язується захищати його для поточних і майбутніх поколінь. Для цього необхідно забезпечити ефективну і стійку політику охорони довкілля, включаючи запобігання і контроль забруднення та інші екологічні заходи [244]. Відповідно до цієї статті, держава не тільки забезпечує право на екологічно чисте середовище, а й активно контролює, як використовуються природні ресурси, щоб не шкодити навколишньому середовищу.

Близьке за змістом положення сформульовано і у статті 112 Конституції Норвегії якою встановлено, що кожен має право на здорове і сприятливе довкілля. Держава зобов'язується забезпечити охорону навколишнього середовища, дбати про те, щоб природні ресурси використовувалися розумно і не шкодили екології. Таке формулювання підкреслює важливість екологічної рівноваги та сталого розвитку на всіх рівнях державної політики.

Республіка Італія захищає довкілля, біорізноманіття та екосистеми в інтересах майбутніх поколінь (стаття 9 Конституції) [79, с.20]. У Конституції

Індії по-перше встановлюється обов'язок держави охороняти навколишнє середовище, включаючи ліс і водні ресурси, і вживати заходів для збереження екологічної рівноваги (стаття 48А); по-друге обов'язок кожного громадянина Індії охороняти навколишнє середовище, сприяти його поліпшенню і не завдавати шкоди природі (стаття 51А(g))[252].

Стаття 86 Конституції Польщі прямо закріплює обов'язок кожного піклуватися про стан довкілля та нести відповідальність за заподіяне ним погіршення цього стану. Принципи такої відповідальності визначаються законом[81, с.34]. Близьке за змістом положення закріплено і Конституцією України (стаття 66): «Кожен зобов'язаний не завдавати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки» Держава гарантує екологічну безпеку та раціональне використання природних ресурсів.

Таким чином, наведені приклади демонструють, що більшість сучасних конституцій визнають право громадян на здорове навколишнє середовище та встановлюють обов'язок як держави так і особи забезпечувати екологічну безпеку. Це заохочує громадян до активної участі в охороні природи, оскільки вони також мають обов'язки щодо збереження довкілля. Можна зазначити, що загальна тенденція сучасних конституцій, це підкреслення відповідальності перед майбутніми поколіннями за екологічну безпеку.

Обов'язок сплачувати податки також відноситься до основоположних обов'язків особи. В сучасних державах він є важливою складовою громадянської відповідальності, яка забезпечує фінансування державних програм. Такій обов'язок встановлюється або прямо, із зазначенням необхідності платити податки, чи опосередковано – як необхідність брати участь у державних витратах (ст. 53 Конституції Італії)[79, с.31]. Обов'язок сплачувати податки є важливою складовою економічних прав і обов'язків громадян. Конституції різних країн зазвичай регулюють цей обов'язок через загальні положення, які стосуються економічних прав і обов'язків громадян. В більшості випадків Конституція не деталізує механізм стягнення податків, а лише встановлює принципи, на яких

базується податкова система. Деталі стягнення податків, такі як конкретні ставки, категорії податків і механізм їх збору, визначаються окремими законами.

У Конституції США питання податків не викладене докладно, проте є кілька важливих положень, що стосуються податків: стаття I, розділ 8, надає Конгресу право стягувати податки і збори[69]. 16-та поправка (1913 рік) дозволила стягувати федеральний податок на доходи. Це означає, що обов'язок сплачувати податки є законодавчо обґрунтованим, але конкретні форми та ставки податків визначаються законами.

У Конституції Німеччини (Основному законі, Grundgesetz) також не йдеться прямо про обов'язок сплачувати податки. Проте, стаття 14 (про право власності) та інші положення підкреслюють, що держава має право стягувати податки для фінансування суспільних потреб[128]. Кілька судових рішень підтвердили, що податки є необхідними для здійснення публічних обов'язків держави.

У Конституції Франції податки згадуються в контексті фінансування публічних витрат[85]. В основному законі Франції немає окремої статті, що зобов'язує громадян сплачувати податки, а принцип забезпечення фінансування держави через податки впливає із загальних положень, що стосуються організації публічної влади та прав громадян.

Крім констатації обов'язків, в конституціях зарубіжних країни можуть встановлюються основні принципи дії податкової системи. Так, у п. 1 ст. 31 Конституції Іспанії зафіксовано, що кожен повинен брати участь у витратах держави відповідно до своїх реальних економічних можливостей за допомогою справедливої податкової системи, яка базується на принципах рівності та прогресивного оподаткування[78]. Чітке закріплення принципів справедливості та неприпустимості співвідношення з конфіскацією майна загалом характерне для основних законів, які приймалися під час переходу від диктатури до демократії. Зокрема, в Іспанії чинна конституція була розроблена після смерті Франка і стала результатом консенсусу між двома політичними партіями, представленими в парламенті після червневих виборів 1977 року. Її головна мета

полягала в тому, щоб не тільки створити стабільну демократичну систему, а й забезпечити захист фінансових прав цивільних осіб, які суттєво порушуються[248, с. 544]. У ряді випадків окремо обумовлюється необхідність сплачувати податки до бюджетів різного рівня (відповідно до п. IV ст. 31 Конституції Мексики 1917 року кожен мексиканець зобов'язаний брати участь у державних витратах як Федерації, так і штату та муніципії, в яких він мешкає)[74].

В Конституції України (ст. 67) зазначено, що кожен громадянин зобов'язаний сплачувати податки та збори відповідно до закону[83]. Це є основним принципом, на якому базується система оподаткування в Україні. Однак конкретні правила і розміри податків визначаються не в Конституції, а в інших нормативних актах – зокрема, в Податковому кодексі України[135].

Таким чином, хоча Конституції сучасних держав, як правило, не містять конкретних норм, що деталізують податкову систему, вони закріплюють принципи, які дають державі право на стягнення податків для забезпечення публічних потреб.

Обов'язок dbати про збереження культурної спадщини в сучасних державах закріплюється у конституціях або в окремих законодавчих актах. Це питання важливе, оскільки культурна спадщина є важливим елементом ідентичності нації, і багато країн вважають її захист необхідним для збереження історії, традицій і культурних цінностей.

Прикладом поширенішого формулювання цього обов'язку може бути п. II ст. 40 Конституції Азербайджану 1995 року, який зобов'язує кожного з повагою вставитися до історичної, культурної та духовної спадщини, піклуватися про неї, охороняти пам'ятки історії та культури[75, с.13]. Певною своєрідністю відрізняється закріплення цього обов'язку в Конституції Угорщини 2011 р. Культурні цінності там визнаються «частиною загальної національної спадщини» нарівні з природними ресурсами, особливо орною землею та запасами питної води, а також біологічною різноманітністю. Їх збереження для майбутніх поколінь визнається обов'язком держави та «всіх інших»[73].

У Конституції Франції також не вказується прямо обов'язок збереження культурної спадщини, але ця тема широко охоплюється на рівні законодавства та культурної політики. Важливим є закон про охорону культурної спадщини, який був прийнятий ще в середині ХХ століття і досі залишається одним із основних механізмів збереження культурних пам'яток. Франція визнана однією з країн, яка активно підтримує міжнародні конвенції щодо охорони культурної спадщини, зокрема, Конвенцію ЮНЕСКО 1972 року[75].

У Німеччині питання охорони культурної спадщини також не розглядається прямо в Конституції, але є важливі положення на рівні законодавства. В Основному законі ФРН йдеться про захист культурних цінностей як частину забезпечення прав громадян на культурний розвиток і доступ до культурних благ[128, 62]. Окрім того, законодавство Німеччини передбачає обов'язки держави щодо збереження пам'яток архітектури, історичних місць і культурної спадщини в цілому.

Італія має одні з найсильніших законів про охорону культурної спадщини в світі. Конституція Італії в статті 9 прямо вказує, що Республіка заохочує розвиток культури і наукових досліджень, а також охороняє навколишнє середовище, історичну і художню спадщину[79, с.20]. Цей принцип закріплює обов'язок держави активно захищати та зберігати культурні надбання. Італія також є однією з країн-засновників Конвенції ЮНЕСКО.

Конституція Греції передбачає, що держава зобов'язана охороняти свою культурну спадщину. В статті 24 зазначено, що держава має забезпечувати охорону та збереження природної та культурної спадщини, включаючи археологічні пам'ятки, що є важливими для національної ідентичності. Держава також зобов'язується вживати спеціальних превентивних та репресивних заходів для її охорони[72]. Цей принцип підкріплений окремими законами, зокрема Законом про охорону археологічних пам'яток.

Іспанія також активно піклується про свою культурну спадщину, хоча в Конституції прямо не зазначено про обов'язок збереження культурних пам'яток. Однак, в статті 46 Конституції Іспанії йдеться про те, що держава повинна

охороняти культурну спадщину, захищати культурні та природні цінності країни для майбутніх поколінь[70].

Конституція Єгипту 2014 року в статті 50 підкреслює важливість захисту культурної спадщини країни. Вона вказує, що держава повинна забезпечити охорону історичних пам'яток і сприяти розвитку культурних традицій.

Таким чином, більшість конституцій не містить прямих та детальних положень щодо обов'язку охороняти культурну спадщину, але ці питання вирішуються на рівні окремих законів, міжнародних договорів і культурної політики. Водночас, ідея охорони культурної спадщини, її значення для національної ідентичності та історії країни часто підкреслюється в конституційних актах, що зобов'язує державу створювати умови для збереження культурних цінностей. Держави, які мають багату культурну спадщину, більш активно вносять ці принципи в свої основні закони, забезпечуючи тим самим правову базу для охорони культурних об'єктів і традицій.

В Конституції України немає прямого посилання на обов'язок дбати про збереження культурної спадщини. Однак, в статті 54 Конституції зазначено, що кожен має право на доступ до культурної спадщини, а також право на її захист. Законодавчо це питання детально регулюється Законом України «Про охорону культурної спадщини», який визначає порядок охорони і збереження культурних пам'яток.

В сучасних державах *обов'язок отримати освіту*, як правило, стосується базової освіти. Це означає, що в більшості країн діти повинні здобути освіту в шкільних закладах до досягнення певного віку, який варіюється залежно від держави (зазвичай від 16 до 18 років). Обов'язковість отримання освіти є важливою складовою політики більшості сучасних держав, яка спрямована на забезпечення рівних можливостей для розвитку індивіда та зміцнення соціально-економічної стабільності країни. Формулювання обов'язку здобути певний рівень освіти у національному законодавстві держав є відмінним. Першою відмінністю є рівень обов'язкової освіти та її опис у законі. Як правило, обов'язковість освіти відповідає за рівнем повної загальної освіти (8–9 класів). У

Мексичі таку освіту називають початковою (п. VI ст. 3 Конституції), як і в Італії, де вказівка на неї супроводжується згадкою про період навчання – «щонайменше протягом 8 років» (ст. 34 Конституції)[79, с. 26-27]. У інших державах визначається лише термін обов'язкового навчання. Так, п. 3 ст. 16 Конституції Греції встановлюється, що термін обов'язкового навчання не може бути меншим за 9 років[72]. Вікові межі обов'язкового навчання визначаються статтею 21А Конституції Індії (від 6 до 14 років)[252], а статтею 70 Конституції Польщі такі межі визначаються до 18 років[81, с.31]. Друга відмінність у формулюванні обов'язку отримати освіту полягає в суб'єкті. У випадку коли конституція держави містить лише вказівку на обов'язковість конкретного рівня освіти, її суб'єктом виступає в тому числі неповнолітня особа, яка має здобути таку освіту. В іншому випадку суб'єктом обов'язку є батько або особи, які її заміщують (наприклад, п. 2 ст. 31 Конституції Південної Кореї 1948 р. встановлює, що всі громадяни, які виховують дітей, несуть відповідальність принаймні за їхню початкову освіту, а також за іншу освіту, передбачену законом).

Деякі держави окремо прописується обов'язковість релігійного навчання у державних школах. Наприклад, ст. 7 «Шкільна освіта» Основного закону ФРН встановлює право вирішувати уповноваженими на виховання осіб, чи відвідуватиме дитина уроки релігії. Пунктом 3 зазначеної статті визначено, що уроки релігії в державних школах є звичайним предметом, за винятком не конфесійних шкіл. Викладання релігії здійснюється відповідно до принципів релігійних об'єднань при збереженні права на нагляд із боку держави[128, с.18].

В окремих державах йдеться не стільки про релігію як таку, скільки про відповідну культуру та етику. Стаття 24 Конституції Туреччини встановлює, що виховання та навчання релігії та етики здійснюється під контролем та наглядом держави. Навчання релігійній культурі та етиці є обов'язковим елементом у навчальних планах початкових та середніх шкіл. Отримання будь-якого іншого релігійного виховання та освіти залежить від власного бажання особи, а для неповнолітніх – від вимоги їхніх законних представників[82, с.12]. В Ірландії обов'язок батьків розширюється до необхідності «давати своїм дітям релігійне

та моральне, інтелектуальне, фізичне та соціальне виховання» (п.1 ст. 42 Конституції 1937).

В інших державах обов'язковим для громадян визнається вивчення та використання державної мови. Так, ст. 36 Конституції Болгарії визначається, що вивчення та використання болгарської мови є і право і обов'язок болгарських громадян. А громадяни, для яких болгарська мова не є рідною, мають право разом з вивченням болгарської мови, вивчати та користуватися своєю мовою. Випадки, коли використовується лише офіційна мова, визначаються законом[73]. Усі іспанці зобов'язані знати офіційну мову (кастильська) Іспанської держави та мають право її використовувати. Інші мови Іспанії також є офіційними в автономних спільнотах у відповідно до їх статутів. Багатство різних мовних особливостей Іспанії є культурною спадщиною, яке користується особливою повагою та захистом (ст. 3 Конституції Іспанії)[78].

Обов'язок батьків піклуватися про дітей у законодавстві зарубіжних держав у багатьох випадках доповнюється вказівкою на право аналогічного змісту – піклуватися про дітей, навчати їх та виховувати. Конституція Італії окремо оговорює можливість застосування цих прав та обов'язки до дітей, народженим поза шлюбом (ст. 30)[79, с. 25].

Конституція Іспанії передбачає обов'язок батьків надавати всіляку допомогу своїм дітям незалежно від того, народжені вони у шлюбі або поза шлюбом, протягом їх неповноліття та в інших випадках, встановлених законом (стаття 39)[78].

В основних законах низки азіатських держав (КНР, Філіппіни та ін.) та країн колишнього Східного блоку (Угорщина, Литва, держави СНД) передбачається обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх похилого віку (непрацездатних) батьків. Одне з найширших тлумачень цього обов'язку містить Конституція Литви 1992 року. У главі III «Суспільство та держава» сім'я визнається основою суспільства та держави. Згідно до статті 38 конституції до прав і обов'язків батьків належить необхідність виховувати своїх дітей чесними людьми і відданими громадянами та утримувати їх до настання повноліття, а до

обов'язків дітей – повага до батьків, опіка їх у старості та дбайливе ставлення до їх спадщини. Конституція Туркменістану 1992 р. поглиблює сам зміст обов'язку та встановлює, що батьки або особи, що їх замінюють, мають право і зобов'язані виховувати дітей, піклуватися про їхнє здоров'я, розвиток, навчання, готувати їх до праці, прищеплювати їм культуру поваги до законів, історичних та національних традицій. Також встановлюється і обов'язок повнолітніх дітей дбати про батьків та надавати їм допомогу (стаття 40).

Окрему групу обов'язків закріплених у законодавстві зарубіжних країн, представляють такі, що можуть бути охарактеризовані як додаткові.

Обов'язок працювати в контексті Конституцій різних країн може мати різні форми та рівні регулювання залежно від правової системи і культурних традицій кожної країни.

Як правило, конституції зарубіжних держав закріплюють право на працю, а не обов'язок працювати. У більшості випадків, акцент ставиться на гарантування можливості працевлаштування, забезпечення гідних умов праці, а також на соціальний захист працівників. Це означає, що кожен має право на працю, але ніхто не зобов'язаний працювати, якщо не має такої потреби або бажання. Однак у деяких країнах, особливо в історичному контексті, існували чи існують норми, що зобов'язують громадян працювати для розвитку економіки чи для національних інтересів. У Конституції СРСР (до 1991 року) був прописаний обов'язок кожного громадянина працювати (стаття 12 Конституції 1977 року). У Конституції Бразилії закріплено право на працю, але також передбачено обов'язок держави забезпечити умови для працевлаштування громадян. Це виражається в положеннях щодо створення робочих місць, забезпечення гідних умов праці, а також соціального забезпечення [244].

У країнах Європейського Союзу, хоча й немає прямого обов'язку працювати, але Європейська хартія основних прав людини включає: право на працю, заборону дискримінації у сфері працевлаштування, право на об'єднання в профспілки, право на гідні умови праці. Це забезпечує умови для розвитку трудових прав і соціального захисту. У Франції Конституція не накладає

безпосереднього обов'язку працювати, але встановлює ряд соціальних прав, серед яких – право на працю, право на безпеку на роботі та соціальні гарантії для працівників. У Конституції Індії передбачено право на працю, а також закріплені права працівників на створення профспілок, заборону експлуатації дитячої праці та встановлення гідних умов праці. В Індії є певні положення, що зобов'язують державу створювати умови для забезпечення повної зайнятості, однак це більше стосується забезпечення можливостей для праці, а не прямого обов'язку працювати. Конституція Мексики гарантує право на працю, але при цьому також вказує на необхідність забезпечення громадянами своєї праці та участі в економічному житті країни через створення робочих місць і надання можливостей для зайнятості.

В деяких країнах є законодавчі акти, які можуть передбачати обов'язок працювати в певних випадках, таких як: військовий обов'язок або обов'язок працювати на благо держави в екстрених ситуаціях (наприклад, під час війни чи природних катастроф). В ситуаціях, коли держава може мобілізувати трудові ресурси для великих національних проектів.

У деяких країнах також існують певні законодавчі акти, які передбачають обов'язок молодих людей навчатися і працювати в певних сферах для покращення економічної ситуації або для здійснення соціальних проектів.

У прямій формі обов'язок працювати у згадується у зарубіжних конституціях досить рідко. Наприклад стаття 27 Конституції Японії декларує право кожного на працю і фіксує і обов'язок кожного працювати[86]. Конституції Шрі-Ланки 1978 року («с» статті 28) зобов'язує кожного до «постійної праці відповідно до обраної професії». У країнах із комуністичними чи соціалістичними режимами обов'язку працювати надається особливий, вищий зміст, «почесний обов'язок». Статтею 42 Конституції КНР закріплено положення про те, що громадяни Китайської Народної Республіки мають право на працю та зобов'язані працювати. Також зафіксовано, що держава різними шляхами створює умови для працевлаштування, покращує охорону та умови праці, а також на основі розвитку виробництва підвищує оплату праці та матеріальний

добробут трудящих. Особливо наголошується у статті, що праця це почесний обов'язок усіх працездатних громадян. Працівники підприємств державної власності та колективних господарських організацій міста та села повинні належати до своєї праці як господарі країни. Держава заохочує соціалістичне трудове змагання, нагороджує відмінників праці та передовиків. Крім того, держава заохочує зайняття громадян добровільною безоплатною працею та здійснює необхідне трудове навчання громадян до влаштування їх на роботу [80]. Конституція В'єтнаму також закріплює положення про те, що праця є не тільки першочерговим правом, а і обов'язком та справою честі громадян.

Обов'язки, пов'язані із приватною власністю. Найчастіше конституції, що містять вказівку на такий обов'язок, використовують загальне формулювання такі як «власність зобов'язує», яке згодом конкретизується в нормах галузевого законодавства. Подібне становище міститься, зокрема, в Основному законі ФРН (ст. 14 (2)), і німецькі конституціоналісти визнають, що таке формулювання, разом із зазначенням «служити суспільному благу», є досить абстрактним і дає широкі можливості його застосування, хоча вони й обмежені загальними конституційними принципами [128, с.23]. Подібним чином цей обов'язок встановлений в Конституції Казахстану 1995: «Власність зобов'язує, користування нею має одночасно служити суспільному благу» (п. 2 ст. 6). Накладення зобов'язань на приватну власність згадує ст. 44 Конституції Італії. Що безпосередньо входить у ці зобов'язання – переважно законі не зазначено, постулюються лише цілі таких обов'язків – «досягнення раціональної експлуатації землі та встановлення справедливих соціальних відносин» [79, с.29].

Наступна група обов'язків представлена обов'язками, що не мають аналогів у світі і носять унікальний з позиції світової практики, характер.

Додаткові обов'язки у надзвичайних ситуаціях. Частина 4 ст. 30 Конституції Іспанії передбачає, що законом можуть бути встановлені обов'язки громадян «на випадки серйозної небезпеки, катастрофи чи громадського лиха» [78]. Прикладом більш конкретного формулювання цього обов'язку є п. 2

ст. 50 Конституції Таїланду 2016 р. – «співпрацювати у запобіганні стихійним лихам та відновленні заповдіяних ними руйнувань»[251, р.17].

Охорона та захист державної (громадської) власності. Обов'язки такого роду переважно характерні держав із соціалістичним режимом. Наприклад, Конституція Шрі-Ланки зобов'язує кожного не лише охорону держвласності, а й боротьбу з її неналежним використанням та недбалим ставленням до неї (п. «d» статті 28). Стаття 84 Конституції КНДР зобов'язує громадян «дбайливо і з любов'ю» ставитися до державної та суспільної власності, боротися проти всіляких явищ розкрадання та марнотратства, по-господарському, дбайливо вести господарство країни. У демократичних державах схожий обов'язок може встановлюватися щодо суспільної власності. Наприклад, Конституції М'янми 2008 р. зобов'язує кожного громадянина сприяти державі у захисті та збереженні суспільної власності (п. «d» статті 390).

Обов'язки, пов'язані зі здоров'ям. У конституціях ряду держав право особи на охорону здоров'я доповнюється обов'язком його захисту, збереження, поліпшення, зміцнення та (або) сприяння в цьому (п. 1 ст. 57 Конституції Східного Тимору; п. «е» ст. 45 Конституції Мозамбіку; п. 1 ст. 64 Конституції Португалії 1976 року. В окремих державах цей обов'язок розширюється за рахунок вказівки на необхідність дотримуватися правил щодо профілактики захворювань та медичного обстеження або лікування (п. 1 ст. 38 Конституції В'єтнаму 2013 р.).

Політичні обов'язки. Найчастіше сформулюються як обов'язок голосувати на виборах (наприклад, п. 7 ст. 50 Конституції Таїланду зобов'язує громадян реалізувати своє право голосу на виборах або референдумі, беручи до уваги спільні інтереси країни як першочергові завдання)[251, р.17] або у формі обов'язку брати участь у справах держави (ст. 31 Конституції Перу зобов'язує резидентів примати участь у муніципальному управлінні в межах визначеної юрисдикції; ст. 87 Конституції Єгипту 2014 р. називає участь громадян у суспільному житті «національним обов'язком»). Одне з найбільших переліків обов'язків у цій сфері містить Конституція Мексики, що передбачає не тільки

обов'язки, пов'язані з виборами, а й «суспільні обов'язки» (здійснення функції присяжного засідателя, зайняття посади муніципального радника, що у народних переписах – ст. 5 і 36).

Прикладом конституції, що відрізняється підвищеною різноманітністю закріплених обов'язків, може бути Основний закон Індії, який передбачає перелік із 11 пунктів. Крім загальновизнаних (дотримання законів, військова служба, обов'язкова освіта, захист природного середовища та культурних цінностей), там згадуються і досить специфічні обов'язки, які не мають аналогів в інших державах: збереження та дотримання благородних ідеалів, які надихають національну боротьбу за свободу (пп. «b» статті 51 А); сприяння злагоді та спільному духовному братерству між усіма народами, відмова від політики порушення гідності жінок (пп. «e» статті 51А); розвиток наукового підходу, гуманізму та енергії у дослідженнях та перетвореннях (пп. «h» статті 51А)[252].

Своєрідністю відрізняється Конституція КНДР, що містить такі унікальні у світовому масштабі обов'язки громадян, як повсюдне підвищення своєї революційної пильності (ст. 85) та вияв високого духу беззавітного служіння інтересам суспільства та народу (ст. 82).

У конституціях Китайської Народної Республіки (ст. 49) та В'єтнаму (ст. 47) знаходять відображення проблемні питання демографії. Так на подружжя (КНР) покладається обов'язок здійснювати планування народжуваності[89]. У В'єтнамі держава та суспільство охороняють материнство та дитинство, проводять кампанію з планування народжуваності, таким чином покладають обов'язок на сім'ї дотримуватися демографічної програми.

У цілому нині можна констатувати, що підвищену увагу до закріплення кола обов'язків притаманно країн із комуністичним чи соціалістичним політичними режимами, і навіть держав, чії основні закони приймалися під сильним впливом нормативно-правових актів радянського періоду[247, р.38-46]. Зокрема, дослідники визнають, що сама концепція основних обов'язків громадянина з'явилася в Індії лише через запозичення формулювань Конституції СРСР[245].

Аналіз конституційних текстів різних держав дозволяє виявити закономірності та особливості формування та закріплення юридичних обов'язків. Підсумовуючи, можна зробити висновок про широке розмаїття підходів законодавця до закріплення обов'язків на національному рівні. Конституції зарубіжних держав до Другої світової війни про обов'язки особи практично не згадували. У конституціях сучасних держав таких як Японія, Італія, Португалія, Іспанія, Китай у назвах відповідних розділів зазначено, що вони закріплюють як права і свободи так й обов'язки[86; 70; 80]. В назвах розділів конституцій ряду інших держав (ФРН, Греція, Україна) немає згадки про обов'язки, але у тексті конституції є статті що встановлюють обов'язки особи та громадян[128; 72; 83].

Виходячи з вищезазначеного, можемо зробити висновок, що під конституційними обов'язками в зарубіжних державах слід розуміти вимоги, закріплені в положеннях основного закону, які держава висуває до своїх громадян та інших осіб, що перебувають на її території. Ці обов'язки відображають відповідальність громадян перед державою, що необхідна для забезпечення належного функціонування суспільної системи. А їх система може бути представлена наступним чином: 1) *фундаментальні* (основоположні) обов'язки громадян: додержання вимог чинного законодавства, виконання обов'язку з захисту Вітчизни, турбота про стан навколишнього природного середовища, своєчасна сплата податків, збереження культурної спадщини, отримання освіти, обов'язок батьків забезпечувати належний догляд і виховання дітей; 2) *додаткові обов'язки* які мають поодинокі закріплення у законодавстві зарубіжних країн: обов'язок працювати; обов'язок працювати в екстрених ситуаціях, обов'язки пов'язані із приватною власністю; 3) *унікальні у світовому масштабі обов'язки громадян*: додаткові обов'язки у надзвичайних ситуаціях; охорона та захист державної (громадської) власності; обов'язки, пов'язані зі здоров'ям; політичні обов'язки; обов'язок здійснювати планування народжуваності; обов'язок збереження та дотримання благородних ідеалів, які надихають на національну боротьбу за свободу та інші.

РОЗДІЛ 3. ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ЮРИДИЧНОГО ОБОВ'ЯЗКУ

3.1. Військовий обов'язок громадян України: правове регулювання та практика реалізації

Військовий обов'язок громадян є важливою умовою національної безпеки України. Реалізація військового обов'язку громадянами України складова забезпечення обороноздатності держави. В умовах збройної агресії та викликів сучасного світу питання виконання військового обов'язку набуває особливого значення як гарантія майбутнього держави. Захист і оборона держави - головна мета військового обов'язку. У підрозділі представлено основні аспекти військового обов'язку, нормативно-правове забезпечення, практику реалізації та виклики, що виникають у сучасному контексті.

Сучасні аспекти реалізації військового обов'язку є предметом дискусій і науково-практичних досліджень українських науковців та практиків. Предметом виступають як загальні теоретичні аспекти юридичного обов'язку, так і проблеми реалізації юридичного обов'язку, проходження військової служби громадянами України як в умовах мирного часу так і в умовах воєнного стану (А. Баран, Н. Градецька, Є. Григоренко, М. Журавльов, В. Шаблистий, І. Корж, В. Паламарчук, Ю. Поніматченко, М. Савчин, В. Шаблистий, В. Шевердіна, В. Шульгін та інші)[1; 28; 32; 40; 88; 129; 136; 204; 233; 234; 239]. Сучасні дослідження складають наукове підґрунтя для подальшого вивчення умов реалізації військового обов'язку, актуалізують проблеми його законодавчого врегулювання з урахуванням сучасних тенденцій. Слід зазначити, що у науковій літературі військову службу розглядають переважно як конституційний обов'язок. П. Богущкий зазначає, що розкриття сутнісних ознак військового права супроводжується дослідженням особливостей складу юридичних джерел цієї комплексної галузі права, які утворюють певну нормативну систему та сприяють його галузевій ідентифікації. Визначальною характеристикою

структури військового права є конкретизація правових нормативів у вирішенні питань регулювання відносин щодо досягнення військової безпеки, в основі якої – виконання військового обов'язку, військова служба[8, с.6]. Допоки зберігається система призову громадян та виконання військового обов'язку, його реалізація повинна бути чіткою, організованою та безпеліційною. У цьому контексті виникає гостра потреба наукового осмислення і ретельного визначення змісту військового обов'язку. Військовий обов'язок відіграє важливу роль у забезпеченні дисципліни і законності, ефективності та дотриманні прав людей, які знаходяться на військовій службі, а також у збереженні відповідності дій військових міжнародним стандартам та національному законодавству. Військовий обов'язок закріплюється в нормативно-правових актах сучасних держав. Зазвичай такі обов'язки регулюються спеціальними законами та нормами, які визначають статус, права та обов'язки військовослужбовців, правила ведення військової діяльності. Правовою основою реалізації юридичного обов'язку у військовій сфері є Конституція України, Закони України «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про оборону України», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», «Про Збройні Сили України», «Про правовий режим воєнного стану», а також прийняті відповідно до них укази Президента України та інші нормативно-правові акти щодо забезпечення обороноздатності держави, виконання військового обов'язку, проходження військової служби, служби у військовому резерві та статусу військовослужбовців, а також міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України[83; 153; 162;164; 171].

Згідно з Конституцією України, захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком громадян України[83]. У Рішенні другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами А. Скрипки та О. Бобиря, наголошено, що захист держави, забезпечення її безпеки є найважливішими функціями всього Українського народу, а військова служба – це конституційний обов'язок громадян України. До військовослужбовців належать особи, які проходять таку службу, зокрема у

Збройних Силах України. Військовій службі передує необхідність виконання конституційного військового обов'язку, що передбачає проходження громадянами України військової служби (добровільно чи за призовом). З огляду на специфіку військової служби, яка полягає, зокрема, у виконанні військовослужбовцями спеціальних завдань, наявності ризиків для їх життя та здоров'я тощо, будь-яка форма проходження військової служби є обов'язком громадян України щодо захисту держави[191]. Таким чином Конституційний Суд уточнює, що і добровільна і обов'язкова (за призовом) форми проходження військової служби є виявом цього обов'язку. Конституційний Суд України підкреслює у своєму рішенні, що закріплений у Конституції України обов'язок громадян України потребує поваги, а статус військовослужбовців будь-яких категорій обумовлюється військовою службою, інститут якої надає їм спеціальний статус[191].

Дотримання правових приписів в галузі військового обов'язку громадян закріплених у законодавстві держави та його удосконалення, сприятимуть зміні сприйняття та ставлення суспільства до змісту і ролі військового обов'язку. Ефективне регулювання питань, пов'язаних з виконанням військового обов'язку, з дотриманням прав і свобод громадян, запорука надійного забезпечення суверенітету кожної держави.

Правове регулювання відносин між державою і громадянами України у зв'язку з виконанням ними конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України здійснюється на підставі Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», а також визначається загальними засадами проходження військової служби в Україні. У статті 1 зазначеного закону наголошується, що захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є конституційним обов'язком громадян України[153]. Складові військового обов'язку визначені на нормативному рівні та включають такі елементи: підготовка громадян до військової служби; взяття громадян на військовий облік; прийом на службу за контрактом та призов на військову службу; проходження військової служби; виконання військового

обов'язку в запасі; проходження служби у військовому резерві; дотримання правил військового обліку. Водночас чіткого нормативного формулювання потребує дефініція «військовий обов'язок».

Військовий обов'язок передусім виступає «видом і мірою» належної поведінки інші юридичні обов'язки. Можна говорити про те, що військовий обов'язок є представляє комплекс ознак притаманних юридичному обов'язку, разом з тим є підстави говорити про певну специфіку даного виду обов'язків:

військовий обов'язок передбачений Конституцією України, але встановлюється виключно законом. Так відповідно до ч. 1. ст. 65 Конституції України захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України, а ч. 2. зазначеної статті встановлено положення про те що громадяни відбувають військову службу відповідно до закону[83]. Якщо розглядати ч. 2 ст. 65 Конституції України, то у цьому аспекті перевага віддається тільки військовому обов'язку. Це конституційне положення є основою для розробки законодавства, що регулює відносини у військовій сфері (військові відносини), військову службу, мобілізацію, виконання бойових завдань тощо. Ці обов'язки зазвичай регулюються спеціальними військовими законами, правилами та нормами, які визначають статус, права та обов'язки військовослужбовців, а також правила ведення військової діяльності;

обумовлений потребою захисту суспільства і держави та безпосередньо пов'язаний із забезпеченням національної безпеки та реалізацією інших конституційно значущих завдань;

загальний військовий обов'язок включає обов'язок громадян проходити військову підготовку, з'являтися за викликом до військових комісаріатів, проходити службу за призовом. Саме тому в літературі іноді називають не лише обов'язком, а й почесним правом захищати власну державу. Слід підкреслити, що суб'єктами виконання військового обов'язку в Україні є громадяни, як правило чоловічої статі, які відповідають встановленим вимогам, зокрема щодо стану здоров'я. До цієї категорії належать також жінки з відповідною

професійною підготовкою, які повинні виконувати військовий обов'язок згідно із законодавством, а також проходять військову службу та виконують військовий обов'язок у запасі;

військовий обов'язок має суто персоніфікований характер. На відміну від реалізації інших обов'язків, при реалізації військового обов'язку громадянином України держава виступає єдиним уповноваженим суб'єктом. Згідно з чинним законодавством, громадяни України, які перебувають на військовому обліку, зобов'язані дотримуватися низки вимог. Вони повинні з'являтися за викликом районного або міського військового комісаріату для оформлення військово-облікових документів, приписки, проходження медичного огляду, а також направлення на підготовку для отримання або вдосконалення військової спеціальності. Крім того, такі особи можуть бути призвані на військову службу або залучені до навчальних зборів військовозобов'язаних. Також необхідно проходити медичні огляди та лікування в установах охорони здоров'я відповідно до рішень комісій з питань приписки, призовної комісії або військово-лікарської комісії. Громадяни мають обов'язок брати участь у підготовці до військової служби, а також виконувати правила військового обліку;

військовий обов'язок є найважчим із усіх існуючих обов'язків, ціною його виконання може бути життя та здоров'я. Під час служби військовослужбовцеві доводиться зазнавати моральних і фізичних тягарів і обмежень;

при виконанні військового обов'язку ускладнено виконання обов'язків соціальних. Військовослужбовець, що проходить військову службу за призивом перебуває на казарменому положенні та не може у повному обсязі виконувати свою соціальну роль (обов'язки чоловіка, сина, батька). Саме тому в багатьох країнах людина, яка є єдиним годувальником у сім'ї, звільняється від несення військової служби;

початок реалізації громадянином військового обов'язку та проходження військової служби означає трансформацію його статусу в статус військовослужбовця, що передбачає обмеження можливостей реалізації деяких

конституційних прав і свобод. Наприклад, обмежені право військовослужбовця на вільний вибір місця проживання та право на вибір роду діяльності;

особливий соціальний захист громадян, що реалізують цей обов'язок. Так, за останні роки у Збройних Силах України відбулися зміни, які суттєво змінили армію та ставлення держави і народу України до неї. Військовослужбовці, які проходять службу та звільняються зі Збройних Сил й інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, виконуючи службові обов'язки, потребують особливої уваги і допомоги з питань реалізації прав та свобод, у тому числі соціального забезпечення [112, с.54].

Можна зробити висновок про те, що військовий обов'язок – це конституційні вид і міра належної поведінки, що покладаються на громадян та обумовлені необхідністю захисту держави та суспільства від зовнішніх та внутрішніх загроз військового характеру.

Реалізація військового обов'язку охоплює різні види правовідносин, які виникають у зв'язку з виконанням громадянами, державними органами, військовими формуваннями та їх посадовими особами зобов'язань у військовій сфері. Предмет даного дослідження обумовив розгляд реалізації юридичного обов'язку безпосередньо громадянами. Слід розділяти реалізацію юридичного обов'язку із захисту Вітчизни та проходженням військової служби відповідно до закону. Якщо юридичні обов'язки захищати Вітчизну, піклуватися про дітей або батьків, узгоджувати межі власної свободи зі свободою інших дійсно коріняться у наддержавній природі людини, то військовий обов'язок або обов'язок щодо сплати податків виникли та розвиваються саме як обов'язки громадянина.

Юридичні обов'язки у військовій сфері можуть включати наступні аспекти:

- *військова служба та присяга.* Військова служба є основною та найбільш активною формою виконання конституційного обов'язку громадян України. Статтею 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» визначається, що військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом

здоров'я і віком громадян України, іноземців та осіб без громадянства, пов'язаній із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності. Час проходження військової служби зараховується громадянам України до їх страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби[153].

Військовий обов'язок громадян України виконує не тільки функцію комплектування підрозділів воєнної організації держави, а й навчання громадян військовій справі, для отримання необхідних навичок, знань та вмінь для належного захисту Вітчизни у разі потреби. Закон передбачає строкову службу, службу за контрактом, мобілізаційну підготовку та участь у територіальній обороні[153]. Виконання обов'язків військової служби пов'язано із перебуванням військовослужбовця у встановлених законом місцях та виконанням певних юридичних обов'язків, а також впливає на вирішення різноманітних службових питань;

- *дотримання дисципліни та підпорядкування.* Військовослужбовці зобов'язані дотримуватися військової дисципліни та підпорядковуватися законним наказам та розпорядженням військового командування. Дисципліна зобов'язує кожного військовослужбовця дотримуватися Конституції України та законів України, Військової присяги, неухильно виконувати вимоги військових статутів, накази командирів; поводитися з гідністю й честю, не допускати самому і стримувати інших від негідних вчинків[34]. Дисципліна у військовій частині (підрозділі), закладі, установі та організації визначається здатністю особового складу виконувати у повному обсязі і в строк поставлені завдання; морально-психологічним станом особового складу; спроможністю командирів (начальників) підтримувати її на належному рівні;

- *контроль за зброєю.* Військовослужбовці зобов'язані відповідально ставитися до зброї та забезпечувати безпеку її зберігання та використання;

- *захист інформації.* Військова служба може передбачати доступ до конфіденційної інформації та таємниці, що накладає обов'язок її збереження;

- *заборона порушення прав людини.* Реалізація юридичного обов'язку у військовій сфері полягає у забезпеченні захисту прав людини, дотриманні міжнародного гуманітарного права та норм щодо поведення з військовополоненими, цивільними особами, заборони катування та незаконних вбивств[34].

Військовослужбовці повинні дотримуватися правил ведення війни, включаючи заборону на використанням заборонених зброї.

Відповідно до ст. 24 Конституції України не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками[83].

Визначення гендерної рівності отримало місце в положеннях законодавства, що регулює порядок проходження військової служби, Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» та Статуті внутрішньої служби Збройних Сил України[153; 174]. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях» визначено, що «жінки виконують військовий обов'язок на рівних засадах із чоловіками. Це включає прийняття їх на військову службу за контрактом та за призовом, службу, проходження військової служби, проходження військової служби у військовому резерві, виконання військового обов'язку в запасі та дотримання правил військового обліку та заборони дискримінації за статтю»[163].

Підкреслимо, що військова служба є унікальним видом державної служби, в якому гендерна приналежність особи впливає на її вибір форми проходження військової служби. Згідно з чинним законодавством України, на строкову військову службу підлягають виключно особи чоловічої статі. Водночас жінки, які відповідають вимогам щодо віку, стану здоров'я, а також мають професійно-технічну, фахову перед вищу чи вищу освіту у сфері медицини або фармації, зобов'язані стати на військовий облік. Жінки, котрі мають спеціальність або

професію, що відповідає військово-обліковим спеціальностям, визначеним переліком, затвердженим Міністерством оборони України, можуть бути зараховані до військового обліку військовозобов'язаних за власним бажанням за умови відповідності віковим та медичним критеріям. У разі перебування на військовому обліку вони можуть добровільно призватися до виконання військової служби чи залучатися до діяльності, спрямованої на забезпечення обороноздатності держави в умовах воєнного часу. У мирний період жінки можуть вступати на військову службу або службу у військовому резерві виключно на добровільній основі шляхом укладення контракту. Таким чином, роль жінок у системі військової служби визначається не лише законодавчими нормами, але й принципом добровільності, що забезпечує гендерну рівність в умовах відсутності обов'язкового призову для даної категорії осіб. Набуваючи статусу військовослужбовця, жінки виконують військовий обов'язок на рівних засадах із чоловіками (за винятком випадків, передбачених законодавством з питань охорони материнства та дитинства, а також заборони дискримінації за ознакою статі)[153].

Враховуючи, що жінки та діти залишаються найуразливішими групами під час збройних конфліктів, що підкреслює важливість залучення жінок-військовослужбовців до процесів миробудування та захисту цивільного населення. Цей підхід чітко врегульований нормами міжнародного права, зокрема положеннями Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки. Мир. Безпека», яка наголошує на необхідності активної участі жінок у забезпеченні миру. Крім того, принцип рівних умов служби для чоловіків і жінок є одним із ключових стандартів, закріплених у практиці НАТО[121]. Досвід врегулювання збройних конфліктів свідчить про те, що залучення жінок є важливим і незамінним елементом для досягнення успішного завершення миротворчих процесів та ефективного надання допомоги та підтримки місцевому населенню.

Загальний характер і ступінь обов'язків військових можуть відрізнятися залежно від країни, військової структури та їхньої ролі у суспільстві. Важливо,

щоб правовий фреймворк регулював дії військових, сприяв захисту прав людини та забезпечував дотримання міжнародних стандартів.

Для реалізації юридичного обов'язку щодо захисту Вітчизни та виникнення відповідних правовідносин необхідний юридичний факт у вигляді збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальної цілісності[171]. У зв'язку з цим можуть вводитися воєнний стан та часткова або загальна мобілізація. Особи, які призиваються за мобілізацією у стислі строки, виконують юридичний обов'язок громадян захищати свою Вітчизну. Юридичний обов'язок захисту Вітчизни настає виключно у випадках загрози та об'єктивної потреби забезпечення її оборони.

Виконання військового обов'язку полягає у тому, що громадянин України не шляхом укладання контракту за власної ініціативи, а за призовом починає проходити військову службу. Водночас військовий обов'язок зберігає свою юридичну природу навіть у ситуаціях, коли громадянин за власною ініціативою та свідомо звертається до військового комісаріату для проходження строкової військової служби. Виконання права на військову службу являє собою усвідомлену реалізацію конституційного обов'язку перед державою.

Відповідно до приписів норм, які створюють механізм реалізації військового обов'язку та військової служби у Збройних Силах України[153], громадяни та компетентні посадові особи України до її початку повинні здійснити комплекс заходів:

по-перше, загальна підготовка до військової служби - підвищення рівня освітньої підготовки, знання державної мови, патріотичне виховання, допризовну та фізичну підготовку, лікувально-оздоровчу роботу тощо;

по-друге, приписка до призовних дільниць для взяття їх на військовий облік; призов на строкову військову службу або добровільне прийняття на військову службу за контрактом;

по-третє, перевезення за рахунок бюджетних коштів до місця майбутньої служби;

по-четверте, юридичне оформлення юридичного факту – початку проходження служби наказами керівників відповідних органів військового управління. Відповідно до ст. 24 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», регламентовано питання пов'язанні з початком, призупиненням, продовженням і закінченням проходження військової служби в залежності від категорій військовослужбовців[153].

В. Шульгін акцентує увагу на тому, що реалізація військового законодавства України – це складний структурований процес практичного втілення його комплексних, формально-визначених, детально-конкретизованих, чинних нормативних приписів та принципів у свідомо-правомірні вольові діяння всіх суб'єктів військової сфери, як матеріальна та процесуальна юридична процедура та кінцева стадія механізму правового регулювання у сфері діяльності ЗСУ, головною метою якого є військово-статутний та правовий порядок, висока бойова готовність військ (сил), як спеціально-правова та конституційно-функціональна гарантія надійної оборони та збройного захисту держави[239, 144]. Так наприклад, з виникненням небезпеки державній незалежності України, реальних загроз її територіальній цілісності, із загостренням суспільно-політичної ситуації на Кримському півострові, а також створенням незаконних збройних формувань на Сході держави ситуація змінилася. Постає необхідність оголошення та проведення часткової мобілізації. Для її забезпечення відбувся призов військовозобов'язаних, у тому числі резервістів. Нормативна база потребувала негайних змін[122, с.144].

У зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України починаючи з 24 лютого 2022 року на підставі Указу Президента України «Про загальну мобілізацію» в державі оголошено та проводиться загальна мобілізація протягом 90 діб з подальшим продовженням її строку проведення[158]. Усі громадяни України віком від 18 до 60 років зобов'язані з'явитися до військових частин або на збірні пункти територіального центру комплектування та соціальної підтримки у строки, зазначені в отриманих ними документах, або у строки, визначені командирами військових частин. Загалом під порядком

несення чи проходження військової служби розуміють сукупність суспільних відносин, що виникають та існують при проходженні служби різними категоріями військовослужбовців у процесі їх службової та бойової діяльності, заснованих на Конституції України та врегульованих нормами законів, військових статутів, положень та правил, чинних у військовому середовищі[122, с.71].

Правовий механізм реалізації військового обов'язку включає наступні складові:

по-перше, це нормативне закріплення конституційного обов'язку захисту держави (названа складова розглянута вище). Нормативні акти визначають порядок проведення призовної кампанії, перелік підстав для відстрочки чи звільнення від служби;

по-друге, це призов на військову службу. Щороку проводяться весняні та осінні. Терміни призовної кампанії визначаються відповідним указом Президента України. Призов громадян на строкову військову службу регулюється Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу». 18 травня 2024 року набув чинності Закон України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку. Документ передбачає багато змін, зокрема й зниження призовного віку із 27 до 25 років. Новий закон про мобілізацію та військову підготовку передбачає, що: мобілізація відбуватиметься від 25 до 60 років; від 2025 року у вищих навчальних закладах запроваджується базова військова підготовка; від проходження базової військової підготовки в університетах звільняються деякі категорії громадян; замість строкової запроваджується базова військова служба на термін 5 місяців у мирний час і 3 місяці у воєнний; громадяни з 18 років можуть обрати час проходження базової військової служби; громадяни з 18 років, незалежно від проходження базової військової підготовки чи служби, отримують відстрочку до досягнення мобілізаційного віку[156].

Альтернативна служба в умовах воєнного стану має отримати свій подальший розвиток як одна з форм захисту Вітчизни та може бути реалізована не тільки у формі несення військової служби, а й у формі проходження альтернативної цивільної служби. На осіб, які проходять службу мають бути покладені обов'язки у сфері забезпечення військовослужбовців всім необхідним, включаючи евакуацію з фронту поранених, їх лікування, евакуацію бойової техніки, транспортних засобів, зброї, що вийшли з ладу, але підлягають відновленню[152].

по-третє, це контрактна служба яка передбачена для осіб які можуть виконувати військовий обов'язок за контрактом, вступаючи до лав Збройних Сил України чи інших військових формувань на професійній основі. З 2022 року спостерігається тенденція збільшення кількості громадян, які добровільно обирають контрактну форму служби. Це зумовлено наданням соціальних гарантій та високим рівнем матеріального забезпечення. Військова служба в Збройних Силах України за контрактом гарантує стабільний дохід, соціальну підтримку та право вибору місця служби, що є важливою альтернативою мобілізації під час воєнного стану. Контракт про проходження військової служби в Збройних Силах України – добровільна письмова угода, яку укладають громадянин та держава від імені Міністерства оборони. Документ встановлює правові відносини між сторонами на час, коли військовий проходить службу.

по-четверте, у періоди загострення воєнної ситуації проводиться часткова або повна мобілізація. У разі введення воєнного стану чи оголошення мобілізації, громадяни які підлягають призову, зобов'язані з'явитися до визначених пунктів збору. Мобілізація охоплює як резервістів, так і громадян, які раніше не проходили службу.

Варто підкреслити, що юридичний обов'язок відбувати військову службу стосується лише військовозобов'язаних, у той час як обов'язок захищати Вітчизну, її незалежність, територіальну цілісність – є юридичним обов'язком всіх громадян України»[101, с.30].

Виконання юридичних обов'язків у військовій сфері супроводжується забезпеченням відповідних прав та соціальних гарантій військовослужбовцям та їхнім сім'ям, таких як матеріальне забезпечення, медичне обслуговування; право на пенсійне забезпечення у разі поранення чи втрати працездатності[173].

В умовах воєнного стану юридичні обов'язки знаходять своє відображення у встановлених і гарантованих державним примусом вимогах до поведінки індивіда[110, с.117]. Прикладами юридичних обов'язків в умовах воєнного стану є:

мобілізація для військовозобов'язаних громадян: зобов'язана особа немає вибору між виконанням і не виконанням юридичного обов'язку. Невиконання або неналежне виконання юридичного обов'язку є правопорушенням і тягне за собою заходи державного примусу. Громадяни, які перебувають у запасі і не призвані на військову службу або не залучені до виконання обов'язків щодо мобілізації за посадами, передбаченими штатами воєнного часу, під час мобілізації можуть бути відповідно до закону залучені до виконання робіт, які мають оборонний характер[156];

дотримання встановленої комендантської години: виконання даного заходу є обов'язковим, оскільки юридичний обов'язок забезпечується можливістю державного примусу. Це міра необхідної поведінки людини, точне визначення того, якою вона має бути; спрощений порядок встановлення фактів народження або смерті особи в межах території де діє воєнний стан: тобто, встановлюється на підставі юридичних фактів і вимог правових норм;

носити з собою документ, що засвідчує особу: даний обов'язок – це не тільки (і не стільки) зобов'язання, а й фактична поведінка зобов'язаної особи;

забезпечення вільного доступу до укриття після сигналу «Повітряна тривога»: обов'язок встановлюється в інтересах уповноваженої сторони – окремої особи або суспільства в цілому.

За змістом, в умовах воєнного стану, юридичний обов'язок можна поділити на види:

виконання певних дій: наприклад, фіксування воєнних злочинів. Докази російської агресії збираються на єдиній загальнодержавній платформі або надсилаються на адресу головного прокурора Міжнародного кримінального суду[240];

утримання від вчинення відомих дій: наприклад, не знімати і публікувати воєнний контент, щоб не зашкодити Збройним Силам України[125];

виконання чи невиконання певних дій від інших осіб: наприклад, командир здійснює контроль виконання обов'язків особового складу[174];

притягнення до відповідальності за невиконання встановлених дій: наприклад, заборона продажу та запуску салютів, феєрверків та використання петард[110, с.117].

Належне виконання юридичних обов'язків є необхідною умовою і гарантією реалізації прав, свобод і законних інтересів суб'єктів, забезпечення інтересів держави і суспільства особливо в умовах воєнного стану.

До сучасних викликів реалізації юридичного обов'язку можна віднести проблему невиконання військового обов'язку. Ухилення від служби створює додаткові труднощі для обороноздатності країни. У разі невиконання чи неналежного виконання конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни передбачена дисциплінарна, адміністративна (наприклад, за ухилення від призову чи мобілізації) або кримінальна (за дезертирство, непокору, зраду батьківщині) відповідальність. Ухилення від військової служби без законних підстав є правопорушенням, яке карається адміністративними або кримінальними санкціями залежно від тяжкості порушення. Закон передбачає штрафи за неявку за викликом до військкомату, кримінальну відповідальність за умисне ухилення (стаття 335 Кримінального кодексу України)[96].

Правоохоронна система держави як інструмент захисту умов суспільного договору за визначенням не може слугувати стимулом для громадян, які ухиляються від виконання конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни за умови толерування таких дій переважною частиною суспільства. Відповідно, на основі широкої роз'яснювальної (інформаційної) роботи слід розробити та

запропонувати на розгляд суспільству державну політику обмеження в правах тих громадян, які ухиляються від виконання свого конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни. Така політика може передбачати елементи позбавлення певних прав окремих категорій осіб, зокрема:

громадян призовного віку, які виїхали за межі України після початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації та не повернулися до закінчення особливого періоду;

придатних до військової служби громадян призовного віку, які перебувають на території України і свідомо уникають мобілізації до лав СО без законних підстав для відстрочки або бронювання;

громадян, у діях яких виявлено склад адміністративного чи кримінального правопорушення, пов'язаного з невиконанням ними військового обов'язку.

Перелік прав, яких такі особи можуть бути позбавлені, підлягає окремому опрацюванню та може включати: права на отримання державних адміністративних послуг; права на пільги і субсидії; права на зайняття посад на державній службі та правоохоронних органах; отримання кредитів у державних банках; права обирати та бути обраними на посади в органах місцевого самоврядування тощо.

У квітні 2024 року Верховний Суд оприлюднив статистику розгляду кримінальних справ судами у 2023 році, зокрема і щодо ухилянтів. Усього за 2023 рік було засуджено 930 осіб за статтею 336 КК України, коли у 2022 році лише 186 військовозобов'язаних отримали вирoki за цією статтею. Таким чином, у 2023 році порівняно з 2022 роком кількість засуджених за ухилення від мобілізації зросла у 5 разів[117].

З початку повномасштабного російського вторгнення правоохоронні органи України відкрили майже 11,3 тисячі кримінальних проваджень, які стосуються ухилення від військового призову або порушення правил військового обліку. Про це повідомляє New Voice, посилаючись на відповідь Офісу генерального прокурора на запит видання. Найбільше справ за ст. 336 Кримінального кодексу України, яка охоплює ухилення від виконання

військових обов'язків у період мобілізації чи військової служби резервістів, було розпочато у другий рік війни. Так, лише у 2023 році було відкрито 6745 таких кримінальних проваджень[36].

При цьому під час війни відкривали справи щодо ухилянтів й за іншими статтями Кримінального кодексу. Зокрема, щодо порушення ст. 337 (ухилення від військового обліку або спеціальних зборів). Так, у 2022 році правоохоронці розпочали 60 справ щодо порушення цієї статті, з них 13 у Києві. У 2023 році таких справ відкрили у 4 рази більше – 261. Також в Україні розслідували й справи за ст. 335 (ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу). У 2022 році було відкрито 92 кримінальних провадження за цією статтею. У 2023 році відкрили всього 2 такі справи – у Житомирській та Чернівецькій областях. У 2024 році (у період з січня по березень) було відкрито одне таке провадження у Житомирській області[36].

У червні 2024 року соціологічна служба Центру Разумкова проводила соціологічне опитування щодо мобілізації на замовлення ZN.UA. На запитання «Чи є серед ваших друзів, колег і знайомих військовозобов'язані, які шукають можливість уникнути мобілізації?» відповідь «серед моїх знайомих, які є військовозобов'язаними, всі або майже всі шукають можливість уникнути мобілізації» дали лише 8,8% опитуваних. А от відповідь «таких немає або майже немає» – 17,5%. Тобто майже вдвічі більше. У решти респондентів в оточенні є й ті, й ті в різних пропорціях: «такі становлять більшість» – у 14,7%; «їх приблизно половина» в 11,6%; «такі становлять меншість» – у 13,8%; «такі є, але я не можу визначити, яку частину моїх знайомих вони становлять» — 17,7%[118]. «Чи є серед ваших рідних ті, хто служить у Силах оборони України добровольцями чи мобілізованими?» – запитало ZN.UA. За результатами відповідей лише в третини опитуваних серед рідних немає ні добровольців, ні мобілізованих (34,3%). Мобілізованих більше, ніж тих, хто пішов добровільно, – 44,7 і 33,1% відповідно. Насправді порахувати таке співвідношення дуже складно. На першому місці у відповіді на запитання «На вашу думку, чим найчастіше зумовлене небажання служити у Силах оборони України тих

військовозобов'язаних, які ухиляються від мобілізації?» стоїть «нездатність подолати страх загибелі, страх отримати важке поранення». Саме так відповіли 61,6% опитуваних у межах дослідження[118].

До основних напрямків вдосконалення виконання військового обов'язку громадянами України відносимо:

1. *Проведення просвітницьких заходів з метою підвищення рівня обізнаності громадян про їхні обов'язки та права в контексті військової служби.* Правова освіченість сприятиме розумінню громадянином, що не за страх, а за совість, мають виконуватися вимоги законодавчих та нормативно-правових актів. У серпні 2023 року у Military Media Center відбулася презентація інформаційної кампанії «Оновлюй дані в ТЦК», що спрямована на мотивацію українців оновлювати персональні дані в ТЦК та СП та бути готовими до спротиву збройній російській агресії. У рамках кампанії створено відео- та аудіоролики із закликом «Оновлюй дані у ТЦК» хронометражем 20 секунд, які спонукають громадян прийти в Територіальні центри комплектування та соціально підтримки (ТЦК та СП) та оновити свої дані щодо військово-облікових спеціальностей[12].

2. *Система патріотичного виховання громадян.* Сучасні виховні напрями підкреслюють значущість громадянсько-патріотичного, духовно-морального, військово-патріотичного та екологічного виховання. Ці складові національно-патріотичного виховання є основоположними, адже відповідають як актуальним викликам сьогодення, так і сприяють формуванню свідомості теперішніх та майбутніх поколінь. Це дозволяє їм усвідомлювати розвиток держави як запоруку власного зростання. Виховання ґрунтується на цінностях патріотизму, поваги до культурних надбань українського народу, його історико-культурної спадщини та традицій, а також гуманізму, соціального добробуту, демократії і свободи, толерантності, відповідальності за природу як національне багатство, здорового способу життя, готовності до змін і виконання обов'язків із захисту незалежності та територіальної цілісності України. Національно-патріотичне виховання в системі освіти впроваджується шляхом реалізації Стратегії

національно-патріотичного виховання та виконання Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання. Окремими напрямками реалізації цієї Концепції є:

створення сприятливих умов, встановлених на законодавчому рівні, для діяльності молодіжних організацій, дитячих та молодіжних громадських об'єднань, що беруть участь в процесі національно-патріотичного виховання;

розроблення та упровадження системи заходів з метою реалізації концепції національно-патріотичного виховання;

реалізація положення про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-патріотичну гру «Сокіл» («Джура»);

сприяння впровадженню навчальних дисциплін духовно-морального спрямування та громадянської освіти в Україні у відповідності до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, інших документів з розвитку громадянської освіти.

3. Вдосконалення на законодавчому рівні процедури мобілізації та демобілізації з урахування сучасних викликів, вирішення юридичних колізій та подолання прогалин. Постало завдання вирішити кілька ключових питань. По-перше, необхідно визначити службу у військовому резерві як окремий вид виконання військового обов'язку. По-друге, важливо закріпити на законодавчому рівні правовий статус резервістів, а також уточнити вимоги до проходження служби в резерві. По-третє, слід поширити на резервістів права, обов'язки та обмеження, які законодавством передбачені для військовослужбовців, на період виконання ними своїх обов'язків у складі резерву. Нарешті, варто гарантувати рівні можливості для всіх категорій громадян, що проходять службу в резерві, зокрема враховуючи права й інтереси жінок. Відповідні зміни знайшли своє втілення у законах України: «Про Збройні Сили України», «Про оборону України», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», «Про військовий обов'язок і військову службу».

4. Закріплення та покращення соціальних гарантій на законодавчому рівні, які мають передбачати забезпечення військовослужбовців якісним житлом,

медичною допомогою, достойною оплатою праці, що сприятиме підвищенню їх мотивації. Для покращення соціального становища військовослужбовців та членів їх сімей необхідно вдосконалити механізми їх соціального захисту. Зокрема, внесення змін до законів України та інших нормативних актів, які покликані ліквідувати прогалини у вирішенні актуальних проблем у різних сферах. Серед основних напрямів реформування слід виділити вдосконалення законодавства щодо посилення соціального захисту, а також гармонізацію рівня матеріального забезпечення та інших видів підтримки з сучасними вимогами для даних категорій осіб. Невід'ємною складовою частиною сучасної соціальної політики держави, що взяла на себе відповідальність за добробут, розвиток і безпеку своїх громадян, має бути систематичний соціальний захист військовослужбовців та членів їхніх сімей. Під соціальним та правовим захистом членів сімей військовослужбовців слід розуміти діяльність держави, спрямовану на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних даної категорії осіб відповідно до спеціального їх правового статусу в суспільстві[234, с.33-34].

Так, законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прав військовослужбовців та поліцейських на соціальний захист» від 21.03.2024 внесено зміни до низки законів з метою удосконалення механізмів забезпечення деяких прав військовослужбовців та поліцейських. Зокрема, передбачено норми щодо:

недопущення порушень, пов'язаних із дискримінацією за ознакою статі чи сексуальними домаганнями;

надання військовослужбовцям одноразової відпустки при народженні дитини відповідно до ст. 191 Закону України «Про відпустки» зі збереженням грошового забезпечення у повному розмірі;

щодо загального часу перебування військовослужбовця на лікуванні за кордоном;

звільнення від виконання службових обов'язків військовослужбовців у разі хвороби дитини віком до 14 років, яка потребує стаціонарного лікування, із збереженням грошового забезпечення на весь період хвороби дитини;

уточнення підстав виплати додаткової винагороди під час дії воєнного стану військовослужбовцям, які у зв'язку з пораненням (контузією, травмою або каліцтвом), пов'язаним із виконанням обов'язків військової служби щодо захисту Батьківщини, визнані військово-лікарською комісією обмежено придатними до військової служби або непридатними до військової служби з переоглядом через 6–12 місяців та зараховані у розпорядження відповідних командирів[154].

Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово вказує, що держава повинна надавати громадянам України, які захищають Вітчизну та членам їхніх сімей особливий статус та забезпечувати додаткові гарантії соціального захисту високого рівня як під час проходження служби, так і після її закінчення[191; 194]. На шляху до забезпечення соціальних гарантій, у жовтні 2024 року парламент Рада України ухвалив законопроект №11407 про внесення змін до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», який змінює норми та порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовців, захоплених в полон або заручниками.

5. Цифровізація процесів пов'язаних з виконанням військового обов'язку. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення порядку обробки та використання даних у державних реєстрах для військового обліку та набуття статусу ветерана війни під час дії воєнного стану» запроваджено електронний реєстр військовозобов'язаних «Оберіг» і електронний кабінет військовозобов'язаних. Нововведення спрямовані на вдосконалення державних реєстрів для обліку військовозобов'язаних, що дозволить спростити процес обробки та використання даних. Тепер військовозобов'язані можуть актуалізувати свої дані дистанційно, без необхідності відвідувати територіальні військові комісаріати чи структурні підрозділи. Система також автоматично передбачає можливість отримання

статусу учасника бойових дій, за умови внесення необхідної інформації. Крім того, новий закон запроваджує можливість створення і використання цифрового військово-облікового документа[155]. Впровадження сучасних технологій для обліку призовників, резервістів та автоматизації процедур спрямована на зменшення бюрократичних перешкод.

Отже, військовий обов'язок є фундаментальною складовою національної безпеки та захисту держави. Для ефективної реалізації цієї функції необхідно забезпечити чітке дотримання законодавства, посилення матеріально-технічної бази та активну роботу з громадянами. В умовах сучасних загроз Україна повинна і надалі вдосконалювати механізми виконання військового обов'язку для забезпечення своєї територіальної цілісності та суверенітету. Така складова вимагає чіткої взаємодії між громадянами, органами влади та військовими структурами для забезпечення правопорядку, обороноздатності та законності.

3.2. Юридичний обов'язок у сфері освіти та виховання

Преамбула Конвенції про права дитини наголошує на тому, що для забезпечення всебічного й гармонійного формування особистості дитини вкрай важливим є її зростання в сімейному середовищі, де панує атмосфера щастя, любові та взаєморозуміння. У зв'язку з цим першочерговим і найважливішим обов'язком батьків є забезпечення умов для виховання дитини в сімейному оточенні.

Німецький філософ права Густав Радбрух підкреслює, що навіть в епоху індивідуалізму сімейне право виходить з іншого уявлення про людину, основу якого складають не лише розум і прагнення до особистої вигоди. Сімейне право ґрунтується на довірі: чоловіка до дружини, батьків до дітей, очікуючи взаємного виконання обов'язків. У ролі чоловіка та батька важливо враховувати наявність любові та відповідальності[183, с.227]. Моральні чинники відіграють вирішальну роль у забезпеченні сумлінного виконання батьківських обов'язків щодо дітей, а також обов'язків дітей щодо своїх батьків. Вони часто переважають

над дією правових норм, визначаючи вищі зразки поведінки. Одним із ключових обов'язків батьків є турбота про своїх дітей, яка охоплює низку важливих аспектів. Зокрема, батьки повинні забрати дитину з пологового будинку або іншої медичної установи; своєчасно зареєструвати народження дитини в органах державної реєстрації актів цивільного стану; виховувати її у дусі поваги до прав і свобод інших людей, любові до сім'ї, своєї родини, народу та Батьківщини. Крім того, завданням батьків є всебічне виховання дитини, турбота про її здоров'я, а також фізичний, духовний і моральний розвиток. Важливо створити відповідні умови для розкриття природних здібностей дитини, докласти зусиль для її навчання, поважати її гідність і підготувати до самостійного життя й трудової діяльності. Забезпечення отримання дитиною загальної середньої освіти також належить до обов'язків батьків. Ще одним невід'ємним принципом виховання є врахування думки дитини з будь-яких питань, що стосуються її життя. Завершальним аспектом батьківських обов'язків є утримання дитини до моменту досягнення нею повноліття[147].

Змістовний аналіз норм універсального міжнародного права, права Ради Європи і національного законодавства України про правовий захист прав дітей та підлітків проведено дослідником В. Стешенко. Автором висвітлено обов'язки батьків, опікунів і піклувальників щодо дітей, питання усиновлення в Україні[212].

Сучасні завдання системи виховання, продиктовані суспільними запитами сьогодення, спрямовані на реальний перехід до індивідуалізованого підходу. Йдеться про необхідність переорієнтації на подолання авторитарно-командного стилю у взаємодії між дитиною та вихователем. Гуманістичне виховання стає ключовим напрямом, що передбачає створення умов для систематичного та цілеспрямованого розвитку особистості, формування людини як суб'єкта діяльності, її самобутності та індивідуальності. Виховання це процес двосторонній, цілеспрямований, оскільки формується з конкретною метою. Це багатогранна за завданнями та змістом взаємодія. Метою є розкриття внутрішнього світу дитини. Форми, методи і підходи виховання доволі

різноманітні. Виховання не може мати перерв та вихідних, адже людина перебуває у стані виховання протягом усього життя. Його ефективність значною мірою залежить від рівня розвитку мотиваційної бази. Виховання дитини є невід'ємним обов'язком батьків, яке полягає в реалізації комплексу виховних заходів, спрямованих на формування всебічно розвиненої та гармонійної особистості. Цей процес включає не лише задоволення базових матеріальних і побутових потреб дитини, а й забезпечення постійної уваги до її емоційного стану, надання моральної підтримки у вирішенні складних життєвих ситуацій, формування впевненості у власних силах та сприяння її активній інтеграції в суспільне життя[185]. Під час виховання дорослий має постійно зосереджуватися на стимулюванні у дітей мотивів самовиховання шляхом актуалізації важливих потреб. З часом у процесі набуття знань та соціального досвіду кожна особистість починає самостійно усвідомлювати необхідність певних потреб, які активізують її внутрішні спонуки та мотиви, програмуючи таким чином власний процес самовиховання. На формування процесу виховання впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. До об'єктивних належать особливості суспільного ладу, політичного режиму, рівень соціально-економічного розвитку, національна самобутність і природне середовище. Суб'єктивні ж пов'язані з соціально-педагогічною діяльністю сім'ї, громадських організацій, навчально-виховних закладів, засобів масової інформації, а також закладів культури та мистецтва.

Структурними елементами процесу виховання є мета, завдання, закономірності, принципи, методи, засоби, результати виховання та їх коригування. Сучасна школа вимагає докорінного переосмислення усієї системи виховання, оновлення змісту, форм і методів духовного становлення особистості на основі гуманізації життєдіяльності учня, створення умов для самореалізації у різних видах творчої діяльності. Всебічно і гармонійно сформована особистість є метою цивілізованого суспільства. Структурні складові процесу виховання охоплюють мету, завдання, закономірності, принципи, методи, засоби, результати виховної діяльності та їх коригування. Сучасна освітня парадигма

потребує ґрунтового переосмислення всієї системи виховання, що включає оновлення змісту, форм і методів духовного розвитку особистості. Цей процес має базуватися на принципах гуманізації життєдіяльності учнів і створенні сприятливих умов для їх самореалізації через різні форми творчої діяльності. Формування гармонійно розвиненої і всебічно освіченої особистості виступає однією з ключових цілей цивілізованого суспільства.

Особистість виховується з дитинства і в контексті визнання та реалізації юридичних обов'язків, не менш важливою є моральна складова. Моральні настанови допомагають особі осмислити свою поведінку і вчинки, усвідомити прийняте рішення. Сім'я є моральним орієнтиром, з самого дитинства батьки привчають дітей до самостійності, до відповідальності та обов'язку (допомагати старшим, підтримувати порядок, берегти природу та ін). Моральний обов'язок – це трансформація вимог суспільної моралі та їх перетворення на особистісний імператив конкретної особи та добровільне його виконання. Готовність виконати якусь справу добровільно, за переконанням. Виконання морального обов'язку ґрунтується на бажанні людини, робити, ту чи іншу, справу. На основі осмислення сенсу людського життя утворюються зразкові моделі людської поведінки та міжособистісних стосунків. Ідеал інтегрує в собі систему ціннісних орієнтацій, світоглядних принципів, життєвих перспектив і прагнень, а також наміри і дії, трансформуючи їх у гармонійну та цілісну стратегію життєвої поведінки індивіда. Процес становлення зразкової поведінки значною мірою зумовлюється такими чинниками, як система виховання, соціальні умови життя, особливості професійної діяльності та індивідуальний досвід людини.

Сімейне виховання виступає фундаментальною основою формування особистості дитини. Відповідальність за виховання, навчання та розвиток дитини однаково покладається на обох батьків. Мати і батько, або особи, які їх замінюють, мають як право, так і обов'язок забезпечувати виховання дитини, піклуватися про її здоров'я, фізичний і духовний стан, моральний розвиток, а також організувати належні умови для розкриття її природних здібностей. Вони зобов'язані з повагою ставитися до гідності дитини, формувати в неї

здатність до самостійного суспільного життя та професійної діяльності[168]. О. Резвова пропонує класифікацію обов'язки батьків щодо виховання дитини за характером їх змісту поділити на дві групи: 1) обов'язки-зобов'язання, які включають: виховання дитини з повагою до прав і свобод інших, любов'ю до сім'ї, рідних, свого народу та Батьківщини; турботу про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти та підготовку до самостійного життя; повагу до неї; 2) обов'язки-заборони: обов'язок утримуватися від будь-яких форм експлуатації власної дитини; обов'язок не застосовувати фізичних покарань щодо дитини; обов'язок уникати інших методів покарань, які можуть принижувати гідність дитини[185, с.180].

Згідно з чинним законодавством, батькам, опікунам або піклувальникам може загрозувати обмеження волі на строк від двох до п'яти років або позбавлення волі на такий самий період у разі умисного невиконання своїх законних обов'язків з догляду за дитиною чи підопічним, що призвело до тяжких наслідків[96]. А також, за ухилення від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини, вони можуть бути позбавлені судом батьківських прав[207].

В загальному розумінні основні юридичні обов'язки держави у сфері освіти та виховання включають:

забезпечення доступності освіти: завдання держави - забезпечити та гарантувати право на отримання освіти незалежно від статусу, раси, етнічного походження тощо та загальний доступ до безкоштовної освіти. Доступність освіти, як ключова конституційна гарантія реалізації права на освіту на засадах рівності, передбачає, що жодній особі не може бути відмовлено у цьому праві. У свою чергу, держава зобов'язана забезпечити необхідні умови та ресурси для повного здійснення даного права (рішення Конституційного Суду України від 4 березня 2004 року № 5-рп/2004)[201];

обов'язковість освіти: світова практика демонструє обов'язкову освіту для дітей певного віку. Повна загальна середня освіта в Україні є обов'язковою. Конституційний Суд України підкреслює, що цим приписом на державу

покладено позитивний обов'язок здійснювати відповідальну державну політику у сфері освіти[200];

гарантію безпеки здобувачів освіти: нормативне закріплення стандартів щодо безпеки навчального середовища та захисту прав дітей від насильства, знущань, булінгу тощо;

відповідний рівень професійної кваліфікації педагогічних працівників: національним законодавством передбачено вимоги до педагогічних працівників (освіта, досвід, кваліфікація, навички). Беручи до уваги необхідність проведення відповідальної державної політики в освітній сфері, забезпечення навчальних закладів кваліфікованими педагогами потребує від держави створення сприятливих умов для всебічної і якісної підготовки молодих фахівців, а також для збереження існуючого кадрового потенціалу досвідчених педагогів[200];

доступ до інформації: гарантоване право батьків та учнів на інформацію про навчальні програми, методи навчання, оцінювання та інші аспекти освітнього процесу;

захист прав дітей з особливими потребами: нормативне врегулювання щодо захисту прав дітей з фізичними, психічними або навчальними особливостями;

фінансування освіти: державне регулювання механізмів фінансування освітніх закладів та програм;

гарантію академічної свободи: держава декларує право педагогічних працівників на академічну свободу.

Слід зазначити, що перелік обов'язків визначається національною специфікою держави, соціальними стандартами, традицією та ментальністю суспільства. Нормативне регулювання у сфері освіти може бути як сталим так і демонструвати динамічність, може періодично змінюватися або доповнюватися, з урахуванням політичних змін, потреб суспільства та інновацій у сфері освіти.

В Україні права і обов'язки батьків у питаннях освіти та виховання регламентуються Сімейним кодексом України, а також законами України: «Про

освіту», «Про охорону дитинства» і «Про повну загальну середню освіту»[159; 166; 168; 207]. Основні обов'язки батьків щодо здобуття дітьми освіти:

забезпечити отримання дитиною повної загальної середньої освіти та підготувати її до самостійного життя (ст. 150 Сімейного кодексу України);

дотримуватися положень установчих документів, норм внутрішнього розпорядку закладу освіти, а також виконувати вимоги договору про надання освітніх послуг (за наявності) (ст. 55 Закону України «Про освіту»[166]);

сприяти та допомагати дитині у виконанні її освітньої програми та досягненні запланованих нею результатів навчання (ст. 55 Закону України «Про освіту»)[166];

батьки або особи, які виконують їхні обов'язки, мають право та обов'язок займатися вихованням дитини, забезпечувати її здоров'я, фізичний, духовний та моральний розвиток, сприяти отриманню навчання, а також створювати необхідні умови для всебічного розкриття її природних здібностей (ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства»)[168];

на батьків учнів та керівників закладів освіти, які виступають як опікуни дитини у встановлених законом випадках, покладається відповідальність за забезпечення здобуття дітьми повної загальної середньої освіти (ст. 25 Закону України «Про повну загальну середню освіту»)[159].

Усі обов'язки батьків щодо виховання та навчання викладено у наступних нормативних документах:

Так, стаття 150 Сімейного кодексу України визначає, що батьки мають обов'язок виховувати дитину в дусі поваги до прав і свобод інших людей, любові до своєї родини, народу та Батьківщини. Вони також зобов'язані дбати про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток. Окрім цього, на батьків покладено обов'язок забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти та підготувати її до самостійного життя [207].

Стаття 155 Сімейного кодексу України регламентує, що реалізація батьківських прав та виконання обов'язків повинні базуватися на повазі до прав дитини та забезпеченні її людської гідності. Водночас батьківські права не

допускається використовувати на шкоду інтересам дитини. Ухилення від виконання батьківських обов'язків тягне за собою можливість притягнення батьків до відповідальності відповідно до норм чинного законодавства [207].

У статті 55 Закону України «Про освіту», яка описує права та обов'язки батьків здобувачів освіти, підкреслено фундаментальну роль сімейного виховання у формуванні дитини як особистості. Батьки є рівноправними суб'єктами у процесі забезпечення освіти та розвитку дитини й несуть спільну відповідальність за належне виконання своїх обов'язків у цьому контексті. Зокрема, обов'язки батьків здобувачів освіти передбачають такі аспекти:

формувати у дітей повагу до гідності, прав, свобод і законних інтересів кожної людини, сприяти дотриманню законів та етичних норм, виховувати відповідальне ставлення до власного здоров'я, здоров'я інших людей і стану навколишнього середовища;

сприяти реалізації дитиною освітньої програми та досягненню передбачених нею результатів навчання;

поважати гідність, права, свободи і законні інтереси дитини та інших учасників освітнього процесу;

дбати про фізичне та психічне здоров'я дитини, сприяти всебічному розвитку її здібностей, а також формувати навички, необхідні для дотримання здорового способу життя;

виховувати у дитини культуру діалогу, уміння жити в атмосфері взаєморозуміння, миру та гармонії між усіма народами, етнічними та національними спільнотами, релігійними групами, представниками різноманітних політичних переконань, релігійних світоглядів і культурних традицій, незалежно від соціального походження, сімейного або майнового стану;

шляхом наставництва та власного прикладу сприяти зміцненню поваги до суспільної моралі й загальнолюдських цінностей, таких як істина, справедливість, патріотизм, гуманізм, толерантність і працьовитість;

сприяти формуванню у дітей усвідомлення важливості дотримання Конституції та законів України, а також виховувати повагу до суверенітету і територіальної цілісності держави;

формувати у дітей розуміння важливості дотримання Конституції та законів України, а також виховувати повагу до суверенітету та територіальної цілісності країни;

виховувати у дитини повагу до державної мови та державних символів України, національних, історичних і культурних цінностей, а також формувати дбайливе ставлення до історико-культурної спадщини країни;

дотримуватися установчих документів, правил внутрішнього розпорядку закладу освіти, а також умов договору про надання освітніх послуг (за наявності);

сприяти адміністрації закладу освіти в проведенні розслідування стосовно випадків булінгу (цькування)[166].

Юридичний обов'язок отримання освіти є важливою частиною правового регулювання в багатьох країнах, включно з Україною. У ст. 53 Конституції України зазначено, що кожен має право на освіту, а повна загальна середня освіта є обов'язковою[83]. Це положення передбачає з одного боку право на освіту: кожен громадянин має можливість отримати доступ до освіти незалежно від соціального статусу, статі, етнічного походження чи інших обставин; з іншого обов'язковість повної загальної середньої освіти. В Україні здобуття середньої освіти є обов'язком кожного громадянина. Цей обов'язок має на меті забезпечити кожного громадянина необхідними знаннями й уміннями для активної участі в суспільному житті, професійній діяльності та розвитку держави.

Юридичний обов'язок у сфері освіти та виховання відіграє важливу роль у забезпеченні якісної освіти, захисту прав дітей та молоді, а також визначенні обов'язків освітніх закладів і педагогічних працівників. Зазвичай такі обов'язки регулюються законами, правилами і нормативними актами, які визначають правовий статус освітніх закладів, учнів, студентів і педагогічних працівників.

Загальна концепція обов'язків дітей передбачає: повагу та любов свого оточення; дотримання правил моральної поведінки, прийнятих у суспільстві та норм діючого законодавства; визнання цінності власного життя і здоров'я; повага до людей. Ст. 53 Закону України «Про освіту» визначає перелік обов'язків покладених на здобувачів освіти:

виконувати вимоги освітньої програми (або індивідуального навчального плану, якщо він передбачений), забезпечуючи дотримання принципів академічної доброчесності, та досягати визначених стандартами освіти результатів навчання, відповідних конкретному рівню освіти;

поважати гідність, права, свободи та законні інтереси всіх учасників освітнього процесу, дотримуючись встановлених етичних норм;

ставитися з відповідальністю та турботою до власного здоров'я, здоров'я людей, які вас оточують, а також до стану навколишнього довкілля;

дотримуватись положень установчих документів, норм внутрішнього розпорядку закладу освіти, а також виконувати умови договору про надання освітніх послуг (за його наявності);

повідомляти керівництво закладу освіти щодо випадків булінгу (цькування), які стосуються здобувачів освіти, педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників, а також осіб, залучених до освітнього процесу, у разі якщо вони стали очевидцями таких ситуацій або отримали достовірні дані про них від інших джерел[166].

Українське законодавство не передбачає відповідальність дитини за недотримання обов'язків щодо здобуття освіти. На відміну від практики країн Європейського Союзу та Великобританії, в Україні вся відповідальність за це покладається виключно на батьків.

Кожен із батьків несе рівноправну відповідальність за виховання, освіту та гармонійний розвиток дитини. Розірвання шлюбу між батьками або проживання одного з них окремо від дитини не звільняє від зобов'язань щодо забезпечення її потреб та благополуччя. У свою чергу, повнолітні діти зобов'язані виявляти

турботу про своїх батьків, брати участь у їхньому догляді і, за необхідності, надавати необхідну допомогу як прояв підтримки і відповідальності.

У відносинах між батьками та дітьми формуються стійкі правові зв'язки, що регламентуються нормами сімейного права. В їх основі лежать встановлені права та обов'язки як матері, так і батька, а також дитини. Окрім того, між матір'ю та батьком дитини формуються специфічні правовідносини, спрямовані на забезпечення її виховання, розвитку та матеріального утримання. Водночас морально-етичні уявлення особи про належну поведінку часто накладають на неї значно ширший спектр обов'язків у стосунках із батьками або дітьми, ніж це передбачено юридичними нормами[92, с. 26, 30].

За даними фахівців, понад 60% дітей не мають яскраво виражених талантів, схильностей, інтересів до професійної діяльності. Тільки розкривши свої потенційні можливості та спробувавши реалізувати їх ще в закладі позашкільної освіти, випускник творчого об'єднання буде краще підготовлений до реального життя в суспільстві, навчиться добиватися поставленої мети, вибираючи цивілізовані, моральні засоби її досягнення; це дає змогу навчання, отримати допрофесійну і професійну підготовку дітей та молоді з особливими потребами; можливість вільного вибору різних видів і сфер діяльності, оскільки отримання дитиною такої нагоди означає заняття за інтересами, створення умов для досягнення успіхів у відповідності з власними здібностями і незалежно від рівня успішності з обов'язкових навчальних дисциплін; розвиток дистанційної форми навчання та сучасної технічної бази закладу позашкільної освіти[125, с. 106].

Обов'язковими етапами у процесі реалізації сімейних прав батьків і дітей виступають визначення та безпосереднє здійснення їхніх суб'єктивних прав. Водночас, у юридичній літературі слушно зазначається, що у випадках порушення регулятивного правовідношення, яке передбачає взаємодію через позитивні права та обов'язки, таке правовідношення зазнає трансформації в охоронюване. У цьому контексті виникає необхідність у відновленні або захисті

порушених прав через застосування цивільно-правових заходів відповідальності[97, с. 357].

Визначаючи перелік юридичних обов'язків покладених на державу, батьків та здобувачів освіти, слід враховувати умови в яких сьогодні зростають і навчаються українські діти. Повномасштабна війна суттєво ускладнила доступ до освіти, загострила існуючі нерівності в освітній сфері, призвела до зниження якості навчального процесу та результатів успішності. Варто наголосити на тому, що наразі про рівний доступ до освіти не йдеться, адже українські діти знаходяться у різних життєвих обставинах. Крім того, війна значно вплинула на психоемоційний стан людей, що відповідно визначило готовність та навіть фізичну здатність до виконання обов'язків.

На сьогодні ключовими обов'язком держави у сфері освіти є створення безпечного середовища для навчання, забезпечення безперервного освітнього процесу, психологічна підтримка всіх учасників освітнього життя, відновлення інфраструктури закладів освіти, а також продовження реформування системи освіти на всіх її рівнях. Крім того, перед педагогами постали важливіші ніж будь-коли виклики: вони несуть відповідальність за розвиток критичного мислення у здобувачів освіти, підвищення їхньої медіаграмотності та формування усвідомленої громадянської позиції молодого покоління[235, с.746].

Вирішення питання реалізації державою обов'язків у сфері освіти в реаліях сьогодення потребує системного і ґрунтовного підходу. В даному контексті заслуговує на увагу дослідження проведене аналітичним Центром Cedos, на замовлення благодійного фонду savED за сприяння Міжнародного фонду «Відродження», провів масштабне аналітичне дослідження під назвою «Війна та освіта: як рік повномасштабного вторгнення вплинув на українську школу». Основною метою цього дослідження було вивчення того, як війна вплинула на доступ до загальної середньої освіти, особливо у громадах, що опинилися в зоні бойових дій чи під окупацією. У роботі також акцентували увагу на визначенні потреб для відновлення доступу до освіти та можливих шляхів їх задоволення з

урахуванням масштабу і специфіки наслідків війни. Звіт пропонує рішення для ефективного реагування на ці виклики[14].

Проведене дослідження юридичних обов'язків у сфері освіти і виховання в контексті існуючих викликів, дає підстави зробити висновок, щодо об'єктивних факторів впливу на реалізацію юридичних обов'язків. Зокрема війна суттєво ускладнила реалізацію обов'язків держави, батьків (осіб, що їх замінюють), дітей у сфері освіти. Мова йде про реальну неготовність держави забезпечувати і гарантувати право на освіту в умовах війни (відсутність законодавчої бази, інфраструктурного забезпечення, інституційних механізмів, компетентностей науково-педагогічних працівників тощо); про емоційно-психологічне та навіть фізичне навантаження, що ускладнило реалізацію обов'язків покладених на батьків (осіб, що їх замінюють) та дітей. Даний висновок дає підстави говорити, про важливість взаємної підтримки та взаємодії держави, соціальних інститутів та особи.

3.3. Екологічні обов'язки громадян: порівняльно-правовий аналіз

В Європі протягом останніх десятиріч значно погіршився стан довкілля та загострилась проблема боротьби з його забрудненням. Пріоритет екологічної політики як складової суспільного розвитку офіційно визнаний на законодавчому рівні урядами країн Європейського Союзу. Однією з найважливіших задач, що постають перед цими урядами, є забезпечення охорони навколишнього середовища та впровадження ефективної екологічної політики. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну ще більше загострило актуальність питання юридичних обов'язків громадян у сфері екології в українському праві [19, с.3].

Питання є предметом дослідження у працях вітчизняних вчених, серед яких О. Беспалова[5], А. Гетьман[24], С. Греца[30], Т. Заворотченко[42], В. Кравченко[20], О. Панченко[130], Т. Проскура[130] та інші. Однак, в умовах останніх подій є очевидним, що визнання і закріплення у законодавстві

юридичного обов'язку громадян в екологічній сфері будь-якої правової державної системи становлять одну з актуальних, пріоритетних і найважливіших проблем.

У сучасних реаліях одним із головних пріоритетів стає створення екологічно безпечних умов для повноцінної життєдіяльності громадян і суспільства, а також збереження людського життя та відновлення природного довкілля. Система охорони довкілля виступає не тільки як інструмент забезпечення життєздатності індивіда, але і як ключова складова у збереженні генетичного фонду населення та забезпеченні його постійного розвитку й процвітання у майбутньому.

Юридичним обов'язком громадян в екологічній сфері є встановлена в законодавстві міра належної, суспільно необхідної поведінки, яка спирається на можливість державного примусу[24, с. 84]. Водночас це є одним із засобів гарантування екологічних прав, що забезпечує їхню реальну дієвість, визначає умови необхідності та регулювання. Особливу категорію утворюють юридичні обов'язки громадян у сфері екології, які стають особливо актуальними під час запровадження режиму надзвичайного стану або при оголошенні території зоною надзвичайної екологічної ситуації.

Перші документи екологічної спрямованості впорядковували використання природних об'єктів, розташованих уздовж кордонів. Так, у 1909 році було підписано угоду між Канадою та США, яка регулювала стан прикордонних водних ресурсів і зобов'язувала сторони утримуватися від їх забруднення. Система екологічних обов'язків громадян базується на фундаментальних, доленосних принципах, що впливають зі загальнолюдських природних обов'язків, сформульованих у Загальній декларації прав людини, ухваленій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року в Парижі. У другій половині ХХ століття відбувся значний прогрес у розвитку норм міжнародного та національного права, які визначають обов'язки громадян у сфері охорони природи. Спершу ці обов'язки були закріплені в міжнародних документах. Наразі існує близько 500 міжнародних угод, що охоплюють різноманітні аспекти

захисту навколишнього середовища. Найважливішими джерелами міжнародного екологічного права є Конвенція про заборону військового чи іншого ворожого впливу на природне середовище 1977 року, а також Конвенція про захист озонового шару 1985 року, Конвенція про охорону мігруючих видів диких тварин 1979 року, Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення, 1973 року, Конвенція ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 року[5, с.84].

З 1995 року Україна є членом Ради Європи – однієї з провідних організацій, де питання охорони довкілля мають велике значення. Інтеграція України до європейських політичних та економічних структур є одним з головних пріоритетів її зовнішньої політики на сьогоднішній день. Програма міжнародної співпраці з Європейським Союзом у сфері охорони навколишнього середовища спрямована на узгодження національного законодавства із нормами ЄС. Особливу увагу приділено розробці системи національних екологічних стандартів, впровадженню екологічно безпечних технологій, оптимізації використання ресурсів та енергії, а також уніфікації системи аналітичних вимірювань і оцінки стану довкілля[19, с.3-4].

Міжнародна співпраця у сфері захисту навколишнього природного середовища займає важливе місце у зовнішньополітичному курсі України. Так, таке співробітництво в галузі ядерної та радіаційної безпеки здійснюється Україною з МАГАТЕ і Європейським Союзом у рамках програми ТАСІС, а також на двосторонній основі – з США, ФРН, Канадою, Швецією та Японією[222].

Підписаний Меморандум про співробітництво урядів України та Канади з питань зміни клімату. Однією з цілей програми співробітництва є збереження навколишнього середовища[113], а також Протокол про співробітництво з питань зміни клімату з Нідерландами почав впровадження трьох спільних проєктів[59]. У даній міжнародній угоді порушується проблема скорочення викидів парникових газів до атмосфери. Головною метою документа є забезпечення стабілізації концентрації парникових газів на такому рівні, який

унеможливить виникнення небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему планети.

Україна є членом провідних міжнародних організацій, що займаються вирішенням глобальних і регіональних проблем, а також охороною довкілля, таких як ЮНЕП, ЮНЕСКО, ВООЗ. Окрім цього, країна активно залучена до роботи Європейської Економічної Комісії, зокрема її Комітету з екологічної політики. О. Беспалова зазначає, що «основним лейтмотивом екологічних політик країн Європейського Союзу є озеленення економіки та масштабне використання відновлювальних джерел енергії. Авторкою акцентовано увагу на нагальній потребі у проведенні загальномасштабної політики екологічної просвіти громадян України, починаючи зі шкільного віку»[5, с.147]. У червні 2022 року, після отримання Україною офіційного статусу кандидата на членство в Європейському Союзі, набуло особливої актуальності питання адаптації національного законодавства до норм права ЄС. Як суверенна держава й член Організації Об'єднаних Націй, Україна є стороною численних міжнародних природоохоронних угод. У співпраці з іншими країнами світу вона продовжує активно працювати над досягненням цілей зі збереження планети від екологічної катастрофи. Головною задачею України є забезпечення економічного процвітання, яке б відповідало її значним природним ресурсам і соціально-економічним можливостям. Проте передусім необхідно зупинити деградаційні процеси як у природі, так і в суспільстві. Особливо актуальним для України є завдання впровадження ефективних заходів для відновлення довкілля, зміненого внаслідок техногенного впливу. На нагальній потребі у проведенні загальномасштабної політики екологічної просвіти громадян України, починають зі шкільного віку[42, с.7]

Основними обов'язками людини і громадянина, на думку В. Кравченка, є закріплені в Конституції України вимоги, які пред'являються кожній людині й громадянину, аби він діяв певним, чітко визначеним конституційною нормою чином (або утримувався від вчинення відповідних дій) для забезпечення інтересів суспільства, держави, інших людей і громадян; недотримання ж цих

вимог тягне за собою юридичну відповідальність[91, с.141]. Юридичні обов'язки громадян в екологічній сфері закріплені в Конституції України (ст. 66) «не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки»[83].

До наступної категорії належить низка обов'язків, визначених у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 12), які включають: збереження природи, захист та раціональне використання її ресурсів відповідно до встановлених правових норм з охорони довкілля; ведення діяльності із дотриманням вимог екологічної безпеки, нормативів та лімітів використання природних ресурсів; непорушення екологічних прав та законних інтересів інших учасників; сплату за спеціальне використання природних ресурсів, а також штрафів за екологічні порушення; відшкодування шкоди, завданої забрудненням чи іншим негативним впливом на довкілля тощо. Ці обов'язки набувають чинності через їх закріплення, у тому числі в підзаконних нормативно-правових актах[170].

Дослідниця С. Греца визначає, «що на відміну від України, в Італії створено таку систему охорони навколишнього середовища, яка сприяє запобіганню шкоди довкіллю на основі принципів обережності та попередження. Італійський Екологічний кодекс включає такі основні розділи: загальні положення і загальні принципи; процедури стратегічної екологічної оцінки, оцінки впливу на навколишнє середовище та комплексного екологічного дозволу; правила охорони ґрунтів і боротьба з опустелюванням, охорона вод від забруднення і управління водними ресурсами; правила поводження з відходами та рекультивація забруднених ділянок; правила з охорони атмосферного повітря і зменшення викидів в атмосферу; правила компенсації претензій стосовно шкоди, завданої навколишньому середовищу; дисципліни санкціонування адміністративних і кримінальних правопорушень у сфері охорони навколишнього середовища»[130, с.551]. Запобігання завданню шкоди та забезпечення виконання громадянами своїх обов'язків щодо збереження природи є надзвичайно важливим. При заподіяні шкоди, система реагує за

допомогою санкцій, відновлювальних заходів і компенсаційних механізмів. Схоже, що в українському законодавстві також слід закріпити принцип обережності та принцип запобігання пошкодженню довкілля. У сучасному конституційному праві Іспанії прослідковується суттєва спорідненість з законодавством України, особливо в аспекті правового забезпечення екологічної безпеки та юридичних обов'язків громадян. Зокрема, стаття 45 Конституції Іспанії проголошує право кожної особи на користування навколишнім середовищем задля власного розвитку, одночасно покладаючи на неї обов'язок захищати це середовище. Органи державної влади зобов'язані здійснювати нагляд за раціональним використанням природних ресурсів для покращення якості життя, охорони навколишнього середовища та його відновлення, спираючись на принцип солідарності. У випадках, коли завдано шкоди природному середовищу через недотримання принципів раціонального використання ресурсів, винних осіб притягують до кримінальної чи адміністративної відповідальності, а також змушують відшкодовувати заподіяну шкоду. Крім того, законодавство може передбачати спеціалізовані обов'язки для громадян у ситуаціях значної небезпеки, катастроф чи суспільних лих (ст. 30)[78].

Паралелі до таких положень можна знайти у конституційних актах інших країн, зокрема, в Конституції Польщі. Тут, зокрема, закріплено обов'язки громадян щодо піклування про стан довкілля (стаття 86) та відповідальності за його погіршення (ст. 86)[30, с.77]. Аналогічні екологічні норми включено до законодавств багатьох зарубіжних держав. Наприклад, серед основоположних конституційних принципів охорони довкілля закріплюються такі:

державні функції з охорони природи та раціонального використання природних ресурсів (ст. 15 Конституції Німеччини, ст. 31 Конституції Болгарії);

принципи планового розвитку економіки та природокористування, що включають планування народногосподарських потреб у ресурсах, їх розподіл і раціональне використання (ст. 7 Конституції Угорщини, ст. 193 Конституції Югославії);

встановлення екологічних обов'язків як фізичних, так і юридичних осіб (ст. 87 і 192 Конституції Югославії, ст. 34 Конституції Німеччини); ролі громадських організацій у сфері захисту природи (ст. 29 Конституції Німеччини, ст. 27 Конституції Румунії);

єдності внутрішньої та зовнішньої політики у виконанні природоохоронних завдань держави (ст. 20 Конституції Угорщини).

Таким чином, конституційні акти різних держав включають комплекс принципів і норм щодо управління охороною довкілля та раціонального використання природних ресурсів. Дослідниця О. Беспалова звертає увагу на те, що значна частина структури та змістовного наповнення екологічного законодавства країн Європейського Союзу виявляє спільні риси з українською правовою системою як у сфері спеціалізації нормативно-правових актів, так і в організації діяльності державних інституцій, які забезпечують їх виконання [5, с.147]. Основний вектор екологічної політики країн ЄС спрямований на озеленення економіки та розширення використання відновлювальних енергоресурсів. Одним із центральних концептів у галузі екологічного права є «екологічні обов'язки громадян». Ця правова категорія має комплексний характер і охоплює всю систему законодавче закріплених зобов'язань громадян у сфері охорони довкілля, що підкріплена і захищена Конституцією України.

Юридичні обов'язки громадян України у сфері екології представляють систему прав та обов'язків, закріплених на законодавчому рівні. В умовах активного використання природних ресурсів і необхідності їх відновлення стає все важливішим чітко визначення законодавчих зобов'язань громадян у галузі екології. Юридичні обов'язки в цій сфері представляють вимогу до суспільно необхідної поведінки, яка може бути підтримана державним примусом, відображаючи як особисті, так і суспільні інтереси щодо збереження довкілля. Вони є способом гарантування екологічних прав, забезпечуючи їх реальність та ефективність. У рамках екологічних правовідносин йдеться не стільки про конкретні дії суб'єктів, скільки про створення можливостей або необхідності для певної поведінки відповідно до норм екологічного законодавства. Більшість

положень українського екологічного законодавства мають схожість із законодавством Європейського Союзу. Конституція України гарантує кожному громадянину право на навколишнє середовище, яке є безпечним для життя і здоров'я, та накладає на державу зобов'язання щодо забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги в межах території України. Серед пріоритетів визначено подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження генетичного фонду українського народу, а також сприяння забезпеченню санітарно-епідемічного благополуччя громадян[172].

Екологічний обов'язок у законодавстві чи договорах визначається як міра суспільно необхідної та належної поведінки, яка базується на можливості державного примусу. У ньому поєднуються як особисті, так і громадські екологічні інтереси. Через виконання екологічного обов'язку задовольняються інтереси уповноваженої сторони в будь-яких еколого-правових відносинах. У сфері екологічного права такий обов'язок встановлюється не лише в інтересах окремих осіб, але й на благо екологічних потреб держави загалом. Зобов'язання щодо запобігання шкоді природі, яке закріплене в Конституції України та основних законах інших країн, слугує правовою основою для законодавчого визнання сучасної екологічної функції держави. Це тісно пов'язано зі зростаючим інтересом міжнародної спільноти до захисту довкілля, який посилюється з кожним роком. Особливості реалізації екологічних обов'язків значною мірою обумовлені актуальною політичною ситуацією та специфічними соціально-економічними умовами в Україні. Екологічний обов'язок відіграє ключову роль у збереженні навколишнього середовища, забезпеченні раціонального використання природних ресурсів, їх відновленні та збереженні[84, с.327].

Незважаючи на різноплановість підходів до розуміння механізму реалізації обов'язків, більшість науковців включають у досліджуване поняття: юридичний механізм реалізації; процес практичного здійснення; умови і фактори, які здійснюють вплив на нього[101, с.153].

Важливим у науці екологічного права є питання про механізм реалізації екологічних обов'язків громадян. Юридичний механізм реалізації екологічних обов'язків забезпечується завдяки заборонам і правовим приписам («не допускається», «забороняється», «охороняється», «гарантується»).

Щодо виконання екологічних обов'язків громадянами, цей процес реалізується через такі механізми: добровільне дотримання екологічного правопорядку; примусове забезпечення виконання екологічних норм; правоохоронну діяльність державних органів; впровадження міжнародного контролю і правоохоронної співпраці, а також інші заходи.

У сфері екологічного права науковець С. Тагієв здійснив спробу надати загальну характеристику правового забезпечення виконання фізичними особами екологічних обов'язків. Це було реалізовано шляхом аналізу їхніх обов'язків у сфері охорони навколишнього середовища[215, с.89–171].

Правовий механізм реалізації екологічних обов'язків є невід'ємною частиною загального механізму правореалізації, який в юридичній літературі отримав різноманітні визначення і інтерпретації. Це пов'язано з необхідністю акцентувати увагу на окремих аспектах цього процесу, які можна звести до двох основних підходів. По першому з них реалізацію права розглядають як втілення нормативних приписів у діяльності суб'єктів. Другий підхід наголошує на тому, що реалізація права є процесом здійснення правових норм через поведінку суб'єктів, трактуючи її як зовнішній прояв правового регулювання або його кінцевий результат[218, с.374]. В цьому контексті можна визначити екологічно-правовий механізм як систему правових норм і правовідносин, через яку держава забезпечує виконання екологічно-правових приписів.

С. Тагієв пропонує дещо інше бачення, визначаючи правовий механізм реалізації екологічних обов'язків як сукупність законодавчо визначених умов, способів та вимог щодо їх практичного застосування, а також гарантії такого застосування. При цьому він зазначає, що ці умови залежать від ряду чинників, зокрема: особливостей господарської або іншої діяльності, яка впливає на стан довкілля; типу природного об'єкта, який використовується, охороняється або

потребує відновлення; зв'язку екологічних обов'язків з виконанням функцій державного управління в дотичній сфері[215, с.89-90]. Наведене твердження є досить дискусійним і потребує ретельного аналізу та доопрацювання.

Зазначені фактори викликають певні дискусії і потребують подальшого аналізу та уточнення, оскільки вони безпосередньо впливають на дієвість екологічного права. Важливо підкреслити, що реалізація норм екологічного права передбачає поведінку громадян у межах, встановлених відповідним законодавством, і може проявлятися як у формі активних дій, так і правомірної бездіяльності. У результаті досягається відповідність фактичної поведінки суб'єктів вимогам права [217, с.264]. Це стосується й юридичних екологічних обов'язків, закріплених у чинному законодавстві.

У загальнотеоретичному сенсі питання стадій і форм реалізації норм права досліджено досить ґрунтовно. Зазвичай виділяють наступні форми: дотримання, виконання та особливу форму – застосування. Низка науковців вважає застосування норм права специфічним способом їх практичної реалізації. Якщо правотворчість формує загальні правила поведінки для учасників суспільних відносин, то правозастосування дозволяє адаптувати ці правила до конкретних життєвих ситуацій. Це зумовлено тим, що не всі суб'єкти здатні самотійно реалізувати свої права чи обов'язки без залучення уповноважених органів чи осіб. Разом із тим є думка дослідників, які диференціюють форми реалізації юридичних обов'язків на дві: дотримання і виконання, тоді як для права загалом виділено чотири форми – дотримання, виконання, використання і застосування. При цьому дотримання визнається універсальною формою реалізації, яка поширюється як на активні, так і на пасивні обов'язки всіх суб'єктів суспільних відносин. Деякі науковці висловлюють думку, що юридичні обов'язки можуть реалізовуватися у двох формах: дотримання та виконання. Це відрізняється від загального підходу до реалізації права, який включає чотири форми: дотримання, виконання, використання і застосування. Дотримання виступає першою і головною (універсальною) формою, за допомогою якої всі суб'єкти суспільних відносин реалізують свої обов'язки, як активні, так і пасивні.

Реалізація екологічних обов'язків громадян у формі дотримання передбачає правомірну поведінку, що визначається пасивним утриманням від порушення встановлених нормами екологічного законодавства правил та заборон. Характерною ознакою цієї форми є те, що громадяни одночасно з виконанням екологічних обов'язків реалізують свої конституційні та закріплені поресурсовим законодавством екологічні права. Така поведінка сприяє охороні довкілля та усвідомленому ставленню до природних багатств.

Активна (іноді й пасивна) форма реалізації екологічних прав виступає у вигляді добровільних позитивних дій суб'єктів, що відповідають вимогам уповноважувальних норм екологічного права. Завдяки цьому підходу громадяни виконують основні екологічні зобов'язання. Ця форма передбачає виконання законодавчо визначених дій, які можуть здійснюватися на основі самостійних переконань суб'єкта або з остраху перед можливим примусом. Виконання таких обов'язків регламентується не лише нормативно-правовими актами, а й окремими договорами або індивідуальними рішеннями. Особливе значення має виконання конституційно закріплених обов'язків, зокрема сплата податків, дотримання правопорядку, уникнення шкідливого впливу на природу та компенсація нанесених збитків.

Застосування норм права в контексті екологічних обов'язків розглядається подвійно: як форма реалізації права загалом та як завершальна стадія реалізації еколого-правових норм. Це зумовлено тим, що правозастосування слугує фінальною фазою правового регулювання, яка впливає на подальшу поведінку учасників специфічних екологічних правовідносин.

Правозастосування щодо екологічних обов'язків громадян проявляється в декількох ситуаціях. По-перше, коли норми передбачають можливість реалізації обов'язку лише після ухвалення індивідуально-правового рішення компетентного органу, наприклад, у положеннях ст.206 Земельного кодексу України щодо плати за землю. Згідно з цими нормами, використання земельної ділянки є платним і регулюється відповідно до чинного законодавства. По-друге, застосування здійснюється у випадках спорів про право, коли сторони не можуть

дійти згоди щодо змісту відповідних прав і обов'язків. Такі спори вирішуються виключно судовими органами (ст. 158 Земельного кодексу України) або органами місцевого самоврядування в межах населених пунктів (частина 3 ст. 158). При вирішенні спорів про межі земельних ділянок чи дотримання правил добросусідства враховується також ст. 160 цього ж кодексу, яка визначає права та обов'язки сторін під час розгляду таких суперечок.

По-третє, правозастосування має місце при вчиненні екологічного правопорушення, коли постає необхідність визначення юридичної відповідальності. Наприклад, це регулюється відповідними статтями Водного кодексу України: ст. 109 встановлює порядок вирішення спорів щодо використання водних ресурсів, ст. 110 передбачає відповідальність за порушення водного законодавства, а ст. 111 визначає порядок і розміри відшкодування шкоди. При цьому відшкодування завданих довкіллю збитків здійснюється відповідно до норм екологічного та цивільного законодавства. Якщо завдано шкоди природним ресурсам, діють відповідні положення екологічного законодавства, наприклад, земельного, водного, лісового чи повітряного.

Під час відшкодування збитків слід орієнтуватися на положення водного й інших підгалузей екологічного законодавства. У разі відсутності норм для визначення збитків, як-от у водному законодавстві, доцільно в субсидіарному порядку застосовувати положення цивільного законодавства. При цьому збитки, завдані водним ресурсам, визначаються відповідно до розроблених методик і такс[150, с.245].

Правовий механізм забезпечення виконання екологічних обов'язків включає низку елементів:

По-перше, це передбачає наявність можливості виконання екологічного обов'язку, чітко визначеного у правових актах. По-друге, необхідно встановити екологічно-правовий статус громадян як суб'єктів, які несуть відповідні обов'язки, та визначити особливості їхньої правосуб'єктності. По-третє, важливим є закріплення фактичного складу екологічних правовідносин із чітким визначенням умов настання екологічних обов'язків громадян. По-четверте, слід

усунути прогалини в екологічному законодавстві, яке регулює виконання таких обов'язків. По-п'яте, необхідно здійснювати тлумачення правових норм, що встановлюють відповідні обов'язки. Нарешті, до механізму слід включити розробку системи застосування як загальних, так і спеціальних гарантій реалізації екологічних зобов'язань[238, с.168] .

Механізм правової реалізації екологічного обов'язку може ефективно функціонувати лише за умови його комплексного підходу. Відсутність хоча б одного з компонентів цього механізму фактично означає його неподільну відсутність. У юридичній літературі основну увагу традиційно зосереджують на механізмах реалізації екологічних прав громадян. Водночас екологічні обов'язки заслуговують на не менш детальне опрацювання та надійний захист, адже їхнє значення є рівнозначним правам і свободам.

Механізм виконання екологічних обов'язків фізичними особами, а також гарантії їх реалізації у сфері охорони довкілля розглянуто у дослідженні С. Тагієва. Водночас дослідник запропонував визначення правових гарантій забезпечення реалізації обов'язків фізичних осіб у сфері охорони довкілля, розглядаючи їх як правові умови та засоби, що сприяють реалізації обов'язків фізичних осіб. Водночас науковцем сформульовано визначення правових гарантій забезпечення реалізації обов'язків фізичних осіб у галузі охорони довкілля як правових умов і засобів забезпечення реалізації обов'язків фізичних осіб та запропоновано їхню класифікацію. З урахуванням практичної спрямованості та інших ознак цих гарантій виділено ідеологічні, організаційні, економічні та контрольні гарантії[215]. На думку дослідника, правовий механізм реалізації екологічних обов'язків має включати такі ключові аспекти: забезпечення можливості виконувати екологічні обов'язки, чітко визначені законодавством; визначення екологічно-правового статусу громадян як носіїв цих обов'язків, з урахуванням особливостей їхньої правосуб'єктності; закріплення фактичного складу екологічних правовідносин із детальним визначенням умов, за яких у громадян виникають екологічні обов'язки; усунення прогалин в екологічному законодавстві, що регламентує виконання таких

обов'язків; тлумачення правових норм, які регулюють екологічні обов'язки; розробку дієвого механізму застосування загальних та спеціальних гарантій для забезпечення виконання екологічних зобов'язань[215, с.168].

Охорона навколишнього середовища та реалізація ефективної екологічної політики належать до пріоритетних завдань, які стоять перед урядами сучасних держав. Формування норм міжнародного та національного права, що регулюють обов'язки громадян в екологічній сфері відбувається у другій половині ХХ століття. Історично ці обов'язки були вперше відображені в міжнародних документах. Конституції сучасних держав закріплюють цілу низку принципів управління і регулювання, що лежать в основі охорони навколишнього природного середовища.

3.4. Юридичний обов'язок громадян щодо сплати податків

Кожна сучасна держава, незалежно від форми правління, державного устрою чи типу державної політики, не може функціонувати без фінансових ресурсів, які забезпечують реалізацію її основних завдань. Для того щоб держава могла виконувати свої функції, необхідно мати стабільні джерела формування фінансових ресурсів, які дозволяють покривати витрати, пов'язані з її діяльністю. Світовий досвід та українська практика демонструють, що більша частина доходів державного бюджету формується за рахунок податкових надходжень.

Податки є головним джерелом формування бюджету на всіх рівнях державної влади. Від їхнього своєчасного надходження залежить, наскільки ефективно органи державної влади й місцевого самоврядування зможуть виконувати свої завдання з фінансування різних напрямів суспільного життя. Це стає особливо актуальним у період воєнного стану, коли доходи від податку на доходи фізичних осіб, зокрема на грошове забезпечення військовослужбовців, відіграють ключову роль. Наповненість бюджету безпосередньо залежить від того, наскільки сумлінно та вчасно платники податків виконують свій

юридичний обов'язок перед державою щодо сплати податків, зборів та інших фіскальних платежів. Юридичному обов'язку громадян у податковій сфері присвячено праці вітчизняних вчених, серед яких: У. Бек, О. Беспалова, А. Гетьман, О. Бондаренко, П. Дуравкін, О. Зігрій, Ю. Костенко, І. Проць, О. Шинкарьов та інші[4; 5; 10; 24; 37; 47; 89; 177;].

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України, введення воєнного стану та зміни у податковому законодавстві зробили питання юридичних обов'язків громадян у сфері оподаткування в українському праві ще більш актуальним.

Податки можна порівняти з «кров'ю» держави, адже вони є основним джерелом її розвитку. У ст. 67 Конституції України чітко встановлює юридичний обов'язок кожного громадянина сплачувати податки і збори у визначеному законом порядку та розмірах[83]. У контексті виконання юридичного обов'язку зі сплати податків та з метою формування доходної частини державного бюджету, між державою та платниками податків формуються правовідносини. У цих правовідносинах, окрім суб'єктивних прав і юридичних обов'язків громадян, що визначають їхній юридичний зміст, можна виокремити ще два фундаментальні аспекти: суб'єктів права та об'єкти права. З іншого боку, у випадку аналізу структури таких правовідносин набуває значення зміст цих відносин. Вони встановлюють юридичний обов'язок держави забезпечувати створення належних умов для виконання податкових зобов'язань, а також гарантувати постійне та безперебійне надходження фінансових ресурсів до централізованого грошового фонду на відповідному територіальному рівні. Це необхідно для подальшого спрямування таких ресурсів на задоволення публічних потреб. Це поняття юридичного обов'язку у широкому розумінні, але можна говорити про поняття даного обов'язку у вузькому значенні, а саме: як про юридичний обов'язок громадян сплатити податки до бюджету держави[10, с.84].

Обов'язок громадян сплачувати податки є конституційним зобов'язанням, правове регулювання якого здійснюється через норми податкового та зборового

законодавства. Конституційно-правова норма, що встановлює обов'язок кожної особи сплачувати податки, закріплена у статті 67 Конституції України. Аналіз положень цієї статті свідчить, що даний обов'язок поширюється на всіх осіб, які постійно перебувають на території України на законних підставах, незалежно від їхнього громадянства чи його відсутності. Таким чином, цей обов'язок стосується як громадян України, так і іноземців чи осіб без громадянства. Виконання обов'язку зі сплати податків формує правовідносини між податковим платником і державою, яка в рамках цих відносин забезпечує гарантії безпеки, соціального захисту та фінансового добробуту особи. Згідно з усталеною класифікацією конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, обов'язок зі сплати податків відноситься до категорії соціально-економічних прав, свобод і обов'язків. У цьому контексті податковий обов'язок становить одну з ключових складових податкового права, навколо якої формується переважна більшість податкових правовідносин. Реалізація податкового обов'язку є не лише конституційним зобов'язанням, а й має пріоритетний статус щодо інших майнових обов'язків платника податків. Держава виступає головним суб'єктом податкових відносин, наділеним владними повноваженнями стосовно інших учасників цих відносин. Вона активно застосовує низку імперативних заходів впливу, що дає можливість формувати та спрямовувати поведінку решти учасників[177, с.498-499].

Податковий орган діє від імені держави, реалізуючи свої повноваження, тоді як суб'єкт зобов'язаний виконувати встановлені для нього правила поведінки, що мають юридичний характер. До прикладів таких обов'язків належать сплата податків і подання звітності. Сутність цих правовідносин полягає у визначенні прав та юридичних обов'язків кожного учасника. Проведений аналіз змісту таких відносин свідчить, що обидві сторони, тобто держава та платники податків, мають безпосередній майновий інтерес у процесі оподаткування. Зміст даних правовідносин розкривається через характеристику прав і юридичних обов'язків суб'єктів. Аналіз змісту даних правовідносин дозволяє зробити висновок, що обидві сторони, а саме: держава та платники

податків мають безпосередній майновий інтерес у процесі оподаткування. Насамперед, держава зацікавлена у податкових надходженнях, оскільки вони становлять основне джерело формування доходів бюджету. А платники податків, сплачуючи податки, зацікавлені у зменшенні податкового навантаження[177, с.500].

Прийняття Податкового кодексу України стало основою для нормативно-правового закріплення однієї з ключових категорій податкового права – юридичного обов'язку громадян. Це поняття не використовувалося раніше у податковому законодавстві України[37, с.179]. Юридичні обов'язки та права платників податків закріплені у статтях 16 і 17 Податкового кодексу України[135]. На думку Конституційного Суду України, закріплені в підпункті 16.1.13 пункту 16.1 статті 16, підпункті 20.1.11 пункту 20.1 статті 20 Податкового Кодексу компетенція контролюючих органів та обов'язок платників податків є важливими складовими для забезпечення виконання вимог частини першої статті 67 Конституції України. У ній закріплено, що кожна особа зобов'язана сплачувати податки і збори відповідно до порядку та розмірів, визначених законом[197].

В процесі визначення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків платників слід звернути увагу на логіку, яку використовує законодавець: спершу формулюються юридичні обов'язки, а вже потім – права. Це означає, що обов'язки платника податків виникають за умов наявності об'єкта оподаткування, а також певних фактів, які створюють юридичний обов'язок громадянина щодо виконання своїх податкових зобов'язань. Пояснюється це природою юридичного обов'язку щодо сплати податків і зборів, який визначається владними, імперативними приписами з боку держави відносно реалізації суб'єктом юридичного обов'язку щодо сплати податків і зборів[22, с.26]. Саме тому платник податків передусім виконує юридичний обов'язок, який, у свою чергу, визначає певні права.

Податкові правовідносини і реалізація обов'язку щодо сплати податків формують своєрідне протистояння між податковим органом і платником. У

зв'язку з цим виникає потреба чітко врегулювати межі допустимих дій, права та обов'язки кожної зі сторін. Слід виділити основні групи юридичних обов'язків платників. До них належать обов'язки щодо податкового обліку (постановка на облік або реєстрація в податковому органі, що набуло нового значення з появою в Україні державних реєстрів фізичних і юридичних осіб – платників податків), надання інформації компетентним органам (наприклад, про відкриття рахунків чи рішення суду) та сплата податків. Це означає необхідність самостійного і точного розрахунку сум податкових платежів, своєчасної сплати в необхідному обсязі та погашення заборгованостей. Також важливими є зобов'язання у сфері податкової звітності – ведення бухгалтерського обліку, коригування звітності, своєчасне складання звітів, їхнє збереження, подання до податкових органів необхідної документації, пояснень і довідок, а також виконання вимог або обґрунтування відмови у їх виконанні. Згідно з положеннями Податкового кодексу України, платники податків можуть бути звільнені від відповідальності за несвоєчасне виконання своїх обов'язків у випадках, коли вони не можуть дотриматися встановлених строків для сплати податків і зборів, подання звітності, а також реєстрації податкових або акцизних накладних, розрахунків коригування чи інших електронних документів. Це, зокрема, стосується документів, що містять інформацію про залишки пального або етилового спирту. Однак така відстрочка можлива лише за умови виконання цих обов'язків упродовж шести місяців після скасування або припинення воєнного стану в Україні. Положення статті 72 Податкового кодексу свідчать, що виконання платником юридичного обов'язку зі сплати визначених податків може реалізуватися навіть за умови встановлення факту невиконання або неналежного його виконання. Крім того, зазначені способи можуть застосовуватись як за ініціативою самого платника податків, так і на підставі рішення податкового органу. Наприклад: нарахування пені, накладення арешту на майно, заборона відчуження майна[135].

Так, у разі відсутності у платника податків можливості своєчасно виконати свій юридичний обов'язок щодо дотримання термінів сплати податків та зборів,

подання звітності та/або документів (повідомлень), реєстрації у відповідних реєстрах податкових або акцизних накладних, розрахунків коригування, подання електронних документів, що містять дані про фактичні залишки пального та обсяг обігу пального або спирту етилового тощо, такі особи звільняються від передбаченої ПК України відповідальності з обов'язковим виконанням таких обов'язків протягом шести місяців після припинення або скасування воєнного стану в Україні (пп. 69.1 п. 69 підрозділу 10 Розділу XX ПК України)[135]. Реалізація обов'язку сплати податків і зборів у порядку і розмірах, встановлених законом, передбачає вчинення ряду активних дій, які чітко визначені законодавством. Виконання, яке полягає у цілеспрямованій, свідомій, активній, юридично значущій поведінці суб'єктів юридичного обов'язку є основною формою їх реалізації[140, с.431]. Виконання юридичного обов'язку зі сплати податків є важливим елементом, що забезпечує суспільний інтерес у своєчасному й повному поповненні державних фінансових ресурсів. Це необхідно для стабільного функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, а також для реалізації соціально-економічних програм.

В Україні військовий збір визначено як загальнодержавний податок, який підлягає сплаті фізичними особами, як резидентами, так і нерезидентами, із доходів, передбачених Податковим кодексом України. Через повномасштабне вторгнення Російської Федерації з 24 лютого 2022 року Верховна Рада України активно вносить зміни до Податкового кодексу шляхом прийняття нових законів. Як результат, податкове законодавство зазнало суттєвих трансформацій і продовжує змінюватися, адаптуючись до поточних умов. Так, наказом Міністерства фінансів України від 29.07.2022 р. № 225 затверджено «Порядок підтвердження можливості чи неможливості виконання платником податків обов'язків, визначених у підпункті 69.1 пункту 69 підрозділу 10 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України», який набрав чинності 06.09.2022 р.[145].

Цей наказ поширюється на платників податків – фізичних осіб, які є резидентами України, включаючи самозайнятих осіб, а також на юридичних осіб

(як резидентів, так і нерезидентів України) та їхні відокремлені підрозділи. Він охоплює тих, хто володіє, отримує або передає об'єкти оподаткування, а також веде діяльність чи здійснює операції, що підлягають оподаткуванню. На зазначених осіб покладається обов'язок щодо сплати податків і зборів, подання звітності та виконання інших вимог, передбачених податковим законодавством. При цьому необхідно враховувати різницю в підставах і умовах звільнення від виконання таких зобов'язань залежно від категорії платника податків. Як важливий позитивний аспект варто зазначити, що законодавець встановив чіткий та вичерпний перелік умов, за яких платників податків, здатних своєчасно виконувати свої зобов'язання, може бути звільнено від відповідальності за несвоєчасне подання податкової звітності[89, с.189-190].

Важливим аспектом також є встановлення та скасування зборів на обов'язкове державне пенсійне страхування для окремих видів господарських операцій, а також встановлення їхніх розмірів і механізмів сплати. Усі ці процеси регулюються відповідно до Закону України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування»[160].

Платники податків, у яких відновилося можливість виконувати свої податкові обов'язки, граничний термін виконання яких припадає на період починаючи з 24 лютого 2022 року до дня відновлення можливості платника податків, звільняються від відповідальності за несвоєчасне виконання таких обов'язків, за умови виконання ними таких податкових обов'язків: щодо реєстрації податкових накладних/розрахунків коригування в Єдиному реєстрі податкових накладних; подання звітності; сплати податків і зборів, протягом 60 календарних днів з першого дня місяця, наступного за місяцем відновлення таких можливостей платників податків[22, с.27].

Звільнення від юридичних зобов'язань щодо нарахування, сплати та подання податкової звітності з податку на доходи фізичних осіб передбачено для певних категорій самозайнятих осіб. Це стосується фізичних осіб-підприємців та осіб, які займаються незалежною професійною діяльністю, незалежно від того, чи мали вони найманих працівників. Якщо такі особи були призвані на військову

службу під час мобілізації або залучені до виконання завдань у межах мобілізаційних заходів за посадами, визначеними штатами воєнного часу, вони звільняються від обов'язку нарахування, сплати та подання податкової звітності. Ця пільга діє протягом усього періоду військової служби, встановленого відповідно до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію»[164]. Крім того, вони також звільняються від обов'язків щодо єдиного податку. . и податків своїх зобов'язань із погашення податкового боргу. Станом на 1 червня 2022 року кількість боржників збільшилася у 2,6 раза в порівнянні з аналогічним періодом 2021 року, а загальний розмір податкового боргу до зведеного бюджету зріс на 25,6 відсотка[146].

Конституційним Судом України (рішення щодо відповідності Конституції України окремих положень Податкового кодексу України) визнано, що закріплені в підпункті 16.1.13 ст. 16, підпункті 20.1.11 ст. 20 Податкового Кодексу України компетенція контролюючих органів та обов'язок платників податків є необхідними умовами для забезпечення виконання приписів ч.1.ст. 67 Конституції України. Розгляд зазначених положень дозволяє Суду дійти висновку, що вони не встановлюють прямої заборони на виїзд за кордон для фізичної особи з податковим боргом. При цьому підпункт 94.2.2 пункту 94.2 статті 94 має відношення виключно до обмеження права власності платника податків на його майно у випадку, коли ця особа має податковий борг і здійснює виїзд за кордон.

Крім того, Конституційний Суд України дійшов висновку, що застосування адміністративного арешту майна платника податків з метою забезпечення виконання цим платником податків своїх обов'язків не є порушенням права особи на недоторканність житла. Таким чином, застосування адміністративного арешту майна платника податків не позбавляє його права власності на зазначене майно, гарантованого статтею 41 Конституції України. [164]. Заслуговує на особливу увагу рішення Конституційного Суду України, за конституційною скаргою ТОВ «Геомакс-Ресурс. Конституційний Суд України встановив, що фактично негайне набрання чинності нормою Податкового

кодексу України у зазначеній справі (лише за один день до початку нового податкового періоду) призвело до надмірного податкового навантаження на фінансову діяльність суб'єктів господарювання. Особливо це вплинуло на малі та середні підприємства, які, на відміну від великих корпорацій, можуть не володіти достатніми фінансовими ресурсами для оперативної сплати податків. Це, у свою чергу, створює нерівні умови для виконання податкових зобов'язань. Такі зміни в податковому законодавстві України суперечать принципам державної політики щодо забезпечення конкуренції у сфері підприємницької діяльності, гарантованим ч.3 ст. 42 Конституції України. У рішенні зазначено, що у випадках, коли законодавче регулювання запроваджує нові вимоги, які погіршують правове становище певної категорії осіб, законодавець зобов'язаний забезпечити наявність адекватного перехідного періоду. Цей період має бути раціональним за своєю тривалістю та відраховуватися від моменту офіційного оприлюднення закону до часу набуття ним чинності або початку його практичного застосування. Такий підхід необхідний для того, щоб заінтересовані особи мали достатньо часу на підготовку до дотримання вимог, встановлених новим законодавчим регулюванням[164]. Тобто, законодавець повинен забезпечити належний баланс між частими змінами законодавства та стабільністю податкових норм для платників податків. Важливо оперативно й ефективно реагувати на зміни в економічному житті суспільства, уникаючи при цьому негативного впливу оподаткування на економічний розвиток держави.

Отже, можна сказати, що юридичні обов'язки у податковій сфері є важливим елементом соціального життя кожної людини. Вони дозволяють зберігати правопорядок у державі, мають бути чітко прописані в нормативно-правових актах для поповнення державних коштів. В умовах воєнного стану законодавцю слід звернути увагу на регулювання та реалізацію юридичного обов'язку громадян у податковій сфері[22, с.27-28]. Здійснення юридичного обов'язку щодо сплати податків, передбачає зацікавленість суспільства у своєчасному та повному забезпеченні надходжень до публічних грошових

коштів, фінансове забезпечення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, а також з фінансування соціально-економічних програм.

Практика застосування чинного законодавства щодо юридичних обов'язків в умовах воєнного стану потребує детальнішого аналізу, систематизації та вдосконалення. Подальші дослідження мають бути спрямовані на глибоке вивчення та розкриття специфіки виконання юридичних обов'язків у різних сферах, що регулюються положеннями та нормами чинного законодавства.

Таким чином, конституційна природа та універсальний характер обов'язку сплати законно встановлених податків ґрунтуються на сукупності взаємопов'язаних конституційно-правових норм, які регулюють правовідносини у цій сфері. Закріплення цього обов'язку в Конституції України, яка має найвищу юридичну силу і пряме застосування, визначає його центральну роль та вплив на різноманітні категорії суб'єктів, залучених у відповідних правовідносинах. Виконання обов'язку сплачувати податки поширюється на будь-яку особу, яка законно перебуває в межах території України, незалежно від її правового статусу. Це стосується громадян України, іноземців, осіб без громадянства тощо. Усі зазначені категорії одночасно виступають і як платники податків, і як споживачі бюджетних ресурсів держави або місцевого самоврядування. Виконуючи цей конституційний обов'язок, будучи користувачем бюджетних коштів, сформованих із податків, а також беручи участь у виробничій діяльності, установах громадянського суспільства чи держави, людина свідомо або несвідомо стає учасником і ініціатором об'єднання громадян на засадах загальності, справедливості та міжпоколінної солідарності. Вона сприяє ефективному функціонуванню цих процесів, забезпечуючи баланс між правами й обов'язками громадянина та підтримуючи соціальне партнерство.

3.5. Удосконалення механізму формування та реалізації юридичного обов'язку громадянина

На сучасному етапі розвитку глобального суспільства значущість і важливість ефективної реалізації юридичних обов'язків не лише не втрачає своєї актуальності, але й продовжує стрімко зростати. Ця проблема обумовлена певною асиметрією між правами та юридичними обов'язками людини і громадянина в різних державах світу, включаючи Україну, а також наявністю помітного розриву між зазначеними категоріями на міжнародному рівні. Додатково ситуацію ускладнюють чинники, які сприяють міжнародній нестабільності: сепаратистські рухи, регіональний екстремізм, міжнародний тероризм. Ці явища набувають все більшого транснаціонального характеру та становлять вагомую загрозу для будь-якої держави.

У науковій площині донині залишається невирішеною низка теоретичних і практичних проблем, передусім пов'язаних із механізмом реалізації юридичного обов'язку, що зумовлює потребу у визначенні сучасного стану його дослідження у вітчизняній правовій доктрині [108, 43]. Ступінь розвитку інституту юридичного обов'язку громадянина в державі є показником рівня розвитку самої держави, а належний механізм реалізації норм, що закріплюють юридичні обов'язки громадянина, свідчить про демократизм, правопорядок, законність та наближеність держави до рівня правової.

Юридичні обов'язки слугують універсальною основою правового регулювання, адже їхня сутність сформована тисячолітнім досвідом, базованим на уявленнях про належне і справедливе. За сучасних умов змінюються соціальний устрій, структура суспільства, система прав та обов'язків, загальна політична, економічна, соціальна ситуація в державі. Тому, концептуальні підходи до феноменологічної оцінки юридичних обов'язків у структурі та динаміці механізму правового регулювання потребують переосмислення й перегляду з урахуванням соціокультурних змін, що відбуваються у усіх сферах суспільного життя українського суспільства.

Науковці А. Колодій та А. Олійник відносять до складових механізму реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина, у широкому розумінні, такі елементи: конституційні норми, що визначають суб'єктивні права індивіда; власне конституційні права та свободи, їхній зміст, структура, а також гарантії належного здійснення; юридичні обов'язки громадян; юридичну діяльність, яка виступає основним засобом реалізації конституційних норм; принцип законності та рівень правосвідомості особи, що забезпечують правильне розуміння конституційних прав, свобод та обов'язків; стадії реалізації конкретного конституційного права[63, с.219]. Підкреслимо, що реалізація юридичних обов'язків особою завжди відбувається внаслідок правомірної поведінки.

Погоджуємося з висновками О. Черновол про те, що «правові засади механізму реалізації основних обов'язків людини і громадянина передбачають необхідність обов'язкового прийняття конкретизуючих законів. Такий принцип побудови правової основи механізму реалізації основних обов'язків людини і громадянина є результативним, оскільки такі обов'язки та механізм їх реалізації, конкретизуються галузевим законодавством в межах встановлених Конституцією»[227, с.58]. Дослідниця робить висновок, що механізм правового забезпечення та реалізації юридичних обов'язків людини і громадянина має комплексний та структурований характер. Він включає три основні складові: нормативну, інституційну та організаційну. Нормативна складова охоплює норми, що визначають сутність і зміст юридичних обов'язків. Інституційна складова представлена суб'єктами, уповноваженими забезпечувати належне виконання цих обов'язків. Організаційна складова формує систему зв'язків, які забезпечують ефективний механізм реалізації юридичних обов'язків. Авторка трактує модель правового забезпечення та реалізації юридичних обов'язків людини і громадянина як систему правових норм. Ця система закріплює юридичні обов'язки, визначає принципи та механізми їх забезпечення й реалізації. У разі невиконання або неналежного виконання обов'язків вона передбачає можливість застосування юридичної відповідальності[231, с.78-79].

Подібна позиція викладена в дослідженні О. Білоскурської, яка описує механізм реалізації обов'язку дотримання Конституції України та законів України, а також поваги до прав, свобод, честі і гідності інших осіб як систему взаємопов'язаних і взаємодіючих засобів. Ці засоби, передбачені Конституцією та законами України, включають організаційні, нормативно-правові й інші інструменти матеріального, процесуального, примусового та стимулюючого характеру, спрямовані на забезпечення виконання обов'язків громадянами України[7, с.13]. Підтримуючи данні позиції, варто звернути увагу на роль правової свідомості та переконання у механізмі реалізації юридичних обов'язків.

Аналізуючи поняття та структуру механізму реалізації основних обов'язків Л. Летнянчин пропонує розглядати механізм реалізації основних обов'язків: у вузькому розумінні як систему їх гарантій, яка включає: правову основу та інституційний елемент; в широкому значенні: як систему гарантій; як процес практичного здійснення обов'язків; як умови і фактори, що впливають на їх практичну реалізацію[101, с.160].

Розуміння механізму реалізації юридичних обов'язків неможливо без виявлення та визначення основних чинників, що впливають на реалізацію юридичних обов'язків громадянина.

Важливою умовою удосконалення механізму реалізації юридичних обов'язків є якісне нормативне правове регулювання та ефективне законодавство, яке містить чіткі і зрозумілі правові норми, що визначають юридичні обов'язки громадян. Якість законодавства визначається: відповідністю вимог нормативно-правових актів потребам суспільного розвитку; актуальністю та своєчасністю нормотворчості; чіткістю меж правового регулювання; послідовним здійсненням систематизації законодавства, що дозволяє подолати протиріччя та прогалини; дотриманням порядку прийняття закону. На наш погляд, за сучасних умов потребує вдосконалення відповідальність за невиконання юридичних обов'язків. Наприклад, закріплення на конституційному рівні юридичних обов'язків громадянина щодо поваги до людської гідності та проголошення її однією з найвищих соціальних цінностей є

важливим кроком до утвердження демократичних принципів в Україні. Визнання людини як найвищої соціальної цінності у Конституції України покладає обов'язок як на державу, так і на кожного громадянина виявляти належну повагу до гідності кожної людини [189]. Однак лише реальне втілення конституційних норм у життя має значення для забезпечення права кожного на повагу до його гідності. Відсутність нормативної регламентації даних питань ускладнює реалізацію як прав, так і юридичних обов'язків.

Традиційно загальна теорія права розглядає дві форми реалізації юридичних обов'язків: дотримання та виконання. Дотримання пов'язане з обов'язком утримуватися від певних дій. Ця форма проявляється в пасивній поведінці громадян, коли реалізуються саме пасивні обов'язки. Виконання юридичних обов'язків, навпаки, вимагає активних дій від індивіду. Таким чином, реалізуються активні обов'язки.

До основних методів реалізації юридичних обов'язків належать: переконання, стимулювання та примус. Переконання тісно пов'язане з правовим вихованням, високим рівнем правосвідомості й правової культури, формуванням переконань щодо необхідності виконання юридичних обов'язків. Метод переконання є основним методом, який забезпечує добровільне виконання обов'язків без негативних наслідків для особи. За допомогою методу переконання держава здійснює виховання індивіда, звертається до його свідомості та формує звичку дотримуватися правових норм.

Стимули у механізмі правового регулювання є різноманітними, до них відносять правові заохочення та правові пільги. Правовий стимул спонукає до правомірної поведінки шляхом обіцянки позитивних наслідків такої поведінки. А правове заохочення слід розглядати як специфічну форму та міру юридичного визнання заслуг суб'єкта права перед суспільством. Воно базується на реалізації відповідного суб'єктивного вчинку, що виходить за межі звичайного виконання обов'язків, або досягненні суспільно значущого результату. Такими прикладами можуть слугувати затримання небезпечного злочинця, порятунок людей під час природних катастроф, пожеж чи інших надзвичайних ситуацій, а також значущі

досягнення у сфері науки, наприклад, здійснення видатного наукового відкриття[95, с.547]. Стимулювання полягає також у наданні пільг, імунітетів та заохочень.

Державний примус за своєю природою є силовим, він застосовується у тому випадку, якщо методи переконання або стимулювання не дали очікуваних результатів. Під державним примусом вітчизняні науковці розуміють психологічний, матеріальний або фізичний вплив повноважних органів і посадовців держави на людину з метою спонукати її до суспільно корисної поведінки навіть проти її бажання. Державний примус обмежує свободу людини, ставить її в таке становище, коли у неї немає вибору, крім варіанту, запропонованого державною владою та має втілюватися винятково у правових формах[95, с.129]. За невиконання, або неналежне виконання юридичних обов'язків настають негативні наслідки, які передбачені санкцією правової норми.

Дієвість різних форм юридичного зобов'язання, передусім визначення юридичних обов'язків громадянина, пов'язана не стільки з формальним закріпленням переліку обов'язків, приписів та заборон, скільки з рівнем правосвідомості та правової культури суспільства. Рівень правосвідомості та правової культури особи, а також її моральні, психологічні, політичні установки та світогляд впливають на реалізацію юридичних обов'язків. Правосвідомість допомагає людині «побачити» набір можливих способів досягнення цілей юридично значущої поведінки і зробити вибір конкретних засобів, правильно оцінити соціальну ефективність обраної тактики і стратегії досягнення цілей[149, с.125]. Високий рівень правосвідомості є ключем до ефективного регулювання суспільних відносин і стабільного розвитку суспільства.

Л. Матвєєва підкреслює, що правосвідомість та правова культура є результатом цілеспрямованого виховання правосвідомості, найвищим ступенем правосвідомості, яка виражає внутрішньо усвідомлене ставлення до всього правового життя суспільства[111, с.231]. Слід акцентувати увагу і на тому, що правосвідомість і правова культура, як ключові чинники ефективності правового

регулювання, зрештою залежать від моральної основи права. Вони прив'язуються до суспільних уявлень про належне (обов'язок) та справедливість (мораль). Моральні основи права та рівень сформованих у суспільстві уявлень про обов'язок (як категорію моралі), що охоплює аспекти належного і справедливого, виступають ключовим чинником у процесі правової формалізації людських обов'язків, які закріплюються Конституцією держави. Отже, моральні засади права та юридичні обов'язки взаємопов'язані між собою.

Система правового виховання, спрямована на формування громадянських якостей особистості, відіграє ключову роль у розвитку правосвідомості та правової культури в українському суспільстві. Саме громадянин, який дотримується правових норм, може стати гарантом прогресивного розвитку демократичної, правової держави. Правове виховання спрямоване на фіксацію у свідомості людини установок, які є своєрідними орієнтирами у повсякденному житті[55, с.37]. Серед форм правового виховання розрізняють: правову пропаганду, правову освіту, правове інформування, самоосвіту та інше. Під правовою просвітою дослідники розуміють цілеспрямовану та систематичну діяльність держави та суспільства з формування та підвищення правової свідомості та правової культури серед значної кількості суб'єктів, з метою протидії правовому нігілізму та сприяння духовному розвитку особистості[216, с.90].

Система правового виховання визначена Указом Президента України, яким затверджено Національну програму правової освіти громадян. У рамках її реалізації розробляються та впроваджуються регіональні комплексні програми, спрямовані на забезпечення правової обізнаності населення. Національна програма правової освіти населення затверджена з метою підвищення рівня правової освіти серед населення, створення сприятливих умов для отримання громадянами правових знань та забезпечення їхнього конституційного права на обізнаність про свої права і обов'язки. Основні напрями реалізації програми правової освіти населення:

реалізація системи заходів освітнього, виховного та інформаційного спрямування, орієнтованих на забезпечення сприятливих умов для формування у громадян необхідного рівня правових знань та практичних умінь їх застосування. Це передбачає не лише ефективне використання громадянами своїх прав і свобод, але й усвідомлене виконання супутніх обов'язків, визначених законодавством;

формування високого рівня правової культури та правосвідомості особи, її ціннісних орієнтирів та активної позиції як члена громадянського суспільства[119]. Слід зазначити, що програма потребує нової редакції з урахуванням сучасних викликів які відбуваються в українському суспільстві та зв'язків з процесами побудови національної державності, формування політичної нації та євроінтеграційними процесами.

Пріоритетна роль у формуванні правосвідомості і правової культури належить і патріотичному вихованню. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України була затверджена Міністерством освіти і науки України в червні 2022 року. У концепції підкреслюється, що під час війни, розв'язаної російською федерацією проти України, виникає гостра необхідність перегляду досягнутого і впровадження системних заходів. Ці заходи мають бути спрямовані на зміцнення національно-патріотичного виховання дітей та молоді, сприяючи формуванню нового покоління українців, які діятимуть на основі національних і європейських цінностей.

Метою національно-патріотичного виховання є формування свідомого й самодостатнього громадянина-патріота України, який є гуманістом і демократом, готовим виконувати громадянські та конституційні обов'язки, шанувати та переймати духовні й культурні надбання українського народу. Це також спрямовано на досягнення високої культури взаємин, розвиток активної громадянської позиції, утвердження національної ідентичності на основі духовно-моральних цінностей та збереження національної самобутності.

У результаті впровадження системи національно-патріотичного виховання очікуються наступні зміни:

забезпечення у молодого покоління розвинутої патріотичної свідомості і відповідальності, почуття вірності, любові до Батьківщини, поваги до національних, історичних, культурних і духовних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, державної мови та державних символів України, турботи про спільне благо, природу, збереження та шанування національної пам'яті, формування активної громадянської позиції;

зацікавленість молоді щодо служби у Збройних Силах України, готовність до захисту України та виконання конституційного і громадянського обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, з метою становлення її як правової, демократичної, соціальної держави;

формування компетенцій, необхідних для захисту України, служби в Збройних Силах України;

збереження стабільності в суспільстві, соціальному та економічному розвитку країни, зміцнення її обороноздатності та безпеки;

створення ефективної системи національно-патріотичного виховання молоді;

консолідація зусиль суспільних інституцій у справі виховання підростаючого покоління[87].

З метою вшанування світлої пам'яті, громадянської відваги і самовідданості, сили духу, стійкості та героїчного подвигу воїнів, полеглих під час виконання бойових завдань із захисту державного суверенітету та територіальної цілісності України, мирних громадян, які загинули унаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, указом Президента України від 16 березня 2022 року започатковано проведення загальнонаціональної хвилини мовчання за співвітчизниками, загиблими внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, яку оголошувати у всіх засобах масової інформації незалежно від форми[157]. Ця символічна об'єднавча дія, відкрита для участі всіх людей, покликана зберегти пам'ять про ціну нашої спільної боротьби за свободу і незалежність. Культура пам'яті допомагає формувати культуру співчуття, яка об'єднує українське суспільство.

Проблема правового виховання пов'язана з проблемами правового інформування особистості, що дозволяє найбільш повно використовувати права і свободи особистості та виконувати юридичні обов'язки. Ефективне інформування громадян про їхні юридичні обов'язки є важливим елементом правової культури суспільства. Досягнення необхідного рівня правової інформованості особи, усвідомлення правових приписів та цінностей складають основу її правосвідомості та правової культури та відповідно основу правомірної поведінки. Правове інформування має стосуватися не тільки норм законодавства, а і усіх інших форм буття права[111, с.269]. Ю. Калиновський пише про те, що у сучасний період особливої уваги щодо формування правової культури та правосвідомості набувають різноманітні засоби масової комунікації, а якість правових знань залежить від якості зібраної суб'єктом правовідносин інформації. Інформація сама по собі є нейтральним явищем, але подана у певному ключі починає відіграти виховну та моральні функції[56, с.264].

Рівень правосвідомості українського суспільства тісно пов'язаний із здатністю громадян до самостійного оволодіння правовими знаннями. Відсутність належного знання своїх прав призводить до підвищеної вразливості перед маніпуляціями та неправомірними впливами. Отже, виникає необхідність окреслити ті сфери та положення законодавства, які є найбільш значущими для громадян, сприяють їхній обізнаності у чинному правовому полі й забезпечують можливість ефективно впливати на процеси державотворення. До ключових аспектів можна віднести наступні: права та обов'язки людини у відносинах з державою і суспільством; права та обов'язки громадян, пов'язані із професійною діяльністю; основи конституційного устрою; а також принципи і загальні норми функціонування різних гілок влади[39, с.101-102]. Такі ініціативи допоможуть створити правосвідому націю, де кожен громадянин розумітиме свої права та обов'язки. Разом з тим в умовах війни питання інформаційної грамотності нерозривно пов'язано з питанням безпеки. Що передбачає дотримання інформаційної гігієни, посилення уваги до джерел інформації та її поширення. Дотримання обов'язку збереження нерозголошення персональної інформації.

Умовами ефективної реалізації юридичних обов'язків є відповідна правова освіта і популяризація правових знань серед населення держави. Використання соціальних мереж та інформаційних платформ для поширення знань про юридичні обов'язки. Соціальні мережі та онлайн-платформи є ефективним інструментом для підвищення правової грамотності громадян. Вони дозволяють швидко та доступно поширювати інформацію про юридичні обов'язки, залучати аудиторію та сприяти формуванню правосвідомого суспільства. Мобільні застосунки можуть бути використані для моніторингу виконання обов'язків (нагадування про податки, необхідність поновлення документів тощо).

Можна говорити про те, що ступінь розвитку інституту юридичного обов'язку громадянина в державі є показником рівня розвитку самої держави, а належний механізм реалізації норм, що закріплюють юридичні обов'язки громадянина, свідчить про демократизм, правопорядок, законність та наближеність держави до рівня правової.

Механізм формування та реалізації юридичного обов'язку громадянина є ключовим елементом правової системи, що забезпечує стабільність, правопорядок і виконання вимог законодавства. Його вдосконалення може сприяти підвищенню ефективності правового регулювання, зменшенню правопорушень і покращенню взаємодії громадян з державними органами.

Важливим чинником у сфері правової освіти сьогодні виступає діяльність громадських організацій та реалізація проєктів направлених на поширення правових знань та правову просвіту. Водночас проєкти, як правило спрямовані на роз'яснення основних прав та надання правових послуг, в той час, як юридичні обов'язки залишаються поза увагою.

Так, розвиток правової грамотності населення відбувається через освітні програми та організацію інформаційних кампаній щодо обов'язків громадян. Наприклад виховні години, бесіди з елементами тренінгу, квести, інтерактивне спілкування, турніри юних правознавців, олімпіади з правознавства, заходи які відбуваються в навчальних закладах у рамках проведення місячників правових знань за тематикою «Знай свої права, виконуй свої обов'язки»[49; 50; 51].

Перспективними напрямками можна вважати використання сучасних технологій та соціальних мереж, для розроблення відеороликів, мобільних застосунків для пояснення юридичних обов'язків. Включення основ правознавства до шкільної освіти та створення спеціальних правових курсів для дорослих сприятиме усвідомленню громадянами своїх прав і обов'язків, а також підвищить рівень правосвідомості суспільства.

Метою правової освіти повинно бути формування такого рівня правосвідомості, за якого кожен громадянин здійснював би реалізацію юридичного обов'язку на основі внутрішньої мотивації та власних переконань, а не через страх примусу. Це є важливою умовою побудови справжнього громадянського суспільства.

Організація просвітницькі кампанії щодо юридичних обов'язків громадян допомагають підвищити правову грамотність, зменшити кількість правопорушень через необізнаність та зміцнити довіру до правової системи. Освітні платформи для правопросвітництва (Prometheus, Coursera, EdEra, Платформа дистанційного навчання системи безоплатної правничої допомоги) – безкоштовні курси з основ права. Основними перевагами використання освітніх інформаційних платформ є: по-перше, широке охоплення, будь-який користувач може отримати доступ до правової інформації; по-друге, зручність та доступність, навчатися можна у зручний час, переглядаючи публікації чи відео; по-третє, можливість взаємодіяти та ставити запитання аудиторії, отримувати відповіді, брати участь у дискусіях; по-четверте, гнучкість подачі інформації, що передбачає використання різних форматів: текст, відео, інфографіки, прямі ефіри. Правопросвітницька діяльність здебільшого інтегрована у громадську активність, яку здійснюють громадські організації, волонтери, освітні платформи.

Широкомасштабне вторгнення РФ в Україну актуалізувало питання правового та соціального захисту військовослужбовців та їх сімей. З метою підвищення рівня обізнаності як юристів так і громадян для ефективного вирішення актуальних питань щодо отримання відповідних статусів,

встановлення пільг та гарантій, виплат та грошових винагород для військовослужбовців та членів їх сімей проводяться безкоштовні курси з військового права на різних платформах просвітницьких кампаній. В контексті нашого дослідження заслуговує на увагу курс з основ міжнародного гуманітарного права для військовослужбовців. Такій курс має стати підґрунтям для отримання знань які допоможуть дотримуватися правил ведення війни у бойових умовах та виконувати свої обов'язки відповідно до вимог національного законодавства, міжнародних договорів та стандартів НАТО[127]. Важливими для формування суспільної правосвідомості та правової культури також є навчальні курси «Рівність жінок і чоловіків у Збройних Силах України: політика і практика» (<https://prometheus.org.ua/prometheus-free/equality-between-women-and-men-in-the-armed-forces-of-ukraine/>), «База: Сучасна військова підготовка» (<https://prometheus.org.ua/prometheus-free/basic-modern-military-training/>), «Права людини в освітньому просторі» (<https://study.ed-era.com/uk/courses/course/5142>), «З учнями про освіту та кар'єру» (<https://study.ed-era.com/uk/courses/course/5158>), «ЦВК: просвіта» (<https://www.cvkpro.com/uk/>), «Людина та держава. Правила гри» (<https://study.ed-era.com/uk/courses/course/5147>) та інші.

Удосконалення механізму реалізації юридичних обов'язків громадян потребує комплексного підходу: від підвищення правової свідомості та правової культури населення до вдосконалення законодавства та діяльності інститутів громадянського суспільства. Ефективна реалізація юридичних обов'язків також передбачає наявність правових норм, які їх конкретизують та визначають механізм їх реалізації. Такі норми забезпечують реалізацію конституційних положень шляхом їх конкретизації. Лише за умов взаємодії держави, громадянського суспільства та кожного окремого індивіда можлива ефективна реалізація юридичних обов'язків у правовій державі.

Механізм реалізації юридичного обов'язку громадянина виступає елементом правової системи, що забезпечує стабільність, правопорядок і виконання вимог законодавства. Добровільність виконання юридичних обов'язків є одним із найважливіших показників ефективності правової системи.

У суспільстві з високим рівнем правової культури громадяни не лише знають свої обов'язки, а й готові їх виконувати без примусу, на основі внутрішньої мотивації.

ВИСНОВКИ

В ході дисертаційного дослідження отримано результати, які вирішують наукове завдання, а саме: виявлення закономірностей та особливостей механізму формування та реалізації юридичного обов'язку громадянина. Сформульовано наступні висновки та пропозиції:

1. Розкрито сучасний стан дослідження юридичного обов'язку як загальнотеоретичної та міждисциплінарної категорії. Наявні в вітчизняній юридичній науці позиції та підходи до розуміння категорії юридичний обов'язок, систематизовані і представлені як напрями сучасного стану дослідження даного інституту.

Використання системного методу пізнання дозволило виділити за предметом досліджень інституту юридичного обов'язку такі напрямки:

дослідження проблематики інституту юридичного обов'язку в контексті загальнотеоретичної юриспруденції, що зумовлено необхідністю аналізу його сутності, змісту, функцій у правовій системі (В. Котюк, Н. Крестовська, Л. Матвєєва, О. Петришин, Т. Повович, П. Рабінович, Д. Сирота, Р. Тополевський, Н. Федіна, М. Хавронюк, М. Цвік, О. Черновол, Л. Шестопоvalова, І. Юрчак, та інші);

дослідження проблематики юридичного обов'язку у сфері публічного права, зокрема:

у галузі конституційного права, конституційний обов'язок трактується як юридична норма, яка закріплена в Конституції, що встановлює вимоги до громадян та інших суб'єктів права щодо здійснення певних дій або утримання від них. Основна мета таких обов'язків полягає в забезпеченні суспільного порядку, підтримці державного суверенітету та реалізації конституційних принципів. Конституційний обов'язок представляє фундаментальний правовий інститут, що відображає взаємозв'язок прав і відповідальності громадян у конституційному полі (О. Білоскурська, Н. Градецька, С. Греца, В. Кобрин, Л. Летнянчин, Н. Петрецька, В. Погорілко, М. Савчин та інші);

у галузі військового права досліджуються зміст та правова природа військового обов'язку, питання проходження військової служби, права, обов'язки, відповідальність військовослужбовців (А. Баран, П. Богуцький, С. Вандьо, І. Корж, В. Паламарчук, Ю. Поніматченко, Д. Риндич, С. Скуріхін, Л. Ярмол та інші);

у галузі екологічного права досліджуються різні аспекти екологічного обов'язку у контексті сталого розвитку та забезпечення екологічної безпеки (У. Бек, А. Гетьман, О. Зигрій, С. Крамарчук, Е. Кондур, С. Тагієв, О. Шинкарьов, М. Шульга, та інші);

у галузі податкового права досліджуються правова природа, структура, складові елементи юридичного обов'язку громадян щодо сплати податків (П. Дуравкін, А. Грищук, І. Проць та інші);

дослідження проблематики юридичного обов'язку у сфері приватного права, зокрема цивільного та сімейного права (Н. Голубєва, Ю. Завгородня, К. Кацюба, М. Конюхова, Б. Левківській, С. Лов'як, В. Мазур, В. Мироненко, О. Резвова, Л. Савченко та інші). У сфері приватного права юридичний обов'язок зазвичай розглядається як елемент правовідносин, що виражає необхідність певної поведінки суб'єкта права відповідно до норм права. Він є протилежним суб'єктивному праву та тісно пов'язаний з юридичною відповідальністю.

2. Систематизовано підстави класифікації юридичних обов'язків. Обґрунтовано, що необхідність класифікації юридичних обов'язків зумовлена потребами нормативного закріплення зобов'язань особи як суб'єкта суспільних правовідносин. Для юридичної науки класифікація обов'язків відкриває перспективи нових досліджень, водночас класифікація юридичних обов'язків відіграє значну практичну роль, сприяючи вдосконаленню нормативно-правового моделювання суспільних відносин, з одного боку, та підвищенню ефективності реалізації права як етапу правового впливу на суспільні відносини, з іншого. Аналіз існуючих підходів щодо класифікації дозволив глибше дослідити правову природу і значущість кожної із зазначених категорій.

Підстави для класифікації юридичних обов'язків визнано багатограними. У правових дослідженнях класифікація юридичних обов'язків визначається низкою чинників, які включають індивідуальний підхід автора, ступінь сформованості нормативно-правової бази законодавства, наявність у ній чітко визначених та різноманітних за змістом правових обов'язків, специфіку типології суспільних відносин, рівень правосвідомості та правової культури суспільства, особливості державного устрою та інші важливі критерії. Диференціація відіграє ключову роль для глибшого усвідомлення сутності юридичних обов'язків і функціонування механізмів, які гарантують їх виконання. Визнано, що найпоширенішою класифікацією юридичних обов'язків є їх поділ на обов'язки людини та обов'язки громадянина.

Сучасний підхід до класифікації юридичних обов'язків здійснено через теорію поколінь прав і свобод людини відповідно до їхнього історичного розвитку. Запропоновано авторський підхід до класифікації обов'язків в контексті поколінь прав людини. *Перше покоління обов'язків людини та громадянина* (друга половина XVIII – початок XX століття), включає обов'язки зумовлені переважно публічними інтересами (захист/оборона держави, військовій обов'язок); *друге покоління обов'язків людини і громадянина* (друга половина XX ст.), характеризується появою обов'язків, зумовлених індивідуальними інтересами, зі збереженням пріоритету обов'язків перед державою; *третьє покоління обов'язків людини і громадянина* (кінець XX ст. до сьогодення) відрізняється формалізацією нових обов'язків, зумовлених індивідуальними інтересами, та їх пріоритетом. Кожне покоління обов'язків людини та громадянина пов'язано з їхньою правовою формалізацією на конституційному рівні. Таким чином, такі обов'язки стають невід'ємною характеристикою правового статусу особистості та набувають подальшого конституційного розвитку.

3. З позиції історичного підходу систематизовано політико-правові ідеї, щодо формування інституту юридичного обов'язку та способи їх нормативного втілення. Генезис формування обов'язків людини представлено через

хронологічний порядок розвитку соціальної організації людства. Обов'язки завжди були невід'ємною характеристикою будь-якої особи, що знаходило підтвердження як у правових джерелах минулого, так і в ідеях соціально-політичної думки.

Визнано, що у первісних суспільствах юридичний обов'язок у його сучасному розумінні ще не існував. Проте вже діяли звичаї, табу та традиції, що визначали поведінку індивідів у межах роду чи племені. Обов'язки переважно були обумовлені потребою виживання спільноти. Санкції за порушення цих усталених норм найчастіше ґрунтувалися на колективному осуді або вигнанні з громади. Основними обов'язками підданих держав Стародавнього Сходу було сплачування податків, служба в армії та підкорення владі правителя. У Стародавній Греції та Римі статус громадянина передбачав обов'язкову участь у політичному житті, служіння державі, захист вітчизни, дотримання чинних законів, сплата податків.

У середньовічний період юридичний обов'язок був нерозривно пов'язаний із васально-сеньйоріальними відносинами. Обов'язки громадян були здебільшого обумовлені їхнім соціальним статусом, а церква через канонічне право активно формувала морально-правові обов'язки.

Сучасних рис юридичний обов'язок громадянина набуває у період становлення національних держав (XVII – XVIII ст.). Ідея людських обов'язків стає особливо значущою під час демократичних революцій у Європі, тема прав звучала в контексті обов'язків, що знайшло значну підтримку серед населення, згодом відобразившись у конституційних актах того часу. Концепція зайняла важливе місце у філософській дискусії про право, і була впроваджена в конституційних актах нових суспільно-політичних систем, які приходили на зміну феодальній системі. В епоху розвитку природно-правової доктрини обов'язки людини як суспільне явище отримали нове філософське, політичне та юридичне обґрунтування.

Зазначено, що у контексті розвитку світової правової думки вперше українська конституційна ідея про обов'язки була висловлена в проєкті Конституції Пилипа Орлика 1710 року.

Конституції першої хвилі містили обмежений обсяг юридичних обов'язків, які переважно співвідносилися з необхідністю обмеження з боку держави стосовно особистості, чи регламентацією співвідношення повноважень різних суб'єктів публічної влади (Конституція США 1787 року, французька Декларація прав людини і громадянина 1789 року, Конституція Франції 1791 року, Конституція третього року Революції 1795 року).

Розвиток демократичних інститутів і правової держави у модерний період (XIX–XX ст.) значно розширив розуміння юридичного обов'язку та характеризувався введенням обов'язкової освіти, захисту прав людини, соціальних гарантій. Юридичний обов'язок громадянина, у зазначений період, набув більш універсального характеру: підкорення законам, участь у виборах, сплата податків.

У модерний період (XIX–XX ст.) розвиток демократичних інститутів і правової держави суттєво розширив уявлення про юридичний обов'язок громадян та характеризувався впровадженням обов'язкової освіти, захистом прав людини та соціальними гарантіями. До завершення Другої світової війни конституції більшості країн світу практично не містили положень про обов'язки громадян. Водночас такі обов'язки завжди визнавалися на практиці та часто фіксувалися в окремих законах, звичаях чи судових рішеннях.

Узагальнено, що XX століття визначило формування в суспільній свідомості переконання, що обов'язки людини тісно пов'язані з її соціальною природою і, разом із правами, формують універсальний принцип демократичного устрою. Це положення стало фундаментом для конституційної практики сучасних держав – як тих, що мають глибокі демократичні традиції, так і тих, які лише формують основи молодої демократії. Зміст ключових обов'язків громадян склали дотримання конституції та законів, сплату податків, захист вітчизни, виконання військового обов'язку, збереження спільного надбання

тощо. У деяких державах до цього додаються обов'язки брати участь у виборчих процесах або піклуватися про власне здоров'я.

Проведений аналіз історичної ретроспективи формування інституту юридичного обов'язку дозволив дійти висновку, що історичний досвід, міжнародна практика та національна унікальність довели цінність верховенства права, рівності та демократичності як ключових принципів розвитку інституту юридичного обов'язку громадянина. Конституції сучасних держав закріплюють принципи, які сприяють утвердженню суспільної дисципліни та правопорядку серед громадян і держави, створюючи передумови для раціональності та стабільності соціального порядку, встановленого цими нормами. Прийняття Універсальної Декларації обов'язків людини могло би мати важливе правове, політичне, виховне значення для формування загальної правової культури людини.

4. Визначено способи формування юридичних обов'язків громадянина. Характеристика механізму формування юридичного обов'язку представлена як невід'ємна складова розуміння природи інституту юридичного обов'язку і підстава визначення умов його реалізації. Традиційно походження юридичного обов'язку пов'язують з нормою права – ключовою категорією юриспруденції. Правова норма – це загальнообов'язкове правило поведінки, яке формується в суспільстві відповідно до основоположних критеріїв справедливості, міри свободи та рівності.

Механізм формування юридичного обов'язку представлено як складну системну структуру, що охоплює правові норми, юридичні факти, акти правозастосування та інструменти контролю за їх реалізацією. Цей механізм виконує важливу функцію узгодження прав і обов'язків суб'єктів правовідносин, що сприяє забезпеченню стабільності та підвищенню ефективності правового регулювання. Доведено, що ґрунтовне розуміння принципів і особливостей функціонування цього механізму є ключовим для подальшого удосконалення правової системи і покращення її здатності ефективно забезпечувати захист правових інтересів.

5. В ході проведеного порівняльно-правового аналізу юридичних обов'язків громадян у законодавстві зарубіжних держав. Конституційні обов'язки в зарубіжних державах охарактеризовано як вимоги, закріплені в положеннях основного закону, які держава висуває до своїх громадян та інших осіб, що перебувають на її території. Ці обов'язки відображають відповідальність громадян перед державою, що є необхідним для забезпечення належного функціонування суспільної системи.

Визнано той факт, що на сучасному етапі інститут юридичного обов'язку громадянина орієнтується на принципи верховенства права, рівності та демократичності. Конституції сучасних держав закріплюють принципи, які сприяють утвердженню суспільної дисципліни та правопорядку серед громадян і держави, створюючи передумови для раціональності та стабільності соціального порядку, встановленого цими нормами. Обов'язки людини й громадянина, включаючи обмеження, заборони та конкретні вимоги, є невід'ємною складовою Конституцій, хоча можуть бути виражені як явно, так і неявно. Вони є невід'ємною частиною конституційного устрою, так само як права і свободи, без яких неможливо уявити саму Конституцію.

Сформульовано систему юридичних обов'язків в сучасних зарубіжних державах: 1) *фундаментальні* (основоположні) обов'язки громадян: дотримання вимог чинного законодавства, виконання обов'язку з захисту Вітчизни, турбота про стан навколишнього природного середовища, своєчасна сплата податків, збереження культурної спадщини, отримання освіти, обов'язок батьків забезпечувати належний догляд і виховання дітей; 2) *додаткові обов'язки* які мають поодинокі закріплення у законодавстві зарубіжних країн: обов'язок працювати; обов'язок працювати в екстрених ситуаціях, обов'язки пов'язані із приватною власністю; 3) *унікальні у світовому масштабі обов'язки громадян*: додаткові обов'язки у надзвичайних ситуаціях; охорона та захист державної (громадської) власності; обов'язки, пов'язані зі здоров'ям; політичні обов'язки; обов'язок здійснювати планування народжуваності; обов'язок збереження та

дотримання благородних ідеалів, які надихають на національну боротьбу за свободу та інші.

6. Доведено, що важливою умовою національної безпеки України є військовий обов'язок, а його реалізація виступає складовою забезпечення обороноздатності держави. На основі аналізу національного законодавства, зроблено висновок, що сьогодні в законодавстві не існує чіткого визначення військового обов'язку, який у правовій доктрині визначається як встановлений законом обов'язок громадян нести військову службу у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до законодавства.

В умовах воєнного стану юридичні обов'язки знаходять своє відображення у встановлених і гарантованих державним примусом вимогах до поведінки індивіда. Прикладами юридичних обов'язків в умовах воєнного стану є: мобілізація для військовозобов'язаних громадян; дотримання встановленої комендантської години; носити з собою документ, що засвідчує особу та інші.

До основних напрямків вдосконалення виконання військового обов'язку громадянами України віднесено: проведення просвітницьких заходів з метою підвищення рівня обізнаності громадян про їхні обов'язки та права в контексті військової служби; система патріотичного виховання громадян; вдосконалення на законодавчому рівні процедури мобілізації та демобілізації з урахування сучасних викликів, вирішення юридичних колізій та подолання прогалин; закріплення та покращення соціальних гарантій на законодавчому рівні, які мають передбачати забезпечення військовослужбовців якісним житлом, медичною допомогою, достойною оплатою праці, що сприятиме підвищенню їхньої мотивації; цифровізація процесів пов'язаних з виконанням військового обов'язку.

7. Процес виховання дитини охарактеризовано як складну систему освітньо-виховних заходів, які спрямовані на розвиток всебічно та гармонійно сформованої особистості. Підкреслено, що на батьків покладається відповідальність не лише задовольняти базові життєві потреби дітей, а й приділяти їм належну увагу, забезпечувати моральну підтримку у вирішенні

життєвих задач, розвивати в них впевненість у собі та стимулювати активну участь у житті суспільства. Важливою особливістю цього процесу визнано його інтерактивність, що проявляється у співпраці між вихователями (батьками, особами, що їх замінюють) і вихованцями (неповнолітніми), яка спрямована на виховання у дітей належних поглядів, переконань, навичок і звичок поведінки. Обов'язок батьків піклуватися про дітей розуміється як правомірна і відповідальна поведінка, яку здійснюють не лише самі батьки, але й будь-які інші уповноважені особи, що виступають у ролі опікунів. Ця поведінка спрямована на створення сприятливих умов для утримання дітей, їхнього всебічного розвитку через виховання та навчання і включає в себе турботу про фізичне і психологічне благополуччя дитини. Крім того, важливий аспект полягає у забезпеченні її здоров'я і безпеки, що передбачає захист від можливих протиправних дій з боку інших осіб. Акцентовано, що особлива увага має приділятися стану морального та духовного розвитку дитини з метою забезпечення її гармонійного становлення в суспільстві.

Доведено, що добровільне виконання обов'язків на основі внутрішнього переконання є найвищим проявом дії права в демократичному суспільстві. Формування правового характеру поведінки, потребує системної правової освіти, морального виховання та позитивного правового прикладу. Проведене дослідження юридичних обов'язків у сфері освіти і виховання в контексті існуючих викликів, дало підстави зробити висновок, щодо об'єктивних факторів впливу на реалізацію юридичних обов'язків. Зокрема війна суттєво ускладнила реалізацію обов'язків держави, батьків (осіб, що їх замінюють), дітей у сфері освіти. Мова йде про реальну неготовність держави забезпечувати і гарантувати право на освіту в умовах війни (відсутність законодавчої бази, інфраструктурного забезпечення, інституційних механізмів, компетентностей науково-педагогічних працівників тощо); про емоційно-психологічне та навіть фізичне навантаження, що ускладнило реалізацію обов'язків покладених на батьків (осіб, що їх замінюють) та дітей.

Узагальнено рекомендації щодо ключових обов'язків держави у сфері освіти, що полягають у створенні безпечного середовища для навчання, забезпеченні безперервного освітнього процесу, психологічній підтримці всіх учасників освітнього життя, відновленні інфраструктури закладів освіти, а також продовженні реформування системи освіти на всіх її рівнях. Підкреслено, що сучасне українське законодавство не передбачає відповідальність дитини за недотримання обов'язків щодо здобуття освіти. На відміну від практики країн Європейського Союзу та Великобританії, в Україні вся відповідальність за це покладається виключно на батьків.

8. Захист довкілля та впровадження дієвої екологічної політики визнано одним з найважливіших завдань, що стоять перед урядами сучасних держав. Формування норм міжнародного та національного права, що регулюють обов'язки громадян в екологічній сфері відбувається у другій половині ХХ століття. Історично ці обов'язки спочатку віднайшли своє відображення у міжнародних документах. Конституції сучасних держав закріплюють цілу низку принципів управління і регулювання, які є основами охорони навколишнього природного середовища.

На основі сучасних досліджень екологічний обов'язок представлено як поняття, що відображає юридично закріплену відповідальність суб'єктів за збереження навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів. Екологічні обов'язки громадян є одним зі способів забезпечення екологічних прав, умовою їхньої реальності й ефективності, сферою необхідності і підпорядкування. Особливу групу становлять юридичні обов'язки громадян в екологічній сфері, які характерні під час введення режиму надзвичайного стану, у разі оголошення місцевості зоною надзвичайної екологічної ситуації.

Зазначено, що правовий механізм реалізації екологічних обов'язків має полягати у: можливості виконати екологічний обов'язок, чітко визначеного у законодавстві; встановленні екологічно-правового статусу громадян як носіїв екологічних обов'язків та специфіки їх правосуб'єктності; закріпленні

фактичного складу екологічних правовідносин з чіткою фіксацією умов настання екологічних обов'язків громадян; в заповненні прогалин в екологічному законодавстві, що регулюють зазначені обов'язки; у тлумаченні норм права, що встановлюють екологічні обов'язки; створенні механізму застосування загальних та спеціальних гарантій реалізації екологічних обов'язків.

9. Під час аналізу сутності юридичного обов'язку зі сплати податків було з'ясовано, що виконання цього обов'язку є важливим для суспільства, оскільки гарантує своєчасне і повне наповнення публічних фінансових ресурсів. Це забезпечує фінансування діяльності державних органів, місцевого самоврядування та підтримку соціально-економічних програм. У контексті українського законодавства військовий збір визначено як загальнодержавний податок, який сплачують фізичні особи-резиденти та нерезиденти з доходів, що регламентовані Податковим кодексом України. Юридичні обов'язки у сфері оподаткування є невід'ємною частиною соціального функціонування громадян і відіграють важливу роль у підтримці правопорядку держави. Їхнє законодавче закріплення має бути чітким для забезпечення ефективного поповнення державного бюджету. У контексті воєнного стану законодавцю рекомендовано приділити особливу увагу вдосконаленню регулювання та механізмів реалізації податкових обов'язків громадян.

10. Механізм реалізації юридичного обов'язку громадянина охарактеризовано як ключовий елемент правової системи, що забезпечує стабільність, правопорядок і виконання вимог законодавства. Його вдосконалення може сприяти підвищенню ефективності правового регулювання, зменшенню правопорушень і покращенню взаємодії громадян з державними органами. Зазначено, що добровільність виконання юридичних обов'язків є одним із найважливіших показників ефективності правової системи. У суспільстві з високим рівнем правової культури громадяни не лише знають свої обов'язки, а й готові їх виконувати без примусу, на основі внутрішньої мотивації.

Серед факторів, що впливають на ефективність реалізації юридичних обов'язків громадянина названо: якісне нормативне правове регулювання та

ефективне законодавство, яке містить чіткі і зрозумілі правові норми, що визначають юридичні обов'язки громадян; рівень правосвідомості та правової культури особи, а також моральні, психологічні, політичні установки та світогляд індивіда; система правового виховання, яка скерована на формування громадянських якостей особистості; патріотичне виховання; правове інформування особистості, що дозволяє повніше використовувати права і свободи особистості та виконувати юридичні обов'язки; правова самоосвіта; правова освіта і популяризація правових знань серед населення держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баран А. Військовий обов'язок та військова служба в Україні та країнах ЄС (на прикладі Німеччини). *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 1 (33). С. 26-35.
2. Баумейстер А. Тома Аквінський: вступ до мислення. К.: Дух і літера, Інститут Релігійних Наук Св. Томи Аквінського 2012. 408 с.
3. Бевелікова Н. Конфуціанство й азіатська модель права. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 3-4. С.146-156.
4. Бек У.П. Міжнародно-правові стандарти екологічних обов'язків людини і громадянина. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2024. Вип. 86. Ч. 3. С.91-95.
5. Беспалова О.В. Екологічна політика країн ЄС щодо регулювання суспільних відносин у сфері підтримання екологічної безпеки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «ПРАВО». 2020. Вип. 30. С. 147-155.
6. Білоскурська О. В. Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України : монографія. Чернівці : Книги – ХХІ, 2011. 200 с.
7. Білоскурська О. В. Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2008. 201 с.
8. Богуцький П.П. Військове право України: джерела, структура та розвиток: монографія. Одеса : Фенікс, 2008. 188с.
9. Богуцький П.П., Скуріхін С.М. Основи військового права України: курс лекцій 2-ге вид., доп. Одеса : Фенікс, 2001. 343 с.
10. Бондаренко О.М. Теорія та практика вирішення податкових спорів: дис. ...д-ра юрид. наук. 12.00.07. Київ, 2020. 449 с.

11. Боярський О. О., Кофман Б. Я. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина як зміст її конституційно-правового статусу. *Соціальний Калейдоскоп*. 2020. 1(1). С.1-12. URL: <https://doi.org/10.47567/bomivit.1-1.2020.04>
12. В Україні стартує інформаційна кампанія «Оновлюй дані в ТЦК» URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3749650-v-ukraini-startue-informacijna-kampania-onovluj-dani-v-tck.html>
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ, Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
14. Війна та освіта: Як рік повномасштабного вторгнення вплинув на українські школи. Бриф дослідження. Cedos. Київ, 2023. 13 с. URL: [ua-executive-summary-war-and-education-web.pdf](https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/2023/07/ua-executive-summary-war-and-education-web.pdf)
15. Войтюк Т. Відмова від виконання правового обов'язку як кримінально-правове поняття: дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Київ, 2021. 226 с.
16. Волошанівська Т. В. Забезпечення прав та свобод дитини під час воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 598-600.
17. Галас В. І., Попович Т. П., Телеп Ю. В. Генезис категорії обов'язку крізь призму політико-правових поглядів мислителів Стародавнього Китаю. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. Вип. 69. С. 25-30.
18. Галас В.І., Попович Т.Р., Телеп Ю.В. Правова природа обов'язку у вченні М.Т. Цицерона. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 24-26.
19. Гаманюк Л. О. Екологічні обов'язки громадян у національному праві та праві держав Європейського Союзу. *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 3 (56), 2024. С. 3-7.
20. Гаманюк Л. О. Особливості юридичного обов'язку у військовому праві. *Митна справа: науково-аналітичний журнал*. 2015. №3 (99). Ч.2. С. 187-192.

21. Гаманюк Л. О. Юридичний та конституційний обов'язок в українському праві. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2011. Вип. 67. С. 248-254.

22. Гаманюк Л.О. Особливості юридичного обов'язку громадян у податковій сфері. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. Вип. 84. Ч. 1. Ужгород, 2024. С. 24-28.

23. Гегель Георг Вільгельм Фрідріх. Основи філософії права, або Природне право і державознавство. Переклад з німецької Р. Осадчука та М. Кушніра. К.: Юніверс, 2000. 336 с.

24. Гетьман А.П. Екологічне право : підручник за ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2013. 432 с.

25. Гоббс Томас. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. Переклад з англійської. Передмова та примітки Т. Польської та В. Малахова. К.: Дух і Літера. 2000. 606 с.

26. Голубєва Н.Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання: монографія. Одеса: Фенікс, 2013. 642 с.

27. Голубєва Н.Ю. Співвідношення понять «зобов'язання» та «обов'язок». *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія ПРАВО. Випуск 18. 2012. С. 76-79.

28. Градецька Н. М. Конституційні засади військового обов'язку та заходи попередження ухилення від його реалізації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 1 (48). С. 83-88.

29. Греца С. М. Правове забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах ЄС.: дис. ... д-ра юрид. наук. 12.00.02. Ужгород, 2021. 409 с.

30. Греца С.М. Правове забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах ЄС: монографія. Ужгород: РІК-У, 2021. 428 с.

31. Греца С.М. Удосконалення механізмів забезпечення виконання конституційного обов'язку по сплаті непрямих податків. *Науковий вісник*

Ужгородського національного університету. Серія Право. Вип. 62. Ужгород, 2020. С. 96-100.

32. Григоренко Є. І. Конституційні засади проходження військової служби громадянами України: проблеми теорії та практики : монографія / за заг. наук. ред. Є. І. Григоренка. Харків : Право, 2010. 280 с.

33. Гришко У. П. Розуміння договору у цивільному праві України та ЄС. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей.* 2024. Вип.64. С.128-138.

34. Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 28.05.2023 № 551-XIV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

35. Дояр Є. Норми права: до питання про ретроспективні та сучасні тенденції розуміння. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.* 2021. Вип. 67. С.350-355.

36. Драбкіна Є. В Україні відкрили понад 11 тис. справ щодо ухильників від початку повномасштабного вторгнення. 29 квітня 2024 року. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/mobilizaciya-v-ukrajini-pravoohoronci-vidkrili-ponad-11-tis-sprav-shchodo-uhilyantiv-50414158.html>

37. Дуравкін П. М. Співвідношення категорій «податковий обов'язок» та «обов'язки платника податків». *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2011. Вип. 22. С. 179–191.

38. Екологічне право України: Підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів/ А.П.Гетьман, М.В.Шульга, В.К.Попов та ін.; За ред. А.П.Гетьман та М.В.Шульги. Х.: Право, 2006. 382 с.

39. Жаровська І. М. Теоретико-правові аспекти змісту правового принципу «незнання законів не звільняє від відповідальності» у контексті забезпечення доступності права. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2005. № 10 (48). С. 97–103.

40. Журавльов М. Шляхи вдосконалення військово-патріотичного виховання молоді та військовослужбовців ЗСУ в сучасних умовах. URL: <https://trubyna.org.ua/novyny/shliakhyvdoskonalennia-viiskovo->

patriotychnoho-vykhovanniamolodi-ta-viiskovosluzhbovtsiv-zsu-v-suchasnykhumovakh/

41. Завгородня Ю. С. Механізм реалізації юридичного обов'язку батьків піклуватися про своїх дітей до їх повноліття: поняття та елементи. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 10. С. 61–67.

42. Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2002. 222 с.

43. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015

44. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

45. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с.

46. Заставна О. П. Реалії виконання конституційних обов'язків в Україні. *Київський часопис права*. 2022. № 3. С. 35-41.

47. Зигрій О. В., Крамарчук С. Ю., Крамарчук Т. М. Поняття та структура екологічного обов'язку. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. Вип. 3. С. 131-136.

48. Зінченко О. В. Еволюція ідей Декларації прав людини і громадянина від 1789 р. до початку ХХІ ст. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2014. № 2. С. 117–125.

49. Знай свої права, виконуй свої обов'язки: безоплатна правнича допомога. Листопад 2017. URL: <https://legalaid.gov.ua/novyny/znaj-svoyi-prava-vykonuj-svoyi-obov-yazky/>

50. Знай свої права, виконуй свої обов'язки: бесіда з елементами тренінгу. Жовтень 2024. URL: <https://social.udau.edu.ua/ua/novini/besida-z-elementami-treningu-znaj-svoi-prava-vikonuj-svoi-obovyazki.html>
51. Знай свої права, виконуй свої обов'язки: Група активної реабілітації. URL: <https://gar.org.ua/znaj-svoyi-prava-vykonuj-svoyi-obov-yazky/>
52. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник. Мірошниченко М. І., Мірошниченко В. І. К. : Атіка, 2010. 460 с.
53. Історія української Конституції / Українська правнича фундація; упоряд.: А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко; вст. ст. С. П. Головатий. Київ: Право, 1997. 443 с.
54. Каргапольцева Н. Армія Ізраїлю та реформи, яких потребує армія України. Вокс Україна. Аналітика. Реформи. 11 Березня 2025. <https://voxukraine.org/armiya-izrayilyu-ta-reformy-yakuh-potrebuye-armiya-ukrayinu>
55. Калиновський Ю. Суспільна правосвідомість у державотворчому процесі України. *Філософські виміри сучасного світу. Вісник КНТЕУ*. 2016. № 2. С. 30-40.
56. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність. Х.: Право, 2008. 288 с.
57. Кант Іммануїл. Критика чистого розуму. Переклад з німецької та примітки Ігоря Бурковського. К.: Юніверс, 2000. 504 с.
58. Кацюба К., Конюхова М. Виконання юридичного обов'язку батьків піклуватися про своїх повнолітніх дітей. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 12–18.
59. Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату: Закон від 04.02.2004 № 1430-IV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_801#Text
60. Кобрин В., Нос Ю., Полюх Р. Співвідношення обов'язку захисту вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України з правом на свободу

світогляду та віросповідання в умовах правового режиму воєнного стану. *Український часопис конституційного права*. 2024. № 1. С. 55-69.

61. Козюбра М. І. Правова система і механізм правового регулювання: співвідношення та взаємозв'язок. *Право України*. 2020. № 2. С. 37–43.

62. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 332 с.

63. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні. Київ : Правова єдність., 2008. 350 с.

64. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція) від 25.06.1998. Конвенцію ратифіковано Законом № 832-ХІV від 06.07.99 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text

65. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 11 листопада 1950 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

66. Кондратенко Д. Співвідношення особистого та суспільного в конфуціянській етиці. *Наукові записки ІПіЕНД ім.І.Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 40. С. 576-587. С. 577-579

67. Кондур Е. Поняття та історія становлення екологічних прав і обов'язків людини і громадянина. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. Випуск 17. С.174-177.

68. Конституції зарубіжних країн: навч. посіб. / авт. упоряд. В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк; за заг. ред. В. О. Серьогіна. Х.: ФІНН, 2009. 664 с.

69. Конституції країн світу. Сполучені Штати Америки, Канада / О. В. Коротюк, О. В. Лавринович. Київ: ОВК, 2024. 140 с.

70. Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка / О. В. Коротюк, О. В. Лавринович / Переклад – Т. В. Руденко, В. С. Станіч. К. : ОВК, 2021. 320 с.

71. Конституції країн світу: Конституційні акти Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії / Переклад – В. С. Станіч. К.: ОВК, 2023. 700 с.

72. Конституції країн світу: Конституція Грецької Республіки, Конституція Республіки Кіпр, Конституція Турецької Республіки / О. В. Коротюк, О. В. Лавринович / Переклад – А. О. Воїнова, Д. В. Каєвич. К. : ОВК, 2021. 404 с.

73. Конституції країн світу: Республіка Болгарія, Румунія, Угорщина, Республіка Хорватія / О. В. Коротюк, О. В. Лавринович. К. : ОВК, 2021. 250 с.

74. Конституції країн світу: Сполучені Штати Мексики. Коротюк О. В., Лавринович О. В. 2025. 206 с.

75. Конституційне право зарубіжних країн. Том 2 : Особлива частина / під ред. д.ю.н., проф. Н. В. Мішиної та доц. В. О. Міхальова. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2014. 336 с.

76. Конституційне право України : підручник / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2002. 544 с.

77. Конституційне право України : підручник. 11-е видання: (присвячене 30-ій річниці заснування юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет») перероблене та доповнене. Ужгород : РІК-У, 2023. 536 с.

78. Конституція Іспанії. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/6321>

79. Конституція Італійської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала) / В.М. Шаповал. К.: Москаленко О.М., 2018. 62 с.

80. Конституція Китайської Народної Республіки: прийнята на 5-й сесії Всекитайських зборів народних представників п'ятого скликання 4 грудня 1982 р. <https://kfcplaw.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/10/Konstytutsiia-Kytajskoj-Narodnoi-Respubliky.pdf>

81. Конституція Польської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала) / В.М. Шаповал. К.: Москаленко О.М., 2018. 84 с.

82. Конституція Республіки Туреччина з поправками. Матбаас: ВУЕСМ, 1982. 116 с.

83. Конституція України Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

84. Конституція України: науково-практичний коментар: В. Б. Авер'янов, та ін.; за заг. ред. кол. В. Я. Тація ін. Х. : Право ; К. : Концерн «Вид. Дім «Ін Юре», 2003. 808 с.

85. Конституція Французької Республіки (з передмовою Володимира Шаповала) / В.М. Шаповал. К.: Москаленко О.М., 2018. 56 с.

86. Конституція Японії. Промульгована 3 листопада 1946 р. Набула чинності 3 травня 1947 р. Конституції зарубіжних країн. Харків: ФІНН, 2009. С. 292–300.

87. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України: Наказ Міністерства освіти і науки України 06 червня 2022 року № 527 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22?find=1&text=%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B2#Text>

88. Корж І. Ф. Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Київ. 2004. 19 с.

89. Костенко Ю.О., Шувалова Т.О. Щодо захисту прав платників податків в умовах воєнного стану. *Київський часопис права*. 2023. № 1. С. 187–193.

90. Котюк В.О. Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник. К.: Атіка, 2005. 592 с.

91. Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посібник. Київ: Атіка, 2000. 320 с.

92. Красицька Л.В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : дис. ...д-ра юрид. наук : 12.00.03. Вінниця, 2015. 496 с.

93. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. 488 с.
94. Крестовська Н.М., Цвіркун О.Ф. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія-практикум. Харків : Одісей, 2010. 488 с.
95. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник. 3-тє вид., стереотип. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 584 с.
96. Кримінальний кодекс України від 05. 04. 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
97. Кузнецова Н. С., Харитонов Є. О., Майданик Р. А. Правова доктрина України : у 5 т. Право, 2013. Т. 3: Доктрина приватного права України. Харків / заг. ред. Н. С. Кузнецової. 760 с.
98. Кузьменко Ю. Обов'язкова військова служба у світі: які терміни та які країни повернули призов або ж про це думають. *Суспільні новини*. 22 вересня 2024. URL: <https://suspilne.media/839925-obovazkova-vijskova-sluzba-u-sviti-aki-termini-ta-aki-kraini-povernuli-prizov-abo-z-pro-ce-dumaut/>
99. Левківський Б. К. Особисті немайнові права та обов'язки членів сім'ї: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2004. 20 с.
100. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Х. : Б. В., 2002. 211 с.
101. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : монографія. Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. В., 2006. 256 с.
102. Лов'як С. С. Здійснення та виконання особистих немайнових прав та обов'язків батьків. *Митна справа*. 2015. № 1 (2.2). С. 210–216.
103. Лок Джон. Два трактати про правління / пер.з англ. Павло Соломора. К. : Наш Формат, 2020. 312 с.

104. Лук'янчук О. І. *Обов'язок дітей утримувати батьків за сімейним законодавством України* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2019. 192 с.

105. Львова Є. О. Міжнародно-правовий механізм гуманітарної допомоги як міждисциплінарного інструменту захисту прав людини. *Вісник Маріупольського державного університету серія: право*. 2024, Вип. 28. С. 79-87.

106. Мазур В. В., Резвова О. В. Особливості реалізації прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини та межі їх здійснення. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. № 5. Том. 2. С. 49–51.

107. Малишко С. І. *Поняття механізму реалізації юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватись про своїх непрацездатних батьків. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 2. С.13-19.

108. Малишко С. І. Юридичний обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків та механізм його реалізації як предмет наукових досліджень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 43-46.

109. Матвєєва Л. Г. *Правова еліта в Україні: проблема формування. Наукові праці НУ ОЮА*. 2020. С. 67-77.

110. Матвєєва Л., Гаманюк Л. Юридичні обов'язки громадян під час дії воєнного стану: теоретико-правовий аспект. *«Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»* : Міжнародний науковий журнал № 6 (76), Київ. 2024. С. 113-119.

111. Матвєєва Л.Г. *Транзитивність у правовій сфері: монографія*. К.: Юрінком Інтер, 2015. 328 с.

112. Медвідь Л. П. *Права, свободи та обов'язки військовослужбовців в Україні: конституційно-правові аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02*. Київ, 2016. 249 с.

113. Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України і Урядом Канади стосовно канадської програми співробітництва: від 24.10.1994 р. № 124_033 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124_033#Text

114. Мироненко В.П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України: дис...канд. юрид. наук: 12.00.03 Київ, 2000. 193 с.

115. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043

116. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

117. Мікула В. Краще у в'язницю, ніж на війну»: як суди карають «ухилянтів». «Слідство.Інфо». 17 Травня 2024.
URL: <https://www.slidstvo.info/warnews/krashche-u-v-iaznytsiu-nizh-na-viynu-iaak-sudy-karaiut-ukhyliantiv>

118. Мобілізація: чому українці не поспішають іти служити і чи можна це змінити? Результати соцдослідження. *Дзеркало тижня*. 30 липня, 2024.
URL: <https://zn.ua/ukr/war/mobilizatsija-chomu-ukrajintsi-ne-pospishajut-iti-sluzhiti-i-chi-mozhna-tse-zminiti-rezultati-sotsdoslidzhennja.html>

119. Національна програма правової освіти населення: Указом Президента України від 18 жовтня 2001 року № 992/2001
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001?find=1&text=%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B2#Text>

120. Недибалюк В.Д. Особливості механізму реалізації права людини на повагу до її гідності. *Часопис Київського університету права*. К. 2012. С. 131-135.

121. Ніколаєнко Т. Б. Військовослужбовці-жінки як суб'єкти призначення покарання у вигляді тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. *Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми* : матеріали п'ятої Всеукр. наук.-практ. конф., Івано-Франківськ, 15 квіт. 2016 р. Івано-Франківськ, 2016. С. 118–123.

122. Ніколаєнко Т.Б. Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців: дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2019. 556 с.

123. Оборотов Ю. М. Філософія права і методологія юриспруденції. *Проблеми філософії права*. 2003. Том 1. С. 41-43.
124. Оніщенко Н. М., Петраковська І. В. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 320 с.
125. Осадча Я. Як знімати і публікувати воєнний контент, щоб не зашкодити ЗСУ — пояснюють аналітики. *Українська правда*. 2023. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/03/25/253525/>
126. Освіта України в умовах воєнного стану. Інноваційна та проєктна діяльність: науково-методичний збірник / за загальною ред. С. М. Шкарлета. Київ-Чернівці «Букрек». 2022. 140 с.
127. Основи МГП для військовослужбовців: Prometheus. URL: <https://prometheus.org.ua/prometheus-free/military-ihl-basics/>
128. Основний закон Федеративної Республіки Німеччина: від 23 травня 1949 р. останні зміни внесені 19 грудня 2022 р. Німецький Бундестаг, м. Берлін, Березень 2024 року. 144 с. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/ea61281e39aaac743a3025aba57cbed2/grundgesetz_uk.pdf
129. Паламарчук В. О. Організаційно-правові засади проходження військової служби за контрактом у Збройних Силах України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь. 2003. 21 с.
130. Панченко О.В., Проскура Т.Б. Кодифікація екологічного законодавства: світовий досвід та українські перспективи. *Молодий вчений*. 2017. № 3 (43). С. 549–554. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/3/128.pdf>.
131. Погорілий М. І. Теоретичні засади правового регулювання : монографія. Київ : Юридична думка, 2019. 412 с.
132. Погорілко В. Ф., Головченко В. В., Сірий М. І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. К.: Ін Юре, 1997. 52 с.
133. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України. Академічний курс у 2-х т. -Т. 2 / За ред. В. Ф. Погорілка. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. 544 с.

134. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Система і структура Конституції України: проблеми теорії та практики. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. №: 4. С. 12-25.

135. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

136. Поніматченко Ю. А. Правовий статус військовослужбовців Збройних Сил України. Правове регулювання діяльності Збройних Сил України: підручник. Вінниця. Нова книга. 2002. С.44–60.

137. Попович Т. Класифікація обов'язків згідно вчення Самуеля фон Пуфендорфа. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2021. Серія ПРАВО. Випуск 65. С. 38-42.

138. Попович Т. П. Поняття обов'язку: окремі теоретико-правові зрізи. *Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць*. Вип. № 100. 2023. С. 112-117.

139. Попович Т. Соціальні обов'язки: теоретико-правові аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2020. № (1). С.71-74.

140. Попович Т.П. До питання структури правового обов'язку. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Серія ПРАВО. Вип.83: Ч. 3. С. 429–433.

141. Попович Т.П. Поняття обов'язку як елементу правового статусу особи. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. №6. 2023. С. 714-718.

142. Попович Т.П. Розуміння обов'язку у природно-правових концепціях Г. Гроція та Б. Спінози. *Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць*. 2022. Вип. 96. С. 72–76.

143. Попович Т.П. Розуміння обов'язку у природно-правових концепціях Дж. Локка та Ж.-Ж. Руссо. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. серія ПРАВО. Вип. 77. Ч. 2. С. 315-319.

144. Попович Т.П. Юридичний обов'язок як правова цінність. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 43-47.

145. Порядок підтвердження можливості чи неможливості виконання платником податків обов'язків, визначених у підпункті 69.1 пункту 69 підрозділу 10 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України, та переліків документів на підтвердження: Наказ Міністерства фінансів України від 29.07.2022 р. № 225. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0967-22#Text>.

146. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо забезпечення адміністрування податків, зборів та єдиного внеску під час дії воєнного стану». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1453017>

147. Права та обов'язки дітей і батьків: відповідальність за порушення прав дитини. Служба у справах дітей Запорізької міської ради. URL: <http://www.dity.zp.ua>

148. Правова доктрина України : у 5 т. Т. 3 : Доктрина приватного права України /Н. С. Кузнецова, Є. О. Харитонов, Р. А. Майданик та ін.; за заг. ред. Н. С. Кузнецової. Х. : Право, 2013. 760 с.

149. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: монографія. За ред. Проф. Ю.П. Битяка та доц. І.В. Яковнюка. Х.: Право, 2007. 248 с.

150. Правова охорона довкілля: сучасний стан та перспективи розвитку: монографія / А. П. Гетьман, А. К. Соколова, Г. В. Анісімова та ін. ; за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х. : Право, 2014. 784 с.

151. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. Х. : Право, 2010. 368 с.

152. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12.12.1991 № 1975-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text>

153. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992р. № 2232-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>

154. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прав військовослужбовців та поліцейських на соціальний захист: Закон України

від 21.03.2024 № 3621-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3621-20?find=1&text=%D1%85%D0%B2%D0%BE%D1%80#Text>

155. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення порядку обробки та використання даних у державних реєстрах для військового обліку та набуття статусу ветерана війни під час дії воєнного стану: Закон України від 16 січня 2024 року № 3549-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3549-20#Text>

156. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку: Закон України від 11. 04. 2024 року. № 3633-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#Text>

157. Про загальнонаціональну хвилину мовчання за загиблими внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України: Указ Президента України №143/2022 від 16 березня 2022 року URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1432022-41729>

158. Про загальну мобілізацію. Указ Президента України № 69/2022 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/69/2022>

159. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16 01.2020 № 463-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>

160. Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 08 грудня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

161. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 08.07.2010 № 2464-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text>

162. Про Збройні Сили України: Закон України від 12.12.1991 № 4/91 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4/91#Text>

163. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях: Закон

України від 6 вересня 2018 року № 2523-VIII

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19#Text>

164. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 р. № 3543. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.

165. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>

166. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

167. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16.10.1992 № 2707-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text>

168. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04. 2001 року № 2402-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>

169. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 № 1805-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>

170. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>

171. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

172. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Text>

173. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 року. № 2011-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>

174. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 1999 року, № 548-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>

175. Пробко І. Б. Поняття та класифікація конституційних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина, гарантії їх реалізації. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2013. Вип. 11. С. 86-89.

176. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / За ред. Н. М. Оніщенко, О. В., Зайчук. К. 2007. С. 185.

177. Проць І.М., Грищук А.Б. Обов'язок зі сплати податку та податкове зобов'язання: поняття, проблеми співвідношення. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне законодавство»*. С. 498-503. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/294768>.

178. Пуфендорф Самуель. «Про обов'язки людини і громадянина»/ Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / Упор.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд; Відп.ред. С. Головатий; Наук. ред. С. Головатий, О. Сироїд, О. Волкова, А. Черевко; Вст. сл. С. Головатий. К.: «Книги для бізнесу», 2008. С. 353-359.

179. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: підручник. К.: Атіка, 2021. 256 с.

180. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.

181. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. вид. 9-е, зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с.

182. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2004. 464 с.

183. Радбрух Густав. Філософія права. К. : Тандем. 2006. 316 с.

184. Резвова О.В. Генезис законодавства України щодо прав та обов'язків батьків з виховання дитини. *Міжнародний мультидисциплінарний науковий журналі Логос. Мистецтво наукової думки*. 2020. Вип. 9. С. 101-106.

185. Резвова О.В. Права та обов'язки батьків щодо виховання дитини в сімейному праві України: дис. ...доктора філософії: 12.00.03. Київ, 2021. 214 с.

186. Резвова О. В. Правове регулювання прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в сімейному законодавстві України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 6. С. 67-71.

187. Релігійні переконання та військовий обов'язок: Суд розглядає справу за конституційною скаргою Зелінського Д.Б. *Конституційний Суд України*. URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/religiyni-perekonannya-ta-viyskovyyu-obovyazok-sud-rozglyadaye-spravu-za-konstytuciynou>

188. Риндич Д.С. Сутність та зміст військового обов'язку: адміністративно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 253-256.

189. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини другої статті 8, другого речення частини четвертої статті 16 Закону України «Про звернення громадян» (справа про звернення осіб, визнаних судом недієздатними) від 11 жовтня 2018 року № 8-р/2018 URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/8_r_2018.pdf

190. Рішення Господарського суду м. Києва від 21.10.2022 по справі № 910/5432/22. URL: https://opendatabot.ua/court/106902065-618bb196f14d83117a3b6b50f726de88?_gl=1*1bd9erg*_ga*NTYzNjg5Nzk0LjE3NDc0MjA0MzU.*_ga_0SS0PS3NLJ*cze3NDc0MjA0MzQkbzEkZzEkdDE3NDc0MjExNDakajYwJGwwJGgw

191. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України за конституційними скаргами Скрипки Анатолія Володимировича та Бобира Олексія Яковича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 25 квітня 2019 року № 1-р(II)/2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-19#Text>

192. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Конторського Петра Федоровича щодо відповідності Конституції України у справі за конституційною скаргою Конторського Петра Федоровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 7 пункту 1 частини другої статті 4, частини першої статті 8 Закону України «Про судовий збір» (щодо доступу до суду касаційної інстанції у цивільному судочинстві) від 20 січня 2025 року № 2-р(П)/2025 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-25?find=1&text=%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B2#Text>

193. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Товариства з обмеженою відповідальністю «Геомакс-Ресурс» щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого припису абзацу другого підпункту 14.1.212 пункту 14.1 статті 14 Податкового кодексу України в редакції Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» від 28 грудня 2014 року № 71-VIII від 21 січня 2025 року № 3-р(П)/2025 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-25?find=1&text=%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B2#Text>

194. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Жиденка Володимира Вікторовича, Петренка Віктора Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів статті 2 Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 року № 3668-VI (щодо соціальних гарантій для захисників і захисниць України) від 12 жовтня 2022 року № 7-р(П)/2022 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-22?find=1&text=%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B2#Text>

195. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Лазуренка Ігоря Олександровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів абзаців четвертого, п'ятого

частини другої статті 70 Закону України «Про виконавче провадження», абзаців третього, четвертого частини другої статті 50 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (щодо гарантованості пенсії, що є основним джерелом існування, не нижче прожиткового мінімуму) від 22 березня 2023 року № 3-р(П)/2023
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-23#Text>

196. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Атаманчука Василя Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів статті 2 Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 року № 3668-VI, першого речення частини третьої статті 67 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року № 796-XII (щодо гарантованого рівня соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи) від 20 березня 2024 року № 2-р(П)/2024
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-24#Text>

197. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Податкового кодексу України від 12 червня 2012 року № 13-рп/2012.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-12#Text>

198. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04?find=1&text=%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B2#Text>

199. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 16 липня 2019 року

№ 10-р/2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-19?find=1&text=%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B2#Text>

200. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України конституційності) абзацу третього частини другої статті 22 Закону України «Про повну загальну середню освіту» від 7 лютого 2023 року № 1-р/2023 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-23#Text>

201. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» (справа про доступність і безоплатність освіти) від 4 березня 2004 року № 5-рп/2004 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-04?find=1&text=%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B2#Text>

202. Руссо Жан Жак. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. Складання, переклад з французької, заключна стаття, коментарі, довідкові матеріали О. І. Хоми. Інститут філософії НАН України Вінницький державний технічний університет «Port-Royal» 2001. 349 с.

203. Савченко Л. А. Особисті права та обов'язки батьків і дітей за сімейним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ: Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка 1997. 20 с.

204. Савчин М. Право на захист Вітчизни v. обов'язок захищати Вітчизну. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2024. Вип. 82, частина 1. С. 247-255.

205. Святий Августин. Сповідь. Переклад Ю. Мушак. Львів, Видавництво Свічадо. 2021. 356 с.

206. Сирота Д. І. Обов'язки громадян як один з центральних елементів їх правового статусу. *Форум права*. 2009. № 2. С. 389-393.

207. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua>
208. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української Конституції. К.: Т-во Знання України, 1993. 192 с.
209. Спіноза Бенедикт. Теологічно-політичний трактат. Переклад В. Литвинов. Фоліо 2018. 416 с.
210. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні (2022–2023 рр.): аналіт. доп. /В. Г. Потапенко, Ю. А. Тищенко, Ю. Б. Каплан та ін.; за ред. В.Г. Потапенка, Ю. А. Тищенко, Ю. Б. Каплан. Київ НІСД, 2023. 91 с.
211. Стасевська О. А. Абсолютна етика в культурному просторі нового часу: до проблеми становлення. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. Філософія. 2013. № 2 (16). С. 31-40.
212. Стешенко В. М. Правовий захист прав дітей та підлітків і безпечний інформаційний простір : навч. посіб. 2-ге вид., змінене. Харків : Право, 2019. 392 с.
213. Стратегія національної безпеки України : Безпека людини - безпека країни: затверджено Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n7>
214. Суханова Д. С. Щодо питання про ефективність застосування визначально-установчих норм у механізмах правового регулювання. *Юридичний вісник*. 2020. № 2. С. 25–30.
215. Тагієв С. Р. Обов'язки фізичних осіб в галузі охорони довкілля : дис. канд. юрид. наук : 12.00.06 . Київ, 2009. 211 с.
216. Татаренко Г.В., Татаренко І. В. Правова просвіта населення як елемент правової культури суспільства. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2019. № 1 (37). С.87-94.
217. Теорія держави і права : підруч. / О. В. Петришин, С. П. Погребяк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Х. : Право, 2014. 368 с.
218. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2006. 688 с

219. Терзі О.С., Заставська Л.Ю. Політико-правові погляди Ш. Монтеск'є. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. № 4. С. 110-113.

220. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьВДУВС, 2020. 268с.

221. Універсальна Декларація обов'язків людини: URL: <chrome-extension://efaidnbnmnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.interactioncouncil.org/sites/default/files/Ukrainian.pdf>

222. Участь України у міжнародному співробітництві в галузі охорони довкілля. «Букліб» : 2007–2024. URL: <https://buklib.net/books/29062/>

223. Федіна В. Р. Військова служба громадян в іноземних державах. *Юридичний науковий журнал De iure*. 2024. Вип. № 2. С. 74-82.

224. Цибань А.А. До питання цивільно-правової відповідальності за невиконання суб'єктивного цивільного обов'язку. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 9. 2020. С. 97-100.

225. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

226. Цицерон Марк Туллій. Тускуланські бесіди. Про обов'язки. Переклад В. Литвинов. Львів, Видавництво: Априорі. 2021. 440 с.

227. Черновол О. П. Механізм забезпечення та реалізації основних обов'язків людини і громадянина: окремі аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С.57-60.

228. Черновол О. П. Становлення та розвиток дослідження обов'язків людини та громадянина в історії юридичної думки. *Наукові праці МАУП: зб. наук. пр.* 2018. Вип. 1 (55). С. 54-60.

229. Черновол О. П. Теоретичні моделі правового забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина в Україні та Польщі: порівняльний аспект. *Держава і право: збірник наукових праць. Сер.: Юридичні науки*. Київ: Юрид. думка, 2017. Вип. 78. С. 13-23.

230. Черновол О. П. Українська модель правового забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина. *Публічне право*. 2018. № 2. С. 256-262.

231. Черновол О. П. Юридичні обов'язки людини і громадянина : теоретичні моделі правового забезпечення та реалізації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 195 с.

232. Черновол О.П. Британська модель правового забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина. *Держава і право: збірник наукових праць. Сер.: Юридичні науки*. 2017. Вип. 77. С. 57–67.

233. Шаблистий В. В., Александрова А. Ю. Кримінальна відповідальність за ухилення від призову за мобілізацією : монографія. Дніпро: Видавець Біла К. О., 2019. 136 с.

234. Шевердіна В. Правова основа соціального забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей за законодавством України: сучасний стан. *Право та інноваційне суспільство*. 2024. 1 (22). С. 32-38.

235. Шевчук Г. Українська освіта в умовах викликів воєнного часу. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 51. С. 745-749.

236. Шестоповалова Теорія держави і права. Київ: Паливода А.В.2012. 256 с.

237. Шинкарьов О. О. Екологічні обов'язки громадян: механізм правового регулювання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2017. 20 с.

238. Шинкарьов О. О. Особливості правового механізму реалізації екологічних обов'язків громадян в Україні (теоретичний аспект). *Проблеми законності : зб. наук. пр.* Харків, 2015. Вип. 129. С. 163-170.

239. Шульгін В.В. Реалізація військового законодавства України: теоретико-правові аспекти : дис. ...канд. юрид. наук. : 12.00.01. Київ, 2017. 285 с.

240. Що таке воєнний та військовий злочин. Відповідальність. ЛІГА ЗАКОН. 2022. URL: https://jurliga.ligazakon.net/ru/news/209975_shcho-take-vonniiy-ta-vyskoviy-zlochyn-vdpovdalns

241. Юрчак І.Р. *Обов'язки особи: теоретико-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук.* 12.00.01. 2017. 185 с.
242. Ярмол Л.В., Вандьо С.Р. *Право громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою: юридичне забезпечення в Україні. Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 7. С. 40-44.
243. 86% громадян Франції підтримують повернення строкової служби, понад половина – за обов'язкову. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/86-gromadyan-frantsiyi-pidtrymuyut-povernennya-strokovoyi-sluzhby-ponad-polovyna-za-obov-yazkovu/>
244. Brasil. [Constituição (1988)]. *Constitution of the Federative Republic of Brazil.* Brasília : STF, Secretaria de Documentação, 2020. 261 p.
245. Daulatani, M. *Fundamental Duties under the Constitution as Legally Enforceable Duties under Different Statutes.* URL: <http://www.legalservicesindia.com/article/1778/Fundamental-Duties-under-the-Constitution-as-Legally-EnforceableDuties-under-Different-Statutes.html>
246. Grotius Hugo. *On the Law of War and Peace: Student Edition.* Neff Stephen C. (ed.) Cambridge University Press, 2 серп. 2012 р. 508 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=PK8gAwAAQBAJ&pg=PT6&hl=uk&source=gb_s_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false
247. Koul R. L. *Jurisprudential Aspects of Fundamental Duties and their Enforceability: A Study / R. L. Koul, M. Koul // Amity International Journal of Law and Multidisciplinary Studies.* 2018. Vol. II, iss. III. P. 38-46.
248. Mullor J. Solanes. *The Constitution of Spain: The Challenges for the Constitutional Order Under European and Global Governance / J. Solanes Mullor, A. Torres Pérez // National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law / eds.: A. Albi, S. Bardutzky.* Hague : T. M. C. Asser Press, 2019. P. 543–590.
249. Pufendorf S. *On the Duty of Man and Citizen According to Natural Law.* Cambridge: Cambridge University Press, 1991. 183 p.

250. Reimer F. Public Law and Economy. Annual Report 2012 – Germany. Ius Publicum Network Review. 2012. № 4. URL: http://www.ius-publicum.com/repository/uploads/19_07_2013_10_03_Reimer_Public_Law_and_Economy_2012_Germany.pdf

251. Thailand's Constitution of 2017
URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/21500>

252. The Constitution of India
URL: https://www.indiacode.nic.in/bitstream/123456789/15240/1/constitution_of_india.pdf

253. The Constitution of Democratic Socialist Republic of Sri Lanka (As amended up to 29th October 2020) Revised Edition – 2021 Published by the Parliament Secretariat

254. Ukraine. Amicus curiae brief on alternative (non-military) service: Adopted by the Venice Commission at its 142nd Plenary Session. *European commission for Democracy through Law (Venice Commission)* (Venice, 14-15 March 2025) 18 p.
URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e)

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Гаманюк Л. О. Юридичний та конституційний обов'язок в українському праві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 67. С. 248-254.

2. Гаманюк Л. О. Особливості юридичного обов'язку у військовому праві. *Митна справа: науково-аналітичний журнал*. 2015. №3 (99). Ч.2. С. 187-192.

3. Матвеева Л., Гаманюк Л. Юридичні обов'язки громадян під час дії воєнного стану: теоретико-правовий аспект. *«Інтернаука»*. Серія: «Юридичні науки»: *Міжнародний науковий журнал*. 2024. № 6 (76). С. 113-119.

4. Гаманюк Л.О. Екологічні обов'язки громадян у національному праві та праві держав Європейського Союзу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. Вип.3 (56). С. 3-7.

5. Гаманюк Л.О. Особливості юридичного обов'язку громадян у податковій сфері. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2024. Вип. 84. Ч. 1. С. 24-28.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Гаманюк Л.О. Особливості юридичного обов'язку у праві Європейського Союзу. *Правові проблеми цивілізаційного вибору України: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої пам'яті професора Олександра Костянтиновича Вишнякова (м. Одеса, 6 листопада 2015 р.)*. Одеса: Фенікс, 2015. С. 204-207.

2. Гаманюк Л.О. Актуалізація юридичного обов'язку в адміністративному праві. Стан та перспективи розвитку адміністративного права України: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет конференції (м. Одеса, 22 жовтня 2021 р.). Одеса: ОДУВС. 2021. С. 32-34.

3. Гаманюк Л.О. Конституційний та юридичний обов'язок в українському праві. *Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті*

реформаційних процесів в Україні: матеріали круглого столу (м. Одеса, 18 листопада 2021 р.). Одеса: ОДУВС. 2021. С. 51-54.

4. Гаманюк Л.О. Взаємозв'язок суб'єктивних прав та юридичних обов'язків людини у сучасному світі. *Правова система держави: проблеми формування та перспективи розвитку в контексті євроінтеграції: матеріали XIV Всеукраїнської наукової конференції молодих учених* (м. Одеса, 10 грудня 2021 р.). Одеса: ОДУВС, 2021 С. 34-36.

5. Гаманюк Л.О. Механізм забезпечення виконання юридичного обов'язку щодо додержання Конституції України. *Конституція України як Основний Закон держави і громадянського суспільства: матеріали IV круглого столу, присвяченого Дню Конституції України* (м. Одеса, 24 червня 2022 р.). Одеса: ОДУВС, 2022. С. 6-9.

6. Гаманюк Л.О. Захист держави як обов'язок та складова професійної компетентності майбутнього офіцера. *Правова система держави: проблеми формування та перспективи розвитку в контексті євроінтеграції: матеріали XV Всеукраїнської наукової конференції молодих учених* (м. Одеса, 9 грудня 2022р.). Одеса: ОДУВС, 2022 С. 10-13.

Додаток Б

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник начальника Військової академії (м. Одеса) з наукової роботи –
начальник науково-організаційного відділу
кандидат технічних наук, доцент,
полковник

Денис ЛІСОВЕНКО

« 20 квітня 2025 року

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження
Гаманюк Любові Олександрівни на тему: “Інститут юридичного обов’язку
громадянина: механізм формування та реалізації” в освітній процес
Військової академії (м. Одеса)

Комісія у складі:**голови комісії:**

начальника кафедри управління повсякденною діяльністю підрозділів
полковника Володимира Луханіна;

членів комісії:

доцента кафедри управління повсякденною діяльністю підрозділів, кандидата
психологічних наук, підполковника Юрія Норчука;

доцента кафедри управління повсякденною діяльністю підрозділів, кандидата
військових наук, доцента, працівника Збройних Сил України Анатолія Єфіменка.

склали цей акт про те, що наукові результати дисертаційного дослідження
Гаманюк Любові Олександрівни на тему “Інститут юридичного обов’язку
громадянина: механізм формування та реалізації”, використовуються в освітньому
процесі Військової академії, зокрема під час проведення семінарських і практичних
занять зі здобувачами вищої освіти при вивченні наступних навчальних дисциплін:
“Правознавство”, “Статути Збройних Сил України та їх практика застосування (у
т.ч. стройова підготовка)”.

Зокрема, використовуються основні положення і висновки, викладені у
наступних публікаціях Гаманюк Любові Олександрівни:

1. Гаманюк Л. О. Особливості юридичного обов’язку у військовому праві.
Митна справа: науково-аналітичний журнал. 2015. №3 (99). Ч.2. С. 187-192.
2. Матвеева Л., Гаманюк Л. Юридичні обов’язки громадян під час дії
воєнного стану: теоретико-правовий аспект. *«Інтернаука»*. Серія: *«Юридичні
науки»* : Міжнародний науковий журнал. 2024. № 6 (76). С. 113-119.
3. Гаманюк Л. О. Екологічні обов’язки громадян у національному праві та
праві держав Європейського Союзу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024.
Вип. 3 (56). С. 3-7.

4. Гаманюк Л.О. Особливості юридичного обов'язку громадян у податковій сфері. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2024. Вип. 84. Ч. 1. С. 24-28.

5. Гаманюк Л. О. Особливості юридичного обов'язку у праві Європейського Союзу. *Правові проблеми цивілізаційного вибору України: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої пам'яті професора Олександра Костянтиновича Вишнякова* (м. Одеса, 6 листопада 2015 р.). Одеса: Фенікс, 2015. С. 204-207.

6. Гаманюк Л. О. Актуалізація юридичного обов'язку в адміністративному праві. Стан та перспективи розвитку адміністративного права України: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет конференції (м. Одеса, 22 жовтня 2021 р.). Одеса: ОДУВС. 2021. С. 32-34.

7. Гаманюк Л. О. Конституційний та юридичний обов'язок в українському праві. *Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні: матеріали круглого столу* (м. Одеса, 18 листопада 2021 р.). Одеса: ОДУВС. 2021. С. 51-54.

8. Гаманюк Л. О. Взаємозв'язок суб'єктивних прав та юридичних обов'язків людини у сучасному світі. *Правова система держави: проблеми формування та перспективи розвитку в контексті євроінтеграції: матеріали XIV Всеукраїнської наукової конференції молодих учених* (м. Одеса, 10 грудня 2021 р.). Одеса: ОДУВС, 2021 С. 34-36.

9. Гаманюк Л. О. Механізм забезпечення виконання юридичного обов'язку щодо додержання Конституції України. *Конституція України як Основний Закон держави і громадянського суспільства: матеріали IV круглого столу, присвяченого Дню Конституції України* (м. Одеса, 24 червня 2022 р.). Одеса: ОДУВС, 2022. С.6-9.

10. Гаманюк Л. О. Захист держави як обов'язок та складова професійної компетентності майбутнього офіцера. *Правова система держави: проблеми формування та перспективи розвитку в контексті євроінтеграції: матеріали XV Всеукраїнської наукової конференції молодих учених* (м. Одеса, 9 грудня 2022 р.). Одеса: ОДУВС, 2022. С. 10-13.

Голова комісії:

Начальник кафедри управління
повсякденною діяльністю підрозділів
полковник

Володимир ЛУХАНІН

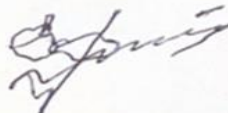
Члени комісії:

Доцент кафедри управління
повсякденною діяльністю підрозділів
кандидат психологічних наук,
підполковник

Юрій НОРЧУК

Доцент кафедри управління
повсякденною діяльністю підрозділів
кандидат військових наук, доцент,
працівник Збройних Сил України

Анатолій ЄФІМЕНКО

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор Одеського
державного університету внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор
полковник поліції

Максим КОРНІЄНКО

07.05. 2025 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Гаманюк Любові Олександрівни за темою «Інститут юридичного обов'язку
громадянина: механізм формування та реалізації» на здобуття наукового
ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» у наукову
діяльність Одеського державного університету внутрішніх справ

м. Одеса

07.05 2025 року

Комісія у складі: начальника відділу організації наукової діяльності Одеського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцента Домброван Наталії, начальника відділу аспірантури (адюнктури) і докторантури, кандидата юридичних наук Теслюк Ірини та завідувача кафедри адміністративної діяльності поліції, кандидат юридичних наук, доцента Алли Пишної, склала цей акт про те, що комісією вивчені наукові положення, пропозиції і рекомендації Гаманюк Любові Олександрівни щодо впровадження результатів дисертаційного дослідження на тему «Інститут юридичного обов'язку громадянина: механізм формування та реалізації» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальність 081 «Право» у наукову діяльність Одеського державного університету внутрішніх справ при проведенні наукових досліджень за темою НДР ОДУВС, а саме «Пріоритетні напрямки розвитку реформування правоохоронних органів в умовах розгортання демократичних процесів у державі» (державний реєстраційний номер 0123U103538).

Комісія дійшла висновку, що дисертаційне дослідження Гаманюк Любові Олександрівни на тему «Інститут юридичного обов'язку громадянина: механізм формування та реалізації» становить цінність для наукової діяльності, а надані матеріали мають високий теоретичний рівень, зокрема, наступні публікації:

1. Гаманюк Л. О. Особливості юридичного обов'язку у військовому праві. *Митна справа: науково-аналітичний журнал*. 2015. №3 (99). Ч.2. С. 187-192.
2. Матвєєва Л., Гаманюк Л. Юридичні обов'язки громадян під час дії воєнного стану: теоретико-правовий аспект. *«Інтернаука». Серія: «Юридичні науки» : Міжнародний науковий журнал*. 2024. № 6 (76). С. 113-119.
3. Гаманюк Л. О. Екологічні обов'язки громадян у національному праві та праві держав Європейського Союзу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. Вип. 3 (56). С. 3-7.
4. Гаманюк Л.О. Особливості юридичного обов'язку громадян у податковій сфері. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2024. Вип. 84. Ч. 1. С. 24-28.
5. Гаманюк Л. О. Особливості юридичного обов'язку у праві Європейського Союзу. *Правові проблеми цивілізаційного вибору України: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої пам'яті професора Олександра Костянтиновича Вишнякова (м. Одеса, 6 листопада 2015 р.)*. Одеса: Фенікс, 2015. С. 204-207.
6. Гаманюк Л. О. Актуалізація юридичного обов'язку в адміністративному праві. Стан та перспективи розвитку адміністративного права України: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет конференції (м. Одеса, 22 жовтня 2021 р.). Одеса: ОДУВС. 2021. С. 32-34.
7. Гаманюк Л. О. Конституційний та юридичний обов'язок в українському праві. *Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні: матеріали круглого столу* (м. Одеса, 18 листопада 2021 р.). Одеса: ОДУВС. 2021. С. 51-54.
8. Гаманюк Л. О. Взаємозв'язок суб'єктивних прав та юридичних обов'язків людини у сучасному світі. *Правова система держави: проблеми формування та перспективи розвитку в контексті євроінтеграції: матеріали XIV Всеукраїнської наукової конференції молодих учених* (м. Одеса, 10 грудня 2021 р.). Одеса: ОДУВС, 2021 С. 34-36.
9. Гаманюк Л. О. Механізм забезпечення виконання юридичного обов'язку щодо додержання Конституції України. *Конституція України як Основний Закон держави і громадянського суспільства: матеріали IV круглого столу, присвяченого Дню Конституції України* (м. Одеса, 24 червня 2022 р.). Одеса: ОДУВС, 2022. С. 6-9.
10. Гаманюк Л. О. Захист держави як обов'язок та складова професійної компетентності майбутнього офіцера. *Правова система держави: проблеми формування та перспективи розвитку в контексті євроінтеграції: матеріали XV Всеукраїнської наукової конференції молодих учених* (м. Одеса, 9 грудня 2022 р.). Одеса: ОДУВС, 2022 С. 10-13.

Таким чином, результати дисертаційного дослідження Гаманюк Любові Олександрівни на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» на тему: «Інститут юридичного обов'язку громадянина: механізм формування та реалізації» впроваджені у наукову діяльність Одеського державного університету внутрішніх справ і використовуються при дослідженні актуальних проблем правового статусу людини і громадянина.

**Начальник відділу організації
наукової діяльності
кандидат юридичних наук, доцент**

Наталія ДОМБРОВАН

**Начальник відділу аспірантури
(ад'юнктури) і докторантури
кандидат юридичних наук**

Ірина ТЕСЛЮК

**Завідувач кафедри
адміністративної діяльності поліції
кандидат юридичних наук, доцент**

Алла ПИШНА